

Oud Utrecht

Oud Utrecht Jaarboek 2012

Jaarboek 2012

Oud-Utrecht

Jaarboek 2012

Het Jaarboek 2012 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie

Ria van der Eerden, Roman Koot, Hans Renes, Ronald Rommes, Wilbert Smulders,
Joost van der Spek, Mark Stafleu, Els Stronks, Fred Vogelzang en Toliën Wilmer.

Eindredactie

Fred Vogelzang

Colofon

Ontwerp en opmaak: Jeroen Tirion [BNO] ontwerp en advies, Utrecht

Druk: RotoSmeets GrafServices Utrecht

© Vereniging Oud-Utrecht

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht

Vereniging Oud-Utrecht

Versijnt jaarlijks

Jaarboek 2012 / [red. Els Stronks, Fred Vogelzang, Mark Stafleu, et al.]

ISBN /EAN 978-90-71108-31-0

NUR 680, Geschiedenis algemeen

SISO utre 938

UDC 949.2830 (058)

Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

<i>Roman Koot</i> Fentener van Vlissingen Fonds <i>Vijftig jaar cultuurondersteuning in Utrecht, 1961-2011</i>	5
<i>Casper Staal</i> Een onbekend Utrechts processionale uit de vroege vijftiende eeuw <i>Een eerste verkenning</i>	25
<i>Nettie Stoppelenburg</i> Het gasthuis van Oudewater	51
<i>John Tholen</i> Zonder pracht of pomp <i>Evert van de Poll en zijn verlangen naar de muzen</i>	69
<i>C.A. van Burik</i> De manslag op jonker Adriaan van Oostrum in 1612 <i>De lotgevallen met politieke implicaties van Vincent Dutrieucx</i>	91
<i>Frouke van Dijke</i> Van braaf tot stout <i>De vereniging Voor de Kunst (1895-1938)</i>	113
<i>Roos van Oosten</i> Het vertrek van de veertiende-eeuwse pottenbakkers uit de Bemuurde Weerd: verplicht of vrijwillig? <i>Een herinterpretatie van de historische en archeologische gegevens</i>	133
<i>Hans Zijlstra</i> Natuur en recreatie in het Zeisterbos 1913-1940	151
<i>Frederike I. Kappers</i> David en Jacob Pouchoud <i>Agent van de koning van Groot-Brittannië, 1715-1762</i>	175

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel ca. 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 30,-
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 17,50
- voor huisgenootleden € 12,50
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl

of

de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht

postbus 91, 3500 AB Utrecht

telefoon: 0647 - 980 928

e-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar studie te verrichten uitmondend in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging of de website van de vereniging raadplegen (www.oud-utrecht.nl).

Roman Koot

Fentener van Vlissingen Fonds

**Vijftig jaar cultuurondersteuning
in Utrecht, 1961-2011**

In 1961 richtte de Steenkolen Handels Vereniging (SHV) het Fentener van Vlissingen Fonds op, een fonds bedoeld om het culturele leven in de stad Utrecht te bevorderen. De Utrechtse kunstwereld was in die jaren nog maar weinig ontwikkeld en kon wel wat aanmoediging en ondersteuning gebruiken. Het Fonds gaf subsidies aan instellingen en initiatieven op alle gebieden van kunst en cultuur, stelde prijzen in en kocht kunstwerken. In de eerste vijftig jaar van zijn bestaan steunde het Fonds bijna drieduizend initiatieven op alle gebieden van kunst en cultuur. Daarbij waren eenmalige evenementen, zoals uitvoeringen en tentoonstel-

Roman Koot (1958) is hoofd Publiekszaken en hoofd-conservator Bibliotheek en Buitenlandse Kunst bij het RKD (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie) in Den Haag. Hij studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en studeerde af op een onderzoek naar de Utrechtse kunstwereld in de periode 1920-1940. Hij publiceerde onder meer over Jan Engelman, het Genootschap Kunstliefde en het Utrechtse Grafisch Gezelschap De Luis. Koot was bestuurslid van het Fentener van Vlissingen Fonds en is lid van de redactie van het *Jaarboek Oud-Utrecht*.

lingen, maar ook meer bestendige initiatieven, zoals boekuitgaven en restauraties. Het Fonds speelt nog altijd een belangrijke rol bij het bevorderen en het ondersteunen van het culturele leven in de stad en de provincie.

Op 19 september 1960 was de Rijnkade in Utrecht het toneel van een bijzondere gebeurtenis. De weg was afgezet en vele belangstellenden hadden zich verzameld om een glimp op te vangen van Prins Bernhard, die deze dag het nieuwe kantoorpand van de SHV zou openen. Op de plek waar 64 jaar eerder de Steenkolen Handelsvereniging was gestart, was tussen de statige herenhuizen aan de Catharijnesingel een groot, modern gebouw verrezen, waarvan de monumentale uitstraling de ambities van het bedrijf aangaven (afb. 1). Het pand, naar ontwerp van architect J.J. Blijdenstein, was met groene natuursteen bekleed en aan de kant van de Mariaplaats voorzien van reliëfs van de hand van de Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont. De reliëfs, met voorstellingen van een mijnwerker, een riviergod en een man met fakkel, symboliseren de activiteiten van SHV (mijnbouw, Rijnvaart en energiewinning).¹ In de centrale hal was een enorm vloermozaïek *De vier jaargetijden* aangebracht door Nicolaas Wijnberg, een geschenk van het personeel aan het bedrijf.

De SHV was in 1896 opgericht als Steenkolen Handelsvereniging, een fusie van acht groot-handelaren in kolen. Het ontwikkelde zich tot een conglomeraat van bedrijven, die zich bezighouden met grondstoffen, handel en transport op vijf continenten, met een omzet van vele miljarden euro's. De SHV is nog altijd een familiebedrijf, waarvan de leden van de familie Fentener van Vlissingen de meerderheid van de aandelen bezitten.

Bij de opening van het nieuwe kantoorgebouw maakte de president-directeur van SHV, J.M. Fentener van Vlissingen, de oprichting bekend van een cultureel fonds, om 'iets te doen in het algemeen belang'. Op initiatief van de president-commissaris, H.A.A. van Nievelt, kreeg het fonds de naam van de familie Fentener van Vlissingen. De 15 maart 1961 gedateerde akte van oprichting van het Algemeen Cultureel Fonds der Steenkolen-Handelsvereniging NV 'Fentener van Vlissingen Fonds' verwoordt het aldus: 'De Stichting beoogt de bevordering van culturele doeleinden en al hetgeen hiermede naar het oordeel van het bestuur direct of indirect samenhangt, al het vorenstaande genomen in de ruimste zin des woords en zulks in het bijzonder binnen de grenzen van de gemeente Utrecht'.² Het fonds kreeg een startkapitaal van 100.000 gulden en werd jaarlijkse donaties van het moederbedrijf toegezegd.³

Het begin

Het eerste bestuur, dat volgens de statuten uit ten minste drie personen diende te bestaan, werd gevormd door mevr. A.M. van den Brink-Vermeulen en twee hoogleraren aan de Utrechtse universiteit, de kunsthistoricus prof. dr. J.G. van Gelder en musicoloog prof. dr. E. Reeser. De zittingsduur was vastgesteld op drie jaar, maar herbenoeming was mogelijk. Daar werd ook goed gebruik van gemaakt: voorzitter Jan van Gelder bleef aan tot 1974, mevrouw Van den Brink nam pas in 1989 afscheid. Eduard Reeser gaf in 1966 zijn zetel over aan zijn collega van theaterwetenschap prof. dr. H.H.J. de Leeuwe, die tot 1988 aan bleef. De bestuursvergaderingen werden bijgewoond door een adviseur, die was aangesteld vanuit de directie van SHV. Deze had het recht om het woord te voeren, maar bezat geen stemrecht.⁴ Het adviseurschap werd tot 1979 bekleed door de oprichter van het Fonds en de president-directeur van SHV, J.M. Fentener van Vlissingen (afb. 2). Diens zoon Paul volgde hem op en vervulde het adviseurschap tot 1998.⁵

Met de toename van het aantal aanvragen groeide ook het aantal bestuursleden. Waren de eerste bestuurders noodzakelijkerwijs generalisten, geleidelijk traden ook bestuursleden aan met kennis van een specifieke discipline.⁶ In 1988 werd de zittingsduur beperkt tot vier jaar, met de mogelijkheid tot eenmalige herbenoeming. Het bestuurslidmaatschap is onbezoldigd, de bestuursleden zijn gemotiveerd vanuit hun betrokkenheid bij de ontwikkelingen in de cultuursector.

1 Het hoofdkantoor van de Steenkolen Handelsvereniging, Rijnkade 1, Utrecht, 1967. Foto SHV, Utrecht

Al in de eerste vergadering werd er druk gesproken over de wijze waarop de doelstellingen zouden moeten worden vormgegeven. Volgens J.M. Fentener van Vlissingen, die als adviseur tevens als contactpersoon tussen het Fonds en SHV optrad, was de formulering bewust vaag en algemeen gehouden, om het bestuur zoveel mogelijk vrijheid te geven. Algemeen was men van mening dat in Utrecht vele belangrijke culturele initiatieven verwaarloosd werden, waarbij met name Tivoli en het Centraal Museum werden genoemd. Bijdragen van het Fonds moesten uitdrukkelijk een cultureel doel dienen. De precieze bestuurslijn zou zich gaandeweg uit de vergaderingen vormen.

In de eerste vergadering, gehouden op 5 april 1961, werden tien aanvragen behandeld, waarvan er zeven werden afgewezen en drie aangehouden met een verzoek om nadere informatie. Ook werd gesproken over initiatieven die het Fonds zelf zou kunnen nemen om de Utrechtse cultuur te bevorderen. Met name de mogelijkheid om een jonge architect opdracht te geven om een cultureel wijkcentrum te ontwerpen waar concerten, toneelvoorstellingen, tentoonstellingen en lezingen gehouden zouden kunnen worden, komt enkele jaren later terug op de agenda en zal uiteindelijk in 1970 gestalte krijgen in de steun aan cultureel centrum 't Hoogt.⁷

Cultuur in Utrecht

Utrecht kende in de jaren zestig geen bijzonder bloeiend kunstleven. Weliswaar genoot het Utrechts Symfonie Orkest ook landelijk aanzien, de toneelsector en het beeldende kunstleven konden zich niet meten met dat in steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. De belangrijkste organisatie was de Utrechtse Kring, die concerten, lezingen, toneelvoorstellingen en tentoonstellingen organiseerde. Het was dus geen slechte gedachte om de culturele omstandigheden in de stad te willen bevorderen vanuit een bedrijf dat zelf zoveel aan de stad Utrecht te danken had. Het bestuur refereerde regelmatig aan de slechte voorzieningen, maar maakte zich weinig illusies over het effect van haar eigen beperkte inspanningen: 'Het stimuleren van belangrijke culturele activiteiten blijkt, hoe noodzakelijk ook, in Utrecht moeilijk op gang te kunnen worden gebracht. Met meer middelen zou het Fonds misschien meer "injecties" kunnen geven. De hoop, dat ook van andere grote ondernemingen iets dergelijks zou worden ondernomen, is tot nu toe niet verwezenlijkt.' De vrees wordt geuit, dat steun door een particulier fonds anderen, waaronder de gemeente, van ondersteuning zou afhouden. Toch moet het Fonds doorgaan, 'maar een treurig feit is dat goede gebouwen ontbreken, zodat Utrecht, hoewel vierde stad des lands, ook in vergelijking tot het buitenland [...] een volkomen provinciale indruk blijft maken. Dit alles remt de

2 Pieter d'Hont, PORTRET VAN J.M. FENTENER VAN
VLISSINGEN, 1972, brons, hoogte 48 cm. Collectie en foto
SHV, Utrecht

overheid om tot een daadwerkelijk cultuurbeleid te komen en de burgerij om tot actieve belangstelling te geraken.⁸

Een jaar later, in 1965, is de situatie niet wezenlijk veranderd: 'Verleende hulp betekent helaas in vele gevallen niet altijd het optrekken van artistieke prestaties naar een hoger niveau. Het klimaat in Utrecht mist daarvoor nu eenmaal voor velen aantrekkingskracht en inspiratie en werkt deprimerend. Het Fonds kan daar geen of weinig verandering in brengen, zo lang de stad en de bevolking apathisch blijven. Onnodig te herhalen, dat de orkesten goede accommodatie ontberen, dat de museumhernieuwing op de lange baan is geschoven en dat tentoonstellingsruimten van enige allure ontbreken. Kleinere toneelzalen buiten

de Schouwburg zijn er niet, het actieve cultuurbeleid komt niet uit boven de middelmaat, zodat het geen verwondering wekt dat kunstenaars van formaat zich niet in Utrecht vestigen.⁹

Geleidelijk komt er in de optiek van het bestuur verbetering in de situatie, niet in het minst door de eigen inspanningen. De verhoging van de jaarlijkse donatie in 1970 wordt door voorzitter Jan van Gelder verwelkomd, 'omdat door allerlei oorzaken de uitgaven van onze stichting stijgen, niet alleen doordat de toeneming van de vrije tijd nieuwe culturele activiteiten in het leven roept, maar ook door het niet te loochenen feit dat in Utrecht eindelijk een aantal zaken op gang beginnen te komen die door de steun van het Fonds zijn geactiveerd.'¹⁰

In de jaren zeventig en tachtig neemt het culturele aanbod in de stad sterk toe. Daaronder zijn veel jaarlijks terugkerende activiteiten, zoals de Nederlandse Filmdagen (1981), Festival Oude Muziek (1982), Springdance (1983) en Festival aan de Werf (1986). Ook worden nieuwe theaters opgericht, zoals Theater Kikker (1972), 't Hoogt (1973) en De Blauwe Zaal in de Stadsschouwburg (1976). Wanneer in de eerste helft van de jaren zeventig de overheidsuitgaven, ook voor cultuur, worden beperkt in het kader van de bezuinigingen, heeft dat ook zijn weerslag op de financiering van culturele initiatieven. Hoewel de te verwachten stijging van het aantal aanvragen bij het Fonds nog meevalt, wordt wel een groter aantal aanvragen gehonoreerd. Wanneer in de tweede helft van de jaren tachtig de overheid wederom sterk bezuinigt, is er een veel duidelijker toename vast te stellen van het beroep dat op het Fonds wordt gedaan. Tussen 1985 en 1991 verdubbelde het aantal aanvragen, om daarna nog verder te stijgen. Overigens is een deel van die stijging zeker te danken aan een grotere naamsbekendheid: in 1987 verschijnt de eerste editie van het *Fondsenboek*, waarin ook het Fentener van Vlissingen Fonds is opgenomen.¹¹

Steeds probeert het bestuur in de honorering van aanvragen zowel de incidentele projecten als de vaste inzenders, zoals de festivals, consequent te beoordelen op kwaliteit en belang voor de stad. Wanneer rond 2000 het theaterleven opbloeit - het zogenaamde Utrechtse Model, waarin toneelgroepen, theaters en productiehuzen samenwerken - volgt ook het Fonds de

3 Henk Haest, LEVENSBLIJHEID, 1984, brons. Foto SHV, Utrecht

ontwikkelingen en honoreert het relatief veel aanvragen uit de theatersector.¹² Ook (beeldende) kunstenaarsinitiatieven zoals Casco en BAK (voorheen Begane Grond), die zich vanaf de jaren tachtig doen gelden, en later Expodium, kunnen op steun van het Fonds rekenen.

Het van oudsher in Utrecht sterke klassieke muziekleven profiteerde echter het meest van de mogelijkheden voor financiële steun. Met het beperkte budget konden jaarlijks vele kleinere concertuitvoeringen worden gesteund.

Sommige aanvragers, zoals het Utrechts Studentenorkest, het Festival Oude Muziek en de organisatoren van de orgelconcerten in de Nicolaaskerk, van de kamermuziekseries in de Pieterskerk en van de concertreeks in de Oude Hortus aan de Nieuwegracht werden vaste klanten, die vanwege de kwaliteit en de avontuurlijke programmering steeds welwillend werden behandeld.

Aantallen en bedragen

Vanaf het eerste jaar vertoonde het aantal aanvragen een constante, geleidelijke groei, met enkele uitschieters. Na een rustig begin met ruim twintig steeg het direct naar aantallen van in de vijftig gedurende de jaren zestig en zeventig. In 1981 verdubbelde het aantal in een keer naar 95, om door te stijgen naar 155 in 1986. In 1987 groeide het aantal aanvragen naar 231, waarna het schommelde rond de 250 tot 300. De jaren 2005 en 2006 waren uitschieters met respectievelijk 372 en 383 aanvragen.

In de eerste vijftig jaar heeft het Fonds voor ruim 6 miljoen euro uitgekeerd.¹³ Tot en met 2009 zijn 2.721 aanvragen gehonoreerd, op een totaal van 7.449. Dat betekent dat 36,5 procent, iets meer dan een derde, een positief oordeel heeft gekregen. In de loop van de jaren varieert het aantal toegekende aanvragen van 80 procent in de jaren zestig tot 20 procent in 1999 en 2000. Het aantal toekenningen was mede afhankelijk van het fluctuerende jaarbudget, maar ook de kritische houding van sommige besturen speelde hierbij een rol.

De subsidieverzoeken betroffen het totale culturele bereik, waarbij de sector van de (klassieke) muziek het leeuwendeel voor haar rekening nam. Om een idee te geven van de aantallen en bedragen: van 1980 tot en met 2010 werden 411 aanvragen op het gebied van muziek gehonoreerd, voor een totaalbedrag van ruim 1,5 miljoen. Toneel betrof in diezelfde periode 148 toekenningen, voor een bedrag van 650.000 euro. Het aantal subsidies op het gebied van beeldende kunst bleef in alle jaren ver daarbij achter. In 1978 constateerde Paul Fentener van Vlissingen, tussen 1979 en 1998 de adviseur namens SHV, dat wat hem betreft te veel middelen naar de 'vervliegende kunst' stroomden. Hij bepleitte meer aandacht voor beeldende kunst.¹⁴ In de eerste twintig jaar ging 53.825 gulden naar beeldende kunst, tegen 304.419 naar muziek.¹⁵

Aankopen beeldende kunst

Als reactie op de aanbevelingen van Paul Fentener van Vlissingen startte het Fonds in 1981 met het aankopen van kunstwerken.¹⁶ Deze kunstwerken moesten vervaardigd zijn door Utrechtse

4 *Uitreiking Pieter d'Hont-prijs 1996. V.l.n.r. Wessel Reinink, toenmalig voorzitter Fentener van Vlissingen Fonds, Pieter d'Hont, prijswinnaar Loes Schellekens. Foto Fentener van Vlissingen Fonds (FvVF), SHV, Utrecht*

kunstenaars (stad of provincie). Ze werden aangekocht 'met de bedoeling deze werken permanent in het SHV gebouw te exposeren. Het is de bedoeling aldus in de loop der jaren een collectie op te bouwen die representatief kan worden geacht voor het activiteitengebied van het fonds.'¹⁷ In het najaar van 1982 organiseerde het Fonds een besloten tentoonstelling in het SHV gebouw, waarvoor acht Utrechtse kunstenaars ieder 3 à 4 werken instuurden. Het bestuur kocht na lang beraad twee kunstwerken van C. Boomsma en P. Verweij.¹⁸ In 1983 werden acht tekeningen gekocht van Tom Eyzenbach en van vijf kunstenaars nog eens zes kunstwerken, die waren geselecteerd op de Utrechtse kunstmarkt in september.¹⁹ Hierna werd nog maar een enkele keer een kunstwerk aangekocht.²⁰ Waarom met het aankopen van kunstwerken werd gestopt, is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk was het organisatorisch en logistiek te belastend en te kostbaar.

Stimulering van het kunstleven

Aankopen waren een middel om actief stimulerend op te treden in de Utrechtse kunstsector. De wens om meer proactief en initiërend te opereren is een constante in de geschiedenis van het Fonds. De vraag was steeds op welke manier een dergelijk beleid gestalte zou moeten krijgen en voor welke onderdelen er gekozen zou moeten worden? Een andere, misschien wel grotere complicatie waren de beschikbare middelen. Het Fonds kon jaarlijks slechts een bescheiden geldbedrag uitgeven, waarvan de hoogte bovendien vanwege de koppeling aan het bedrijfsresultaat van SHV tot 2003 ook nog onzeker was. De hoogte van de donaties was aanvankelijk afhankelijk van het dividend dat de firma uitkeerde, vanaf 1968 werd het bedrag jaarlijks vastgesteld door de hoofddirectie, mede op basis van de bedrijfsresultaten. Vanaf 2003 werd elk jaar een vast bedrag gedoneerd, om de continuïteit van de Fonds te verzekeren.

Tussen 1981 tot 1990 heeft het Fonds regelmatig getracht opdrachten te geven aan of kunstwerken aan te kopen van jonge afstuderende of net afgestudeerde kunstenaars van de Academie Artibus (sinds 1987 onderdeel van de Hogeschool voor de Kunsten). De samenwerking met de academie verliep echter verre van soepel en van de voorgenomen projecten zijn er maar vijf gerealiseerd. Een daarvan was de opdracht voor een bronzen sculptuur *Levensblijheid* van Henk Haest, die in 1984 in het SHV gebouw is geplaatst (afb. 3). In 1985 maakte Hendrikje Schouten in opdracht van het fonds een keramische sculptuur, die eveneens een plaats kreeg in het SHV gebouw. In 1988 werd een schilderij van Petra Dekker gekocht en in 1989 kreeg Julienne Tullemans opdracht voor het vervaardigen van een vijfluik, bestemd voor het bedrijfsrestaurant van het hoofdkantoor. Het Artibus-project werd in 1990 afgesloten met een door Greet Egbers gemaakte kalender die de medewerkers en relaties van de SHV en het Fonds kregen aangeboden.

5 Theo van de Vathorst, APPLAUS, 1991, brons en graniet.
Uitgereikt aan winnaars van de Applaus-prijs. Foto FvVF,
SHV, Utrecht

Ook in andere disciplines zocht het bestuur naar een meer actieve rol voor het Fonds. In 2000 merkte het bestuur in het jaarverslag op dat 'de Utrechtse cultuur [...] naar haar mening de laatste decennia veel aan eigenheid [heeft] verloren - vooral waar het de muziek betreft - en de aandacht zal daarop mede gericht moeten blijven.'²¹ Onder het voorzitterschap van oud-conservatoriumdirecteur Ton Hartsuiker werd onderzocht of het mogelijk zou zijn een nieuw, groot bezet ensemble voor Utrecht op te richten, bij voorkeur in kamerorkest bezetting. Toen in 2001 de European Sinfonietta, een internationaal kamerorkest van enig aanzien, een nieuwe standplaats zocht en voorkeur liet blijken voor Utrecht, kwam er een concreet perspectief. Het plan kon echter niet worden gerealiseerd, omdat de kosten te hoog opliepen en omdat de noodzakelijke medewerking van Muziekcentrum Vredenburg uitbleef.

Prijzen

Een andere manier om het kunstleven te stimuleren was het toekennen van prijzen. Sinds 1961 heeft het Fonds verschillende malen prijzen ingezet als middel om blijk te geven van waardering voor bepaalde culturele initiatieven en als instrument om het cultuurleven te bevorderen.

Tussen 1987 en 1997 werd vijf maal de Pieter d'Hont-prijs uitgereikt aan een beeldhouwer werkzaam in de stad of de provincie Utrecht. Deze prijs werd ingesteld als een eerbetoon aan de beeldhouwer Pieter d'Hont (1917-1997), ter gelegenheid van diens zeventigste verjaardag.²² Voor de prijs stelde het Fonds een bedrag beschikbaar van 25.000 gulden, te verdelen over vijf prijswinnaars. D'Hont zelf droeg de kandidaat voor, het bestuur van het Fonds nam de beslissing. De prijs moest gaan naar een beeldhouwer in het begin van zijn of haar loopbaan en was dus uitdrukkelijk bedoeld ter stimulering van de artistieke ontwikkeling en de vergroting van de publieke bekendheid van de winnaar. De prijs ging achtereenvolgens naar Wouter Bouwman (1988), Marie-José Wessels (1989), Willem Lenssinck (1992), Loes Schellekens (1996) en Joop Wouters (1997)(afb. 4).²³

Behalve deze aanmoedigingsprijs voor beeldhouwers reikte het Fonds sinds 1991 een nieuwe prijs uit: de Applaus-prijs. De aanleiding was het 50-jarig jubileum van de Utrechtse Schouwburg in dat jaar.²⁴ De prijs was bedoeld om 'diegene of diegenen te huldigen die zich in bijzondere mate verdienstelijk heeft of hebben gemaakt voor het Utrechtse stedelijke en provinciale theaterleven'.²⁵ De prijs bestond uit een door Theo van de Vathorst vervaardigd beeldje van een applaudiserende man op een granieten zuil (afb. 5). De jury, waarin ook de directeur van de Schouwburg zitting had, kende de prijs zes maal toe. De eerste keer, in 1991, bij de viering van het jubileum, werd de prijs in drievoud uitgereikt door Paul Fentener van Vlissingen. De gelukkigen waren theatermaker Aram Adriaanse, Yvonne Groeneveld, oprichtster van het Werftheater, en de toneeltechnische dienst van de Stadsschouwburg onder leiding van Jaap van Brakel.²⁶

6 Drie beelden van het project Waterwerken op Lage Weide, Utrecht, waarvoor beeldhouwer Ruud Kuiper in 2004 de eerste Fentener van Vlissingen Cultuurprijs ontving. Foto © Rob Versluys, Amsterdam

Om opnieuw uiting te geven aan haar wens om stimulerend op te treden nam het bestuur in 2001 het initiatief voor een nieuwe prijs. De prijs met de naam Fentener van Vlissingen Cultuurprijs werd in 2002 ingesteld na onderzoek naar de culturele prijzen die er in Utrecht bestonden. Daaruit bleek dat vooral de disciplines beeldende kunst, muziek, theater en literatuur karig bedeeld waren. Besloten werd de prijs afwisselend in de disciplines beeldende kunst, theater en muziek uit te reiken.²⁷ De Fentener van Vlissingen Cultuurprijs werd geen aanmoedigingsprijs en ook geen oeuvreprijs, maar was bedoeld voor een kunstenaar

die zich al wel bewezen had, maar nog een steuntje in de rug kon gebruiken. Aan de prijs werd een bedrag verbonden van 10.000 euro en een kunstwerk.

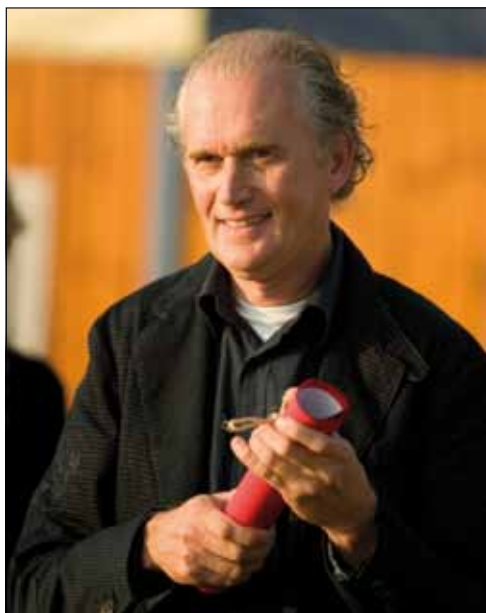
De eerste Cultuurprijs werd in 2004 uitgereikt aan de Utrechtse beeldhouwer Ruud Kuiper (afb. 6). Kuiper kreeg de prijs behalve vanwege de artistieke kwaliteit van zijn sculpturale oeuvre, ook omdat hij zich als beeldhouwer een uiterst inventief cultureel ondernemer had getoond. Tegen de stroom van de artistieke modes in en met de hulp van een scala aan handwerkslieden en ondernemers werkte hij sinds 2002 op het industriegebied Lage Weide aan een kunstproject, bestaande uit een aantal monumentale betonnen beelden, die een eigenzinnig contrapunt vormen met de weerbarstige industriële omgeving. In die eigenzinnigheid en inventiviteit zag het bestuur de waarden van het moederbedrijf SHV gespiegeld. De uitreiking geschiedde bij de opening van het nieuwe, eigenhandig gebouwde atelier van de kunstenaar op de locatie van het kunstproject en kreeg bijzonder veel aandacht in de media.²⁸ Kuiper ontwierp op verzoek van het bestuur ook drie zogenaamde draadeindsculpturen, die de volgende winnaars als prijs zouden ontvangen.

De eerste daarvan ging in 2007 naar de theatervormgever Jos Groenier (afb. 7). Groenier kreeg de prijs voor de expressieve en vaak gedurfde vormgeving waarmee hij theatervoorstellingen op een hoger plan bracht en voor zijn eigen beeldende regies.

In 2010 werd de prijs overhandigd aan Daniel Cross en het Rosa Ensemble (afb. 8). De keuze werd gemotiveerd vanwege de eigenzinnigheid en de volstrekt eigen weg die Cross en zijn ensemble bewandelen in het ontwikkelen van een zich voortdurend vernieuwend muzikaal idioom. Behalve kwaliteit waren ook hier de durf en het vermijden van platgetreden paden zwaarwegende redenen om de prijs toe te kennen.

Grotere projecten

Terwijl een initiërend beleid mede door de beperkte geldmiddelen werd bemoeilijkt, was het af en toe wel mogelijk om substantieel in grotere projecten te participeren. Vanaf eind 1962 werd de mogelijkheid besproken om ter verbetering van de culturele infrastructuur van de stad een cultureel centrum op te richten. Als locatie werd gedacht aan het nieuwe Hoog Catharijne, maar ook

7 Theatermaker Jos Groenier ontvangt Fentener van Vlissingen Cultuurprijs 2007. Foto FvVF, SHV, Utrecht

andere locaties, zoals het Duitse Huis aan de Springweg, kwamen aan de orde. Gedurende de daaropvolgende jaren werden gesprekken gevoerd met de Utrechtse Kring, die het initiatief overnam. In april 1963 lag een plan op tafel, dat voorzag in een zaal voor concerten en toneel met 600 zitplaatsen, enkele tentoonstellingsruimtes, een (kunst)bibliotheek en een café-restaurant.²⁹ Genootschap Kunstliefde wilde zich bij de plannen aansluiten. Als architect werd Aldo van Eyck bereid gevonden een ontwerp te maken, wanneer de precieze locatie bekend zou zijn.³⁰ Mede door gebrek aan medewerking van de gemeente, kwam er echter geen schot in de zaak. Het Fonds reserveerde ten slotte gedurende drie jaar 13.000

gulden per jaar, om een schetsontwerp te bekostigen. Toen in 1969 duidelijk werd dat het project niet haalbaar was, werd de reservering besteed aan de verbouwing van de panden waar (film) theater 't Hooft zich zou vestigen.

In de loop van de jaren zou het Fonds aan tal van grotere projecten substantiële bijdragen leveren. Een goed voorbeeld is de steun aan het tijdschrift *Kunst in Utrecht*, dat op initiatief van de Stichting voor Culturele Publiciteit tussen 1962 en 1967 werd uitgegeven. Het bestuur beschouwde een dergelijk tijdschrift als een belangrijke basis voor een vruchtbaar cultureel klimaat in de stad en was bereid tot substantiële financiële steun. Het Fonds was daarin aanvankelijk de enige partij en stelde als voorwaarde dat andere financiers die rol zouden overnemen. Mede door gebrek aan een goede redactie, het uitblijven van een pr-beleid en door kinnesinne onder de lokale kunstenaars, bleef het Fonds de enige geldschieter. In 1966 steunde het Fonds de stichting nog eenmaal, met een toezegging om jaarlijks 8.000 gulden te fourneren voor de opvolger van het tijdschrift, *Kunst en Utrecht*. Dit blad hield het nog geen twee seizoenen vol en ging samen met de VVV agenda. Met de ongeveer 80.000 gulden die het Fonds in het blad had gestoken, was Utrecht wel vijf jaar lang verzekerd geweest van een kunsttijdschrift, dat het veelzijdige kunstleven in de roerige jaren zestig vastlegde en commentarieerde.³¹

In deze jaren wordt er vanuit de SHV herhaaldelijk op aangedrongen de middelen te besteden aan projecten die meer structureel en blijvend van aard zijn, 'teneinde iets wezenlijks voor Utrecht te bereiken'.³² Wezenlijke steun kon in 1974 worden gegeven aan de restauratie en aankoop van het Rietveld Schröderhuis door de gelijknamige beheersstichting. Daarvoor werd het verjaardagscadeau van 50.000 gulden aangewend, dat het Fonds van SHV had gekregen bij het 12,5-jarig bestaan. Als dank ontving het Fonds een maquette van het huis, die nog altijd het kantoor van de secretaresse siert (afb. 9). Andere grotere projecten waren bijvoorbeeld de bronzen deuren van de Domkerk (door de Utrechtse kunstenaar Theo van de Vathorst), waarvoor 25.000 gulden beschikbaar werd gesteld, en de restauratie van de St. Gertrudiskapel (50.000 gulden), beide in 1992. Vluchtiger, maar niet minder belangrijk was de gift van 50.000 gulden die het Festival Oude Muziek mocht ontvangen, toen in 1995 de hoofdsponsor zich op het laatste moment had

8 *Musicus en componist Daniel Cross van het Rosa Ensemble, winnaar van de Fentener van Vlissingen Cultuurprijs 2010. Foto FvVF, SHV, Utrecht*

teruggetrokken. In datzelfde jaar werd de verbouwing van de Stadsschouwburg bekroond met een lichtkunstwerk van Floris van Manen boven op de nieuwe toneeltoren, waaraan het Fonds 60.000 gulden bijdroeg.

Een enkele keer werd bijgedragen aan de verbetering van de (publieks)voorzieningen van Utrechtse culturele instellingen. Voorbeelden hiervan zijn een vaste presentatie in de nieuwe huisvesting van Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat in 2007 en de publieksruimte van het Centrum Beeldende Kunst Utrecht, dat zich in datzelfde jaar aan de Plompetorengracht vestigde.

Een bijzonder project was de plaatsing van de historische kapsalon uit het station van Dordrecht in het vernieuwde Nederlands Spoorwegmuseum (vanaf 2004). Als reactie op het verzoek aan de verbouwingkosten van het museum bij te dragen, besloot het Fonds te kiezen voor een zelfstandig onderdeel, dat geheel door het Fonds zou kunnen worden bekostigd. Op die manier zou de relatief beperkte bijdrage niet verdampen in het miljoenenproject, maar ook in de toekomst zichtbaar blijven.³³ In het beleid van de laatste jaren wordt meer en meer aandacht geschonken aan het zichtbaar maken van de bijdrage van het Fonds. Het opnemen van de naam - en sinds 2010 het nieuwe logo - in het publiciteitsmateriaal van een activiteit of in het colofon van een boek was al langer gebruikelijk. Soms was het mogelijk de naam van het Fonds te verbinden aan een specifiek onderdeel van een dergelijk groter project. Zo bekostigde het Fonds in 2009 een workshop van het korenfestival Europa Cantat, die dan ook de naam van het Fonds kreeg.³⁴

Een enkele keer voelde het bestuur zich genoodzaakt over de eigen financiële grenzen heen te kijken. Op 12 maart 1988 verwoestte een grote brand bijna het gehele Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. De brand was een gevoelige klap voor het actuele kunst- en vooral muziekleven in de stad, maar ook historisch was het een ramp. In het uit 1847 daterende gebouw hadden nog grootheden als Johannes Brahms en Robert Schumann gedirigeerd en was ooit Museum Kunstliefde gevestigd. Het Fonds wierp zich op als pleitbezorger voor de herbouw van de concertzaal in het gebouw en riep de hulp in van SHV. Door een grote extra bijdrage van het bedrijf lukte het om een *state of the art* muziekzaal te laten bouwen, die bovendien door kunstenaar Peter Struycken van een esthetische en akoestisch functionele decoratie met gekleurde panelen werd voorzien.³⁵ Als voorwaarde werd gesteld dat de zaal een publieke functie moest behouden (het gebouw was verder in gebruik bij het conservatorium)

9 *Maquette Rietveld-Schröderhuis, Utrecht.*
Collectie en foto FvVF, SHV,
Utrecht

en dat de programmering door een stichting zou worden begeleid, waarin ook een lid van het Fonds zitting had. De zaal werd bovendien vernoemd naar de oprichter van het Fonds, de 'J.M. Fentener van Vlissingen Zaal' (afb. 10).³⁶

Andere fondsen

De hoop die het bestuur in 1973 uitte dat ook andere bedrijven fondsen zouden instellen en dat er meer subsidiemogelijkheden zouden komen voor culturele initiatieven, werd niet echt ingelost.³⁷ Wel was in Utrecht sinds 1938 de K.F. Hein Stichting werkzaam, die deels op hetzelfde terrein opereerde. Vanaf 1967 richtte de K.F. Hein Stichting zich ook primair op Utrechtse aanvragen.³⁸

In 1971 nam het Fentener van Vlissingen Fonds het initiatief tot overleg met de K.F. Hein Stichting, om te voorkomen 'dat de aanvragers meer geld krijgen dan ze daadwerkelijk nodig hebben' en om door bundeling van krachten bijzondere projecten te kunnen realiseren.³⁹

Een dergelijke succesvolle krachtenbundeling deed zich voor bij de reddingsactie van de zogenaamde AZU-mozaïeken. Bij de sloop van het oude Academisch Ziekenhuis in 1990 dreigden de daar aangebrachte mozaïeken van de kunstenaars Jan Boon en Luigi de Lerma verloren te gaan. Het Fentener van Vlissingen Fonds en het K.F. Hein Fonds financierden de verwijdering uit het pand en kregen het elektriciteitsbedrijf UNA zover dat het de kunstwerken liet restaureren en in het eigen pand op Lage Weide een plaats gaf.⁴⁰

In 1998 financierden de fondsen samen de aankoop van een antiek mahoniehouten buitentoilet, dat ze ten geschenke gaven aan het Waterleidingmuseum, ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Utrecht en water'.⁴¹

Kunst en natuur

In 1996 mocht het Fonds zich verheugen in een gift van 500.000 gulden van het Duitse bedrijf Metro. De schenking werd gedaan bij de viering van het 100-jarig bestaan van SHV, om de succesvolle samenwerking te onderstrepen tussen SHV en Metro, samen aandeelhouders van de zelfbedieningsgroothandels Makro in Europa. Aan de gift werd als voorwaarde verbonden dat hij besteed moest worden aan kunstprojecten die met de natuur verbonden zijn.⁴² Sindsdien is deze zogenaamde Metro-donatie onder meer aangewend voor ondersteuning van de inrichting van de tuin van de Kunsttuin Utrecht ('Lusthof'), de educatieve inrichting van de kassen in de Oude Hortus van het Universiteitsmuseum en de beeldentuin in het Leidsche Rijn Park.

10 Opening J.M. Fentener
van Vlissingen Zaal,
Gebouw voor Kunsten en
Wetenschappen, Utrecht,
februari 1991. Foto FvVF,
SHV, Utrecht

Incidentele subsidies

Het overgrote deel van de middelen werd ingezet om aanvragen voor incidentele projecten te honoreren. Sinds 1961 werden duizenden muziek-, dans- en theateruitvoeringen, culturele festivals, tentoonstellingen, filmvertoningen en boekuitgaven mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning door het Fonds. In sommige gevallen was de steun dermate substantieel dat zonder die steun het project geen of slechts in afgeslankte vorm doorgang had kunnen vinden. Een voorbeeld uit het eerste decennium is de steun die het Grafisch Gezelschap De Luis kreeg. Na een bescheiden aanvraag van ongeveer 2.500 gulden voor dekking van verbouwingskosten, werd na een gesprek het viervoudige van dat bedrag toegezegd. Uitkering geschiedde in drie termijnen, na verantwoording van de besteding van de vorige termijn. Toen het gezelschap in 1970 tien jaar bestond, schonk het Fonds ongevraagd als verjaardagscadeautje 1.000 gulden. De steun door het Fonds maakte verbetering van de inrichting van de ateliers, de organisatie van tentoonstellingen en het drukken van prenten mogelijk (afb. 11).⁴³

Bijzondere aandacht had het Fonds ook steeds voor boekuitgaven met de Utrechtse kunst en cultuur als onderwerp. Vele tientallen publicaties zijn in de loop van de jaren gesteund. In 1972 liet het bestuur aan SHV weten: 'Zij die de verrichtingen van het Fonds van nabij hebben gevolgd zal het zijn opgevallen, dat wij in de laatste jaren pogingen hebben ondernomen, die nu met succes bekroond beginnen te worden, om het kunstleven in Utrecht met zijn veelzijdige aspecten vast te leggen'.⁴⁴ Er was dus sprake van bewust gekozen beleid. In dezelfde brief werd gemeld dat het Fonds aan kunstkriticus Cor Schilp opdracht had gegeven een publicatie te schrijven over vijftig jaar Utrechts theaterleven.⁴⁵ In later jaren werd dit beleid voortgezet, door onder meer met regelmaat uitgaven in de zogenaamde Nobelreeks van uitgeverij Optima te steunen. Ook een monumentale en kostbare uitgave als *De getekende stad* van het Utrechts Archief kreeg substantiële steun.⁴⁶

De overzichten van aanvragen en toekenningen in de jaarverslagen laten zien dat zo ongeveer alle culturele en kunstinstellingen met Utrecht als vestigingsplaats de weg naar het Fonds hebben weten te vinden. Daarnaast ging een aanzienlijk deel van de subsidies naar evenementen die door een organisatie van buiten de stad of provincie in Utrecht zijn georganiseerd. Vooral bij deze laatste categorie is steeds kritisch beoordeeld in hoeverre het voorgenomen evenement een belangrijke bijdrage levert aan het culturele leven van de stad of provincie.

11 William D. Kuik (tekening), J.H. Moesman (typografie), affiche tentoonstelling De Luis, Atelier 42, Utrecht, 1962. Foto Thoben Offset Nijmegen, Malden

Criteria voor toekenning

Een wezenlijke bijdrage leveren aan het culturele en kunstleven in stad of provincie Utrecht: dat is gedurende de geschiedenis van het Fonds het centrale criterium geweest. Door de opeenvolgende besturen zijn de criteria overigens niet altijd expliciet geformuleerd. En omdat een particulier fonds als het Fentener van Vlissingen - anders dan een overheidsfonds - een toe- of afwijzing naar de aanvrager niet hoeft te beargumenteren, zijn de individuele afwegingen niet gemakkelijk te achterhalen. Niettemin lijkt er sprake van een grote continuïteit bij de beoordelingen.

De zeer algemene formulering uit de statuten 'bevordering van culturele doeleinden', met name in Utrecht, bleef gedurende de vijftig jaar gehandhaafd, maar werd wel verschillend geïnterpreteerd. Regelmatig werden in de bestuursvergaderingen de criteria onder een vergrootglas gelegd en ter discussie gesteld. De ontwikkelingen in de samenleving en in de Utrechtse culturele sector gaven daar ook regelmatig aanleiding toe. Wanneer in jaren van bezuinigingen door de lokale en landelijke overheid het aantal aanvragen bij het Fonds toenam, en ook de aan de bedrijfsresultaten gekoppelde donaties van SHV aan het Fonds afnamen, dienden de aanvragen kritischer beoordeeld te worden. De groei van de vrije tijd en van het aantal culturele instellingen in de jaren zeventig leidde

eveneens tot een andere, kritischer, houding ten opzichte van de aanvragers. Aanvankelijk werd geprobeerd alleen eenmalige initiatieven te steunen, waarbij er van werd uitgegaan dat waardevolle initiatieven daarna wel door anderen gesteund zouden worden of wellicht zichzelf zouden kunnen bedruipen. In de praktijk was dit niet het geval en stond het bestuur voor de keus een inhoudelijk belangrijke aanvraag uit formele overwegingen niet te steunen of over de eis van eenmaligheid heen te stappen. De toename van het aantal festivals maakte de situatie niet gemakkelijker. In de meest recente beleidsdiscussie werd dan ook het voorstel gedaan om een deel van het jaarlijks beschikbare budget te reserveren voor de terugkerende aanvragen van hoge kwaliteit.

Eind jaren zeventig toont het Fonds zich gevoelig voor de maatschappelijke ontwikkelingen, wanneer het een sterke 'sociale tendens' in de aanvragen uit vooral de sectoren muziek en theater constateert: 'Door stimulering van creatieve zelfwerkzaamheid in woonwijken, wordt het publiek meer direct bij het kulturele gebeuren betrokken. Soms ligt hierbij de nadruk wat

meer op het sociale en wat minder op het kwalitatief kulturele aspekt. Wij achten deze ontwikkeling niettemin van belang en verlenen in daarvoor in aanmerking komende gevallen gaarne onze medewerking.⁴⁷ Groepen als STUT (wijktheater met bewonersparticipatie), muziekgroep Rapalje (muziek maken 'voor die groepen mensen die in deze maatschappij steeds en nog steeds aan het kortste eind trekken'), filmkollektief De Rode Lantaren en Filmgroep Parabel ('begeleiden en ondersteunen van maatschappelijke processen met behulp van audio-visuele media') worden in deze jaren gesteund.⁴⁸ Vanuit SHV wordt niet erg enthousiast op deze ontwikkeling gereageerd. In een directiebespreking merkt Paul Fentener van Vlissingen op: 'Men streeft naar bewustwording van sociale ontwikkelingen. Bij voorstellen tot financiering van alternatieve groepen geeft hij [Paul] als adviseur hierbij wat tegendruk.'⁴⁹ Vanaf 1981 lijkt er inderdaad sprake van minder steun aan linkse maatschappelijke initiatieven.

Constanten in de beoordeling van aanvragen blijken hoge artistieke kwaliteit, belang voor de stad (en later ook provincie) Utrecht en vernieuwend karakter. Ook de inschatting of een subsidie van het Fonds bepalend is voor het al of niet doorgaan van de activiteit, wordt meegewogen. In de meer recente periode worden aspecten als uitdagend, gedurfd, eigenzinnig en niet alledaags zwaarder gewogen in de afwegingen. Daarin ziet het bestuur een directe relatie met de bedrijfsfilosofie van SHV. Voorbeelden hiervan zijn projecten waarbij het Nederlandse muziekleven wordt gestimuleerd via compositieopdrachten; dergelijke aanvragen konden steeds op welwillende aandacht rekenen. Ook de activiteiten van het avant-gardistische Impakt Festival en het Rumor Festival, dat enkele keren per jaar een avond organiseert waarop op drie locaties avontuurlijke muziek uit drie genres wordt geprogrammeerd, worden met regelmaat gesteund. Deze voorbeelden kunnen met legio andere worden uitgebreid. Maar ook meer traditionele en meer gevestigde instellingen krijgen positieve respons, mits het belang voor Utrecht wordt aangetoond en de artistieke kwaliteit verzekerd is.

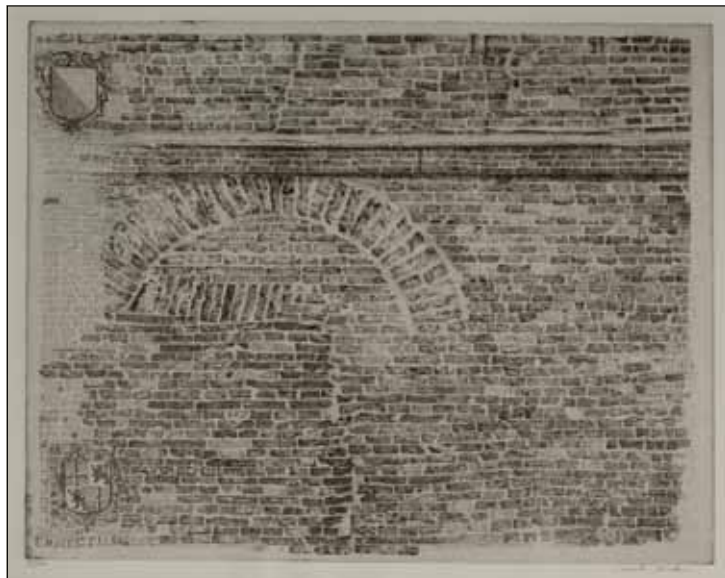
Relatie Fonds - SHV

Van het sponsoren van kunst en cultuur door bedrijven was in de jaren zestig in Nederland nagenoeg geen sprake. De SHV was met haar initiatief om het Fentener van Vlissingen Fonds in te stellen haar tijd dan ook vooruit. Overigens paste een dergelijk initiatief wel in een familietraditie: verscheidene leden van de familie Fentener van Vlissingen gaven actieve steun aan de cultuur, met name in de stad Utrecht. Spraakmakend was de bemoeienis van F.H. Fentener van Vlissingen (1882-1962) met de totstandkoming van de Stadsschouwburg in 1938-1941.⁵⁰ In 1951 stond hij zijn voormalig woonhuis aan de Maliebaan af voor een cultureel doel; het Centraal Museum vestigde er een dependance voor moderne kunst.⁵¹ F.H. Fentener van Vlissingen steunde met regelmaat culturele initiatieven in de stad Utrecht en is met een beetje goede wil te beschouwen als een soort 'grootvader' van het Fonds.

SHV wilde met het instellen van het fonds iets terugdoen voor de Utrechtse samenleving, waaraan het bedrijf zelf zoveel te danken had. Het bedrijf had zijn bakermat in Utrecht en heeft in de twintigste eeuw mede dankzij de positieve houding van de stad kunnen uitgroeien tot de onderneming die het nu is. Het bestuurslid A. van den Brink formuleerde het aldus: '[...] een Fonds dat [...] het kulturele verlengstuk is van een springlevende, moderne onderneming, die zich mede verantwoordelijk voelt voor haar omgeving, ook - zij het vanzelfsprekend in bescheiden mate - op kultureel gebied'.⁵²

Volgens de statuten is het bestuur van het Fonds verantwoordelijk voor de belangen van de stichting en rapporteert zij aan het College van Toezicht, dat toeziet op het beleid en op de algemene gang van zaken. Aanvankelijk bestond het College uit alle commissarissen en

12 Charles Donker,
TRAJECTUM, 2011, ets,
gemaakt ter gelegenheid
van het 50-jarig bestaan
van het Fentener van
Vlissingen Fonds. Foto FvVF,
SHV, Utrecht

hoofddirecteuren van SHV, sinds 2008 uit de voorzitter van de Raad van Commissarissen en de voorzitter en de secretaris van de directie van SHV Holdings NV. Een van de leden van het College van Toezicht is adviseur van het bestuur. Via deze constructie wordt de band tussen het Fonds en het moederbedrijf zo optimaal mogelijk onderhouden.

Het bestuur was (en is) autonoom in het nemen van besluiten over subsidietoekenningen, maar het moederbedrijf was wel steeds op meer of minder grote afstand aanwezig, via de aan het bestuur toegevoegde adviseur. Ook de familie Fentener van Vlissingen bleef betrokken, door vanaf 1998 een bestuurszetel te bezetten.

In de jaren zestig en zeventig gaf SHV regelmatig commentaar op de bestedingen door het bestuur. Dat commentaar betrof meestal de versnippering van de beperkte middelen, die men liever aangewend zag voor grotere projecten. Het bestuur had daar begrip voor, maar voelde zich ook verantwoordelijk voor de vele kleinere initiatieven. In 1968 werd het volgende compromis geformuleerd: 'Het subsidiebeleid [...] zal enerzijds gericht dienen te zijn op het mogelijkerwijs creëren van een groot project (b.v. een cultureel centrum), waarvoor een gedeelte van de ter beschikking staande gelden gereserveerd zou moeten blijven, doch anderzijds zullen ook de incidentele culturele initiatieven moeten worden gesteund, teneinde het culturele klimaat in Utrecht mede met het oog op de tot standkoming van het grote project gunstig te beïnvloeden.'⁵³

De praktijk bleek echter weerbarstiger. Op een verzoek van het bestuur van het Fonds de jaarlijkse donatie te verhogen, reageerde de Raad van Bestuur van SHV in 1972 afwijzend, totdat men 'de bereidheid heeft getoond de gelden in grotere parten aan te wenden'. Daarbij werd overigens 'uitdrukkelijk aangetekend, dat het niet de bedoeling van de hoofddirectie is zich ingrijpend met het beleid van het fonds te bemoeien'.⁵⁴ Het onderwerp blijft vele jaren op de agenda; in de jaarverslagen van 1977 en 1978 is sprake van een streven naar 'evenwichtige verdeling' en 'harmonieuze spreiding' van de middelen. De wens van SHV om vooral grotere projecten te steunen was overigens niet alleen ingegeven vanuit overwegingen van grotere effectiviteit, maar ook omdat het pr-effect voor het bedrijf daarmee groter zou zijn.⁵⁵

In 1974 besluit SHV in het vervolg bijdragen voor culturele activiteiten uitsluitend via het Fonds te regelen. Slechts bij hoge uitzondering zullen daarnaast door het Algemeen Secretariaat voor

internationale culturele doeleinden bijdragen worden gegeven.⁵⁶ In recente jaren treedt SHV ook op eigen initiatief op. Zo wordt het bedrijf in 2006 *founding father* van de stichting Domplein 2013, die de geschiedenis van het Domplein onder meer via een ondergronds bezoekerscentrum beter toegankelijk wil maken. Vanaf 2011 participeert SHV, samen met vele andere Utrechtse bedrijven, in de Council van de manifestatie Vrede van Utrecht 2013.⁵⁷

Hoewel de bemoeienis van SHV met het reilen en zeilen van het Fonds beperkt bleef, bestond er bij de leiding vooral in de jaren zeventig en tachtig dus wel een duidelijk beeld over de beste besteding van de middelen. Het geld zou moeten gaan naar grotere, bij voorkeur structurele en blijvende projecten. Een voorbeeld daarvan is de door toenmalig adviseur Paul Fentener van Vlissingen met succes bepleite aandacht voor het stimuleren van beeldende kunst, onder meer door het doen van aankopen en het geven van opdrachten. Het bestuur deelde deze voorkeur en gaf daaraan uiting door bijvoorbeeld veel aandacht te geven aan boekuitgaven met een Utrechts onderwerp. Daarnaast bleef het bestuur zich ook verantwoordelijk voelen voor de eenmalige en meer vluchtige onderdelen van het Utrechtse kunstleven, zoals muziek- en toneeluitvoeringen. Uiteindelijk is naar deze sectoren verreweg de meeste steun gegaan.

De band tussen SHV en het Fonds werd bij het 25-jarig bestaan van het Fonds en de negentigste verjaardag van SHV in 1986 nog eens bekrachtigd. Gezamenlijk werd besloten tot de uitgave van het boek *Art*Science*, dat het raakvlak tussen beeldende kunst en (natuur)wetenschap belichtte. Het onderwerp had de grote belangstelling van zowel Paul Fentener van Vlissingen als van de toenmalige voorzitter van het Fonds, F. van der Blij, die hoogleraar wis- en natuurkunde was aan de Utrechtse Universiteit. Voor de kostbare uitgave, in het Engels en ook bedoeld als geschenk voor internationale relaties van SHV, was vanaf 1982 jaarlijks 20.000 gulden gereserveerd op de begroting van het Fonds.⁵⁸

In de jaren negentig en het eerste decennium van de 21ste eeuw opereerden het Fonds en SHV op wat grotere afstand van elkaar. De meeste bestuursvergaderingen werden overigens actief bijgewoond door de achtereenvolgende adviseurs Paul Fentener van Vlissingen en Piet Klaver (1998-2006). De laatste jaren hebben beide partijen ervoor gekozen de banden weer sterker aan te halen.⁵⁹ Het Fonds nam de kernwaarden van het bedrijf SHV - investeren in mensen, aandacht voor het onalledaagse en een nadruk op de kracht van eenvoud - op in de beoordelingscriteria, waardoor het zich in zijn keuzes duidelijker kan onderscheiden van andere fondsen. SHV kan zijn bedrijfsfilosofie onderstrepen door een sterkere profilering van het Fonds. Om de samenhang ook visueel te tonen nam het Fonds in 2010 een nieuw logo in gebruik, waarin de rode driehoek en de naam van het moederbedrijf is opgenomen. Daarmee werd symbolisch uiting gegeven aan de al vijftig jaar durende verbondenheid tussen Fonds en SHV.

Tot slot

Vijftig jaar Fentener van Vlissingen Fonds betekent vijftig jaar financiële ondersteuning van het kunst- en cultuurleven in Utrecht (afb. 12). Met zes miljoen euro zijn enkele duizenden initiatieven gesteund, waaronder vele eenmalige voorstellingen, maar ook blijvende getuigen zoals boeken, infrastructurele projecten en restauraties. In vergelijking met rijkere fondsen als het VSB Fonds, de K.F. Hein Stichting of het Prins Bernhard Cultuurfonds is het Fentener van Vlissingen Fonds altijd een bescheiden speler geweest. Een bijdrage van het fonds maakte activiteiten mede mogelijk en kon soms net 'het verschil maken'. Serieuze aanvragen op het brede terrein van de cultuur werden altijd welwillend ontvangen. Zeker in tijden van een terugtrekkende overheid is het bestaan van een dergelijk fonds behalve een financiële ook een morele steun voor de kunstwereld. Ook voor de komende jaren heeft het Fentener van Vlissingen Fonds in Utrecht een rol van betekenis te spelen.

Afkortingen

Archief FvVF

SHV, Archief Fentener van Vlissingen Fonds, Utrecht

Archief Jan van Gelder

Archiefbewaarplaats Universiteit Utrecht, Archief Jan van Gelder

Literatuur

Adriaanse e.a., 2001 ➤ A. Adriaanse e.a. (red.), *030. Utrechts theater 1960-2000*, Utrecht [2001]

Gaal, van, 1991 ➤ R. van Gaal, *Een bolwerk voor de muzen. 50 jaar Stadsschouwburg Utrecht, 1941-1991*, Utrecht 1991

Koot, 2008 ➤ R. Koot (samenst.), *Grafisch Gezelschap De Luis 1960-1980. Individualisten in clubverband*, Amsterdam 2008

Rommes en Luijt, 2004 ➤ R. Rommes en J. Luijt, *'Wo ich A gesagt habe, sage ich auch B biz Zi'* K.F. Hein Stichting 1938-2003, Utrecht 2004

Smit, 2011 ➤ M. Smit, *Filosof-miljardair. De ongeautoriseerde biografie van Paul Fentener van Vlissingen (1941-2006)*, Amsterdam 2011

Teeuwisse e.a., 1997 ➤ J. Teeuwisse, T. Slagter en M. Beerman, *Beeldhouwer Pieter d'Hont. Leven en werk*, Utrecht 1997

Zwan, van der, 2006 ➤ A. van der Zwan, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen, 1882-1962*, Amsterdam 2006

Noten

1 Teeuwisse e.a., 1997, cat.nr. GP29, pp. 120-121.

2 Akte van oprichting Stichting Algemeen Cultureel Fonds der Steenkolen-Handelsvereniging N.V. 'Fentener van Vlissingen Fonds', 15 maart 1961, art. 2. Archief FvVF, dossiernr. 395.

3 In de pers werd op 19 september uitgebreid verslag gedaan van de opening van het gebouw en de instelling van het Fonds, zie bijv.: 'Prins Bernhard opent nieuwbouw SHS [sic]. F 100.000 als basis voor cultureel Utrechts - F. v. Vlissingenfonds', *Het Centrum*; 'Cultureel fonds van een ton voor Utrecht', *Utrechtsch Nieuwsblad*; 'Met klokgelui is nieuwe pand van SHV geopend. Cultureel fonds van f 100.000 ingesteld', *Nieuw Utrechts Dagblad*.

4 De adviseur 'ontvangt alle stukken en mededelingen die de leden van het bestuur ontvangen, wordt uitgenodigd tot bijwoning van alle bestuursvergaderingen en alle vergaderingen van de stichtingsraad en is gerechtigd om in die vergaderingen het woord te voeren en adviezen te geven, zulks echter zonder de bevoegdheid tot deelneming aan een stemming'. Akte van oprichting, 15 maart 1961, art. 5.4. Archief FvVF, dossiernr. 395. In de statuten van 2008 wordt de rol van de adviseur gelijkaardig doch beknopter geformuleerd.

5 Hierna traden als adviseurs aan drs. P.C. (Piet) Klaver (1998-2006), voorzitter van de Raad van Bestuur, drs. J.J. (Joop) de Rooij (2006-2008), lid van de Raad van Bestuur, en mr. drs. J. (Joost) van Klink, directiesecretaris van SHV (vanaf 2008).

6 Voorzitters waren prof. dr. J.G. van Gelder, hoogleraar kunstgeschiedenis (1961-1974), prof. dr. F. van der Blij, hoogleraar wis- en natuurkunde (1974-1992), prof. mr. dr. A.W. (Wessel) Reinink, hoogleraar architectuurgeschiedenis (1992-1999), Ton Hartsuiker, musicus en oud-directeur conservatoria Utrecht en Amsterdam (1999-2007), drs. W.J.M. (Willem) van Berkel, psycholoog en organisatieadviseur (vanaf 2007), mevr. drs. A.L.M.B. (Annette) Embrechts, theater- en dansdeskundige (vanaf 2007), mevr. drs. A.A. (Astrid) in 't Veld, specialist muziek (vanaf 2007), dr. J.P.M. (Jeroen) Koch, historicus (2008-2009), mevr. drs. M.I.E. (Ida) van Zijl, conservator toegepaste kunst Centraal Museum (vanaf 2009), drs. E.F.C. (Erik) van Tuijn, kunsthistoricus (vanaf 2009).

7 Notulen 1e bestuursvergadering, 5 april 1961. Archief FvVF, dossiernr. 400.

8 Jaarverslag 1964. Archief FvVF, dossiernr. 400.

9 Jaarverslag 1965. Archief FvVF, dossiernr. 400.

10 Brief bestuur aan hoofddirectie Steenkolen-Handelsvereniging, d.d. 16 juli 1970. Archief FvVF, dossiernr. 398.

11 Het groeiende aantal aanvragen voor activiteiten buiten Utrecht is waarschijnlijk mede hieraan te danken. Het *Fondsenboek* is een initiatief van het in 1983 opgerichte Nederlands Informatiecentrum voor Fondsen, dat daarvoor ruim 1200 particuliere fondsen inventariseerde. Het belang van deze fondsen nam door de bezuinigingen door de overheid in deze jaren aanzienlijk toe.

12 Zie voor het theaterleven in Utrecht: Adriaanse e.a., 2001, met name H. Lambers, 'Een Utrechtse golf. De jaren negentig', pp. 59-76.

13 Omgerekend van gulden, maar niet gecorrigeerd voor inflatie.

14 Uit notulen 259ste bespreking directie SHV, d.d. 30 september 1980. Archief FvVF, dossiernr. 395.

15 Uit bijlage bij notitie Paul Fentener van Vlissingen aan directie SHV, d.d. 23 februari 1981. Archief FvVF, dossiernr. 395.

16 Al eerder, in 1965, waren twee aquarellen gekocht van de Utrechtse schilder Nico Rypkema, die met bemiddeling en financiële steun van het Fonds een periode in een atelier van de Kröller-Müller Stichting in Zuid-Frankrijk had kunnen werken. Notulen bestuursvergadering 28 juni 1965, Archief Jan van Gelder, voornamelijk inv.nr. 311, waarin ook overige stukken zijn bewaard.

17 Jaarverslag 1981, p. 8. Archief FvVF, dossiernr. 401.

18 In totaal was voor deze aankoopronde 60.000 gulden uitgetrokken. De acht uitgenodigde kunstenaars waren mevr. E. den Boer, mevr. C. Boomsma, mevr. M. Buch, dhr. T. Eyzenbach, dhr. G. Gezelle, dhr. G. Keizer, dhr. P. Verweij en dhr. H. Visch. Memorandum Paul Fentener van Vlissingen aan directie SHV, d.d. 21 april 1982. Archief FvVF, dossiernr. 398 en Jaarverslag 1982, p. 8.

19 Het ging om werken van Armin Visser (wandkleed en ets), Gerard Carbo (litho), Angeliek de Jonge (litho), Gert Strengtholt (litho) en Koos van de Sluys (grafiek). Jaarverslag 1983, bijlage V, overzicht kunstwerken.

- 20 In 1988 werd een beeldje gekocht van de Pieter d'Hont prijswinnaar Wouter Bouwman en twee wandkleden van de in Utrecht wonende Argentijnse kunstenaar Luis Acosta. Een wandkleed werd in bruikleen gegeven aan de Makro Argentinië.
- 21 Jaarverslag 2000, p. 2. Archief FvVF, dossiernr. 401.
- 22 De prijs was een initiatief van het Comité Pieter d'Hont 70 jaar, waarin onder anderen de beeldhouwer Arie Teeuwisse, tekenaar Dick Bruna en de uitgever Bavo van Rossum zitting hadden.
- 23 Ter afsluiting organiseerde het Fonds in 1990 in de tuin van kasteel Lunenburg in Langbroek een tentoonstelling met werk van de vijf prijswinnaars, waarbij een kleine publicatie werd uitgebracht.
- 24 De bouw van de schouwburg in 1938-1941 was mede mogelijk gemaakt door de toenmalige president-directeur van SHV, F.H. (Frits) Fentener van Vlissingen.
- 25 Citaat uit het Reglement voor de toekenning van de Utrechtse theater-prijs 'Applaus'. Archief FvVF.
- 26 In 1994 ging de prijs naar mevrouw C.C. Montfoort, vanwege haar inzet voor de Jeugdoperette in Rivieren- en Dichterswijk, in 1996 naar Erik Knippers, de architect van de nieuwe toneeltoren van de Schouwburg, en in 1998 naar Hennie van Tilburg, scheidend hoofd Culturele Zaken van de gemeente Utrecht. In 2005 wordt de Applausprijs 'postuum' nog eenmaal uitgereikt aan Jetta Ernst, bij haar afscheid als zakelijk leider van de Paardenkathedraal, vanwege haar buitengewone verdiensten voor de theatersector in Utrecht.
- 27 In 2001 was intussen de tweejaarlijkse C.C.S. Crone-prijs ingesteld om de literaire activiteiten van met name jonge auteurs uit de gemeente of regio Utrecht te stimuleren en een bloeiend literair klimaat in het Utrechtse te bevorderen.
- 28 Behalve het geldbedrag ontving de beeldhouwer een jaar later een door het Fonds bekostigde publicatie over het project met de titel *Land veroveren*. De presentatie vond plaats bij de onthulling van het derde grote beeld, *Waterwerk III 'Chardonnay'*.
- 29 Het plan en andere stukken met betrekking tot het cultureel centrum in het Archief Jan van Gelder, voornamelijk inv.nr. 311.
- 30 In de plannen voor Hoog Catharijne was niet voorzien in ruimte met een dergelijke culturele bestemming.
- 31 Stukken met betrekking tot de steun aan Kunst in Utrecht in het Archief Jan van Gelder, inv.nr. 311.
- 32 Memorandum J.M. Fentener van Vlissingen aan hoofddirectie SHV, ter voorbereiding op een gesprek met het bestuur van het Fonds, gedateerd 9 december 1968. Archief FvVF, dossiernr. 395
- 33 De toezegging dat de kapsalon ook weer daadwerkelijk zou worden gebruikt, werd begin 2011 ingelost.
- 34 In de begintijd werd hier nog fundamenteel anders over gedacht. Toen Grafisch Gezelschap De Luis in 1964 ruchtbaarheid wilde geven aan de steun die zij van het Fonds had ontvangen, antwoordde de voorzitter daar geen prijs op te stellen, het Fonds opereerde liever op de achtergrond. Brief 30 oktober 1964, RKD, Den Haag, Archief De Luis, inv.nr. Eo6/007.
- 35 Gezamenlijk droegen het Fonds en SHV 750.000 gulden bij aan de herbouw en inrichting. Zie de jaarverslagen 1990 en 1992.
- 36 Waarmee de naamgeving ook een hommage werd aan de in 1987 overleden oprichter.
- 37 Jaarverslag 1973, pp. 6-7. Archief FvVF, dossiernr. 400.
- 38 Naamgever K.F. Hein (1867-1945) kwam overigens ook uit de gelederen van SHV: hij was van 1904 tot 1920 lid van de directie en daarna tot zijn dood lid van de Raad van Commissarissen. Zie voor de K.F. Hein Stichting en het sinds 1989 bestaande K.F. Hein Fonds: Rommes en Luijt, 2004.
- 39 Rommes en Luijt, 2004, p. 91.
- 40 Jaarverslag 1992. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig stemden de twee fondsen voor enkele projecten hun bijdragen op elkaar af, zoals bij de uitgave van het verzameld werk van Jan Emmens (1978) of een feestbundel voor orgelkenner M.A. Vente (1979).
- 41 De totale kosten bedroegen 8.500 gulden, waarvan ieder de helft bekostigde. Memorandum 27 maart 1998. Archief FvVF.
- 42 Jaarverslag 1996. Archief FvVF, dossiernr. 401.
- 43 De stukken m.b.t. de steunverlening aan De Luis zijn bewaard gebleven in het Archief De Luis, RKD, Den Haag en in het Archief Jan van Gelder, inv.nr. 311. Zie voor De Luis: Koot, 2008.
- 44 Brief van december 1972 aan Commissarissen en Hoofddirectie bij de aanbidding van exemplaren van boeken over Pyke Koch (door Carel Blotkamp) en over Dolf Zwerver (door Eddy de Jongh). Archief FvVF, dossiernr. 404.
- 45 *Toneel in Utrecht in de twintiger en dertiger jaren* verscheen in 1975 bij Het Spectrum. Het Fonds betaalde 6.000 gulden aan honorarium en droeg 22.000 gulden bij aan de kosten van de uitgave.
- 46 C.C.S. Wilmer, *De getekende stad. Utrecht in oude tekeningen, 1550-1900*, Utrecht 2005.
- 47 Jaarverslag 1979, p. 14. Let ook op de moderne spelling die wordt gehanteerd!
- 48 Muziekgroep Rapalje was vaak actief bij demonstraties en bezettingen, reden waarom de K.F. Hein Stichting in 1980 een aanvraag afwijst. 'Als we in Utrecht een krakersoproer krijgen zoals in Amsterdam, klimmen ze op een podium wat wij betaald hebben en schreeuwen door de geluidsinstallatie, merk K.F. Hein.' Zie Rommes en Luijt, 2004, p. 127. Het Fentener van Vlissingen Fonds droeg in datzelfde jaar 2.500 gulden bij aan de aanschaf van de geluidsinstallatie.
- 49 Uit notulen 259ste bespreking directie SHV, 30 september 1980. Uittreksel in Archief FvVF, dossiernr. 395.
- 50 De Utrechtse Schouwburg werd tussen 1938 en 1941 gebouwd naar ontwerp van architect W.H. Dudok nadat F.H. Fentener van Vlissingen, destijds president-directeur van de Steenkolen Handelsvereniging, uit eigen middelen (en anoniem) voor dat doel 200.000 gulden had gedoneerd. Deze steun was niet geheel belangeloos, omdat een nieuwe schouwburg de sloop van de oude theatervoorziening op Vredenburg mogelijk maakte. De naastgelegen Jaarbeurs, waarvan F.H. Fentener van Vlissingen voorzitter was, zou daardoor de gewenste uitbreiding kunnen realiseren. Zie o.a. Gaal, van, 1991 en Zwan, van der, 2006, pp. 174-175.
- 51 Tegenwoordig is in het pand Maliebaan 42 de Kunsttuinleer gevestigd.
- 52 Uit de afscheidsrede van mevr. A.M. van den Brink, bestuurslid sinds 1961, bij diner 10 november 1989 op Lunenburg, bijlage V bij jaarverslag 1989. Archief FvVF, dossiernr. 401.
- 53 Jaarverslag 1968, p. 5. Archief FvVF, dossiernr. 400.

- 54 Verslag Raad van Bestuur SHV, 17 april 1972. Archief FvVF, dossiernr. 398.
- 55 Zie bijvoorbeeld het commentaar van de Raad van Bestuur op het jaarverslag over 1973, uit verslag vergadering van 4 maart 1974. Archief FvVF, dossiernr. 405.
- 56 Uit 67ste notulen Raad van Bestuur SHV, 16 december 1974, uittreksel in Archief FvVF, dossiernr. 395.
- 57 De leden van de Council zijn financieel en inhoudelijk betrokken bij de viering van Vrede van Utrecht in 2013 en de ontwikkeling van het bidbook voor de kandidatuur van Utrecht voor Culturele Hoofdstad van Europa in 2018.
- 58 Ans van Berkum en Tom Blekkenhorst, *Art * Science, Utrecht* (Fentener van Vlissingen Fund) 1986. Uiteindelijk liepen de kosten op tot 122.500 gulden, waarvan een deel door verkoop terugvloeide in de kas van het Fonds. Matthijs Smit meldt in zijn biografie van Paul Fentener van Vlissingen dat deze de opdracht tot de uitgave had gegeven en dat zijn vriendin Caroline Tisdall meewerkte aan de samenstelling; haar bijdrage betrof volgens het voorwoord echter het fatsoeneren van de Engelse vertalingen van de teksten. Zie Smit, 2011, pp. 178-179.
- 59 Uit de in 2008 ingestelde Raad van Toezicht werd mr. drs. J. (Joost) van Klink, directiesecretaris van SHV Holdings, afgevaardigd als adviseur.

Casper Staal

Een onbekend Utrechts processionale uit de vroeg vijftiende eeuw

Een eerste verkenning¹

In een familiearchief bij het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede dook kort geleden een onbekend processionale op. Het blijkt te dateren uit de eerste helft van de vijftiende eeuw en moet afkomstig zijn uit een van de Utrechtse kapittelkerken. Het handschrift van 110 bladen geeft de gebeden, gezangen en regieaanwijzingen voor een aantal processies in de stad. Dat blijken vooral de liturgisch voorgeschreven processies te zijn zoals bijvoorbeeld die van Palmzondag en de drie zogenaamde Kruisdagen, de Rogationes. Op basis van de regieaanwijzingen konden voor de kruisdagen

Casper Staal (1946) studeerde aan het priesterseminarie van het aartsbisdom Utrecht en voltooide voorts een studie letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Vanaf 1978 was hij werkzaam bij het Museum Catharijneconvent, sinds 1995 als senior conservator. Een van zijn aandachtsgebieden was onder andere de katholieke liturgie en die interesse is na zijn pensionering gebleven. Daarnaast hebben de lokale en regionale geschiedenis van stad en provincie al sedert zijn jeugd zijn belangstelling. Op beide terreinen publiceerde hij, onder andere in dit Jaarboek, bijvoorbeeld 'De schuimspaan van Oudmunster. De identificatie van een verdwenen liturgisch voorwerp' (2009).

de routes worden gereconstrueerd, een gegeven dat een aanvulling is op wat al over de processies in de stad bekend is. Het handschrift bevat voorts een grote hoeveelheid gezangen op notenschrift en vormt daarmee ook een interessante bron voor musicologen.

Een eerste verkenning van

dit handschrift leidde in 2010 tot de Van der Monde-lezing die de basis vormt voor dit artikel. Op 25 november 2012, het feest van Catharina van Alexandrië, wordt het handschrift overgedragen aan de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent.

In vogelvlucht

In het laatmiddeleeuwse Utrecht was het dagelijks leven doortrokken van religie. Dat was in de stad overal zichtbaar. Zo trokken er geregeld grotere en kleinere processies door de straten. Soms ging men ook de stadspoorten uit op weg naar een kapel of klooster.

Dat is anders dan in onze dagen. Ook al maakte de Nationale Vergadering van 1796 alle kerkgenootschappen aan elkaar gelijk en werd er bepaald dat er geen overheersende religie meer zou bestaan, dat betekende nog niet dat de katholieken de draad van vóór 1580 weer konden oppakken. In dat laatste jaar werd namelijk door de stedelijke overheid en de Staten van Utrecht verboden het katholieke geloof openlijk te belijden. Utrecht kende daarna eeuwenlang geen processies meer.

Slechts één korte periode werd daarvan afgeweken, namelijk toen de troepen van de Franse koning Lodewijk XIV, de Zonnekoning, de stad hadden ingenomen en de Fransen aan het bewind waren. De bezetters herstelden de oude situatie die slechts anderhalf jaar zou duren. De Domkerk werd weer voor de katholieke eredienst in gebruik genomen, de protestantse kansel naar buiten gesleept en gesgeld, en op 22 mei 1673 trok er een luisterrijke sacramentsprocessie door de Domstad. De monstrans werd gedragen door de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel. Vier hoge Franse officieren droegen het baldakijn boven de bisschop met de monstrans. Maar na de aftocht van de Fransen waren processies weer taboe.

Formeel zouden processies geen probleem hebben moeten zijn na de Staatsregeling van 1798. Maar dat lijkt maar zo. De processie als geestelijke optocht was een zo rooms en een zo te verwensen vertoon van het katholieke geloof, dat het protestantse landbestuur deze ergerniswekkende uiting niet tot het publiek domein wenste toe te laten. Zo zien we na de Franse Revolutie en in de beginjaren van het Koninkrijk Holland en het Koninkrijk der Nederlanden in de wetgeving processieverboden optreden. Het bekendste processieverbod stond in de Grondwet van 1848 en dat bleef tot 1983 geldig. Pas toen, na meer dan bijna anderhalve eeuw, was de angst voor dit katholiek vertoon zo afgenomen, dat de wetgever het artikel schraptte.

Is er dan tussen 1672 en het schrappen van het grondwetsartikel nooit een processie door de stad getrokken? Nee, zij het dat met het fenomeen door de katholieken creatief werd omgegaan. De dissertatie van Peter Jan Margry uit 2000 geeft daar voor ons land een schitterend exposé over.

Voor Utrecht geldt dat de katholieken wel processies mochten houden op eigen terrein. Zo zien we rondom de in de negentiende en twintigste eeuw nieuwgebouwde katholieke kerken grote eigen terreinen verschijnen waarop de pastorie met een tuin, de school met speelplaatsen en kloosters met hun tuinen staan. Daar mocht wel een processie plaats vinden. Voorbeelden vormen de roomskatholieke Gertrudiskerk aan de Amaliadwarsstraat in de Rivierenwijk of de Ludgeruskerk aan de Amsterdamsestraatweg.

Ook zijn er overtredingen bekend. De pastoor van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad aan de Bosboom Toussaintstraat liet de sacramentsprocessie over het Schimmelplein naast de kerk trekken. Dat leverde hem een berisping van de overheid op. Maar daar bleef het bij in de jaren vijftig van de vorige eeuw, voor zover ik weet.

Memorabel is de stoet die op 13 september 1955 bij de begrafenis van kardinaal De Jong door de Domstad trok. Onder gebeier van de Domklokken trok deze van de Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat via de Maliebaan langs het woonhuis van de kardinaal-aartsbisschop naar de rooms-katholieke begraafplaats Sint Barbara aan de Prinsesselaan. Die begrafenisstoet was geen processie in de eigenlijke zin van het woord. Er ging geen kruis voorop. Niemand droeg liturgische gewaden. Ieder was in een soort civiele dracht en de bisschoppen van Nederland en de pauselijke nuntius waren gekleed in het zogenaamde koorgewaad met soms daaroverheen een zwarte mantel als een soort regenjas, die dag niet overbodig.

1 Karikatuur op de Sacramentsprocessie die op 22 mei 1673 door Utrecht trok. De apostolisch vicaris Johannes van Neercassel met mijter draagt een ciborie. Franse officieren dragen het baldakijn. Ets. J.J. van den Aveele, 1673. HUA, Cat. 32354

Terug naar de opheffing van het processieverbod in 1983. In Utrecht maakte pastor Norbert Schnell van de Utrechtse Catharinakathedraal als eerste gebruik van deze nieuwe mogelijkheid. Op 22 september 2002 trok een bescheiden processie met de relikven van de eerste bisschop van Utrecht, Willibrord, van het Janskerkhof naar de Lange Nieuwstraat. Dit gebruik is daarna bijna alle jaren herhaald en lijkt tot de vaste rituelen van de Utrechtse katholieken te gaan behoren.

Utrechts processionale

Recent dook een tot nu toe onbekend handschrift op waarin het gaat over processies in Utrecht.³ Het is bewaard gebleven in een familiearchief dat sinds 1992 berust in het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede. Het boek wordt op 25 november 2012 geschonken aan de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent. Het zat in het familiearchief Van Heyst, een geslacht van burgemeesters en notarissen in Wijk bij Duurstede en Culemborg. In de familie weet helaas niemand meer te vertellen hoe men aan dit handschrift gekomen is. Vermoedelijk heeft een van de leden van de familie het op een veiling gekocht. Het handschrift heeft een flinke ramp meegemaakt. Toen in 2002 de archiefbewaarplaats in Wijk bij Duurstede door een fout van de aannemer onder water liep, kwam het boek in het water terecht, dat 1,80 m hoog stond. Met de andere archiefstukken daaruit opgevist, zag het er deerniswekkend uit. Het had grote schade opgelopen. Met verzekeringsgeld werd het

handschrift in 2009 gerestaureerd door het Restauratie-Atelier Helmond. De leren band werd hersteld en de perkamenten bladen werden gereinigd, gevlakt en opnieuw genaaid. De blauwe inkt van de kapitalen is geheel of ten dele opgelost in het water; de rode letters hebben het beter gehouden; de zwarte inkt bleek redelijk waterbestendig.⁴

Het handschrift is uitgevoerd op perkament en telt 110 bladen. Het boekblok meet 18x25,5 cm en het is 6,5 cm dik. De inhoud is in het Latijn geschreven en bevat veel abbreviaturen.

Wat staat er in? Het is een processionale, een boek voor liturgisch gebruik, dat voor een aantal Utrechtse processies de gezangen, gebeden en regieaanwijzingen geeft.⁵ Uit de route-aanwijzingen kunnen we onmiskenbaar opmaken dat het Utrechts is, want men treft bijvoorbeeld onder de processiestaties 'Oude Wicca' aan, Oudwijk.

Het handschrift geeft vanaf folio 1 achtereenvolgens de processies voor 25 april, de drie Kruisdagen (dat zijn de maandag, dinsdag en woensdag voor Hemelvaartsdag), een processie op de vrijdag na Drievuldigheidszondag, de sacramentsprocessie, Maria Lichtmis, Aswoensdag, Palmzondag en een toegift. Op lege bladen is later een en ander bijgeschreven, onder andere een aflat van paus Alexander I, maar die toevoegingen laat ik hier buiten beschouwing.⁶ Er is zoveel aan dit handschrift te onderzoeken dat lang niet alles nu al duidelijk is.

Wat valt op? Alle in dit handschrift beschreven processies behoren tot de aloude liturgische plechtigheden van de Latijnse kerk, op één na waarop nog nader zal worden ingegaan. Processies die een Utrechtse oorsprong en accent hebben, zoals de processies op Sint Maarten, de dag van de kerkwijding van de Dom, de Agnes- en Pontiaanprocessie in januari, ontbreken. Daaruit is zonder enige twijfel te constateren dat er handschriften geweest moeten zijn waar juist die processies in voorkwamen.

Ons handschrift heeft geen eigen datering. In een latere hand zijn echter twee regels bijgeschreven die een datering bevatten. Onderaan folio 84 r staat bijgeschreven: *Anno m ccccli festum sacramenti in die lohannis baptiste* (In 1451 viel Sacramentsdag op de dag van Johannes de Doper (= 24 juni). En daaronder: *Anno m ccccc xlvi festum sacramenti in die lohannis baptiste* (In 1546 viel Sacramentsdag op Sint Jan de Doper).⁸ Dat betekent dat het handschrift in 1451 al in gebruik was en dat het in ieder geval in 1546 nog in gebruik was.

Op basis van het schrift en zijn versieringen in rood en blauw penwerk wordt het processionale door Gisela Gerritsen-Geywitz gedateerd op 1410-1430.⁹ Andere codicologen zijn het met haar eens. Op basis van de Utrechtse geschiedenis valt aan te nemen dat het boek tot het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst in 1580 gebruikt is. Daarna moet het ergens op een plank terecht zijn gekomen, en voorts is het spoor voorlopig duister. Het handschrift is afkomstig uit een Utrechts atelier. Gerritsen-Geywitz herkent het penwerk in de openingslombardes, de grote letter waarmee het handschrift begint, als Utrechts.

Het handschrift heeft geen illustraties, wat in een dergelijk gebruiksboek ook niet verwacht hoeft te worden. Soms zijn cadellen (kleinere in zwart getekende hoofdletters) met een karikatuurkje versierd. Het is een gezicht *en profiel* met een narrenmuts op het hoofd. Sommigen zien in de muts een mijter.

Alvorens nader in te gaan op de processiepraktijk in de middeleeuwse Domstad richten we onze blik eerst op het liturgisch gebeuren in het algemeen. Zonder deze algemene achtergronden zijn de in het handschrift weergegeven processies niet goed te begrijpen, hetgeen dan ook in de Utrechtse literatuur over processies soms zijn sporen getrokken heeft.

Processies

Wat is het verschil tussen een processie en een optocht, een processie en een demonstratie, een processie en een stille tocht?¹⁰ Voor de definitie van een processie houd ik me aan het oude

2 Sacramentsprocessie op het terrein van de Ludgeruskerk aan de Amsterdamsestraatweg te Utrecht, circa 1955. Particuliere collectie (Ach lieve tijd, 144).

kerkelijk wetboek van 1917, de *Codex iuris canonici*, dat nauw verwant is aan het *Rituale Romanum* van 1614. Dat ritenboek is een concretisering van de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563). Een aantal elementen maakt een stoet tot een processie:

- a ze is een bedetocht van het gelovige volk. Zijn de deelnemers aan een processie niet meer dan toneelspelers, dan is de stoet geen processie;
- b ze staat in principe onder leiding van de geestelijkheid. Je zult zelden een processie zien waarin geen geestelijke aanwezig is;
- c ze heeft een zekere ordening. Een processie is geen ongeordende massa. Ieder heeft zijn plaats op basis van zijn of haar functie, rang, het genootschap waartoe hij of zij behoort;
- d ze gaat van de ene ritueel-liturgische plaats naar een andere ritueel-liturgische plaats. Men trekt van de ene naar de andere kerk, of van een kerk naar een andere plaats waar een heiligdom is of een altaar is opgericht. Ook een rondje om de kerk valt hier onder.
- e ze wil God danken en/of smeken. Een processie is een godsdienstoefening. Er klinkt dank voor verkregen gunsten zoals vrede of goed weer, of smeking om bijvoorbeeld een goede oogst, beëindiging van een hongersnood, van een oorlog of van andere rampen.

Van Jeruzalem en Rome naar Utrecht

Ook een korte levensschets van de processie in de westerse christenheid is op zijn plaats. Van Jeruzalem en Rome naar Utrecht, kunnen we deze paragraaf noemen.

Het oude klassieke Rome kende religieuze stoeten. Enkele daarvan zijn na de vierde eeuw, zoals we zullen zien, gekerstend toen het christelijk geloof onder keizer Constantijn bovengronds mocht komen.

Andere processies vinden hun oorsprong in de christengemeente van Jeruzalem. De bekendste daarvan is die van Palmzondag, de zondag voor Pasen. Een bladgrote miniatuur uit de Bernulphuscodex die zich in het Museum Catharijneconvent bevindt, illustreert het bijbelse gebeuren. Dit evangelieboek uit 1040-1050 behoorde tot het bezit van de Utrechtse Domkerk. We zien in het bovenste register Jezus op de ezel de stad Jeruzalem binnentrekken, terwijl klederen op het plaveisel worden uitgespreid en takken van de bomen worden gesneden. In het benedenregister zingt men Jezus toe met Hosanna.

In Jeruzalem ontstond het gebruik dat al in de vierde eeuw geboekstaafd werd, om op die zondag de triomfantelijke intocht van Jezus in Jeruzalem na te doen. We bezitten het

reisverslag van Egeria, een Spaanse matrone, die in de vierde eeuw een pelgrimstocht door het Heilig Land maakte en die aan haar medezusters in Spanje verslag uitbracht van haar belevenissen. Egeria beschrijft de plechtigheden van Palmzondag.

Omstreeks het zevende uur gaat de gemeente van Jeruzalem naar de Olijfberg en betreedt zij de kerk. Er worden liederen en antifonen gezongen en er zijn lezingen uit de heilige schrift. Als het elfde uur begonnen is, wordt het evangelie van Christus' intocht in Jeruzalem voorgelezen. Daarna staat de bisschop op en gaat het gehele volk te voet van de top van de Olijfberg naar beneden. 'Het ganse volk loopt voor hem uit met liederen en antifonen' schrijft Egeria, 'en reciteert als antwoordzang telkens "Gezegend hij die komt in de naam des Heren". Alle kinderen, ook die nog niet kunnen lopen omdat ze te klein zijn, en die op de schouders van hun ouders zitten, dragen takken. De ene palmtakken, de andere olijftakken. De bisschop wordt begeleid zoals de Heer begeleid is.

Van de top van de heuvel tot aan de stad en vandaar door de hele stad tot de Anastasiskerk gaan allen de hele weg te voet, óók de voorname dames en heren. Zij begeleiden de bisschop terwijl ze antwoordverzen reciteren. Ze gaan langzaam, stap voor stap, zodat het volk niet moe wordt. Zo bereikt men de Anastasiskerk. Daar aangekomen wordt - hoe laat het ook is - de vespers gevierd.' Deze palmprocessie maakte op de pelgrims zoveel indruk dat ze overwaarde naar het westen. Wat zij in Jeruzalem hadden meegemaakt, wilden ze thuis ook meemaken. Als de Utrechtse palmprocessie aan de orde komt, zullen we dat zien.¹²

Het laatmiddeleeuwse Utrecht telde een groot aantal processies. De dissertatie van Lewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust* uit 2008 geeft daar een goed beeld van.¹³

- a 4 januari: de Pontiaanprocessie
- b 22 januari: de Agnesprocessie
- c 2 februari: de processie van Maria Lichtmis
- d Aswoensdag: de asprocessie
- e 25 april, Marcusdag: de *Litania maior*
- f Palmzondag: de palmprocessie
- g Maandag, dinsdag en woensdag vóór Hemelvaart, de Kruisdagen met ieder dag een processie: de *Rogationes* of *Litaniae minores*
- h Donderdag na het octaaf van Pinksteren: de sacramentsprocessie
- i Maria Magdalena, 22 juli, de wijdingsdag van de Domkerk: de Maria Magdalenaprocessie
- j 10 augustus: de Laurensprocessie
- k 11 november: de Sint Maartensprocessie
- l Op diverse feestdagen van de kapittels waren er processies waarbij de grote lijn was dat het feestvierende kapittel de andere kapittels ontving om gemeenschappelijk de eredienst te houden.

Daarmee hebben we de processies die aan vaste data gebonden waren, in het vizier. Maar er waren ook bijzondere processies. Zij werden uitgeschreven ter gelegenheid van bijzondere gebeurtenissen: een hongersnood, een watersnood, oorlog, voor goed bestuur, om boete te doen voor bedreven zonden in de stad, om God te danken voor verkregen gunsten, enz.

Voorts waren er begrafenisprocessies. Het stoffelijk overschot werd in een processie van het stervhuis naar de kerk gebracht. Omdat men de doden in het kerkgebouw of op de hof rond de kerk begroef, bestonden er nog geen begrafenistoeten zoals wij kennen. Onze begraafplaatsen liggen in principe buiten de bebouwde kom, zoals door de wet sedert 1828 bepaald werd. Het begraven in kerkgebouwen werd toen verboden.

3 Begrafenisstoet van kardinaal De Jong in de Lange Nieuwstraat te Utrecht, 13 september 1955. Particuliere collectie.

Dan was er de zondagsprocessie. Op eigen terrein hield iedere kerk voor de zondagse hoogmis een processie over zijn kerkhof.

Conclusie: er werd wat afgelopen en gebeden in Utrecht. Met zoveel kerken en kloosters was dat schering en inslag. Utrecht was het kerkelijk centrum van de Lage Landen en dat zie je in deze opsomming duidelijk terug. Maar het moge duidelijk zijn dat al die processies niet alle dezelfde status hadden. In deze veelheid van processies kunnen we categorieën onderscheiden. Dat moeten we ook doen anders raken we in dit heilig bos verdwaald.

Het eerste onderscheid dat we maken is dat tussen oude, altijd in de Latijnse liturgie gewortelde processies, en processies die van lokale oorsprong zijn. Om met dat laatste te beginnen: De Pontiaan-, Agnes-, Maarten-, Laurens- en Maria Magdalenaprocessie zijn van lokale oorsprong. Zij zijn ontstaan rond de relieken die men in de loop der tijden voor de Utrechtse kerk wist te verwerven. Agnes en Pontiaan waren twee belangrijke heiligen van de Dom. Men had daar sinds de tiende eeuw, sinds bisschop Balderik, substantiële relieken van, die respectievelijk in 1418 en 1502 in prachtige schrijnen werden geborgen. Met die schrijnen, en eerder met de reliekkisten waarin het gebeente van deze heiligen lag, trok men de kerk uit en maakte men een ommedracht.

Sint Maarten is de patroon van de Dom en van de stad. Te zijner ere kwam een processie in de kalender terecht. De Dom werd op 22 juli 1173 opnieuw gewijd. Dat is de feestdag van Maria Magdalena. De Maria Magdalenaprocessie hoort dus bij de plechtige verjaardag van de kerkwijding van de Dom, de belangrijkste kerk van het bisdom Utrecht en van de stad.

Palmzondag

De processies die we over hebben, behoren tot het aloude ritueel van de westerse christenheid. De palmprocessie kwam al ter sprake bij het verslag van Egeria uit Jeruzalem. Dat Jeruzalemse gebruik zien we in de achtste eeuw in Frankrijk overgenomen worden en rond de tiende eeuw hoort het bij het vaste liturgische repertoire van iedere bisschopsstad. Utrecht, ooit een Romeins *castellum*, was inmiddels een echte *civitas*, met grachten, muren en een bisschop. Per stad is er één palmprocessie. En we zien de palmprocessie evolueren. In het Jeruzalem van de vierde eeuw is de bisschop degene die Christus voorstelt. Hij loopt achterin de stoet en wordt toegezongen met 'Gezegend hij die komt in de naam des heren'. Maar die Christussymboliek zal veranderen. In West-Europa zien we dat er niet altijd een bisschop aanwezig is. Een prelaat neemt de leiding in de processie en gaat Christus voorstellen. Maar hoe maak je dat duidelijk? Hij draagt een evangelieboek, een van de meest uitgesproken Christussymbolen, namelijk de heilige Schrift, het Woord (met een hoofdletter).¹⁴ Of een ciborie met een geconsacreerde hostie.

4 Willibrordprocessie in de Lange Jansstraat te Utrecht. De acolyten dragen op hun schouders de schrijn met relieken van Utrechts eerste aartsbisschop, Willibrord. Particuliere collectie.

In de Germaanse en Frankische gebieden heerst, in tegenstelling tot in Rome, een hang naar theatraliteit. De strenge, Romeinse rituelen wil men sterker visualiseren en dan komt het gebruik op de celebrant ook werkelijk op een ezel te zetten. Ieder die ervaring met ezels heeft, weet dat ze niet zo makkelijk te leiden zijn als Amerigo, de schimmel van Sinterklaas. De levensechte ezel wordt vervangen door een houten ezel, en de celebrant op de ezel door een Christusbeeld. Van dergelijke palmezels is er in Europa een aantal bewaard gebleven. Het Utrechtse Museum Catharijneconvent heeft er een uit het Duitse gebied. In het Schnütgenmuseum in Keulen staat er een op hoge wielen. Een gravure uit de achttiende eeuw uit Hoegaarden (dat bekender is om zijn witbier) laat zien hoe daar sinds 1631 de palmprocessie eruit zag. In Hoegaarden is dit gebruik nooit verdwenen. In sommige streken van West-Europa, bijvoorbeeld in Kösslarn, Beieren, bestaat het nog steeds.

De hedendaagse palmprocessies in katholieke kerken van ons land die gemodelleerd zijn naar het *Rituale Romanum* van 1614 en het *Nederlands Missaal* van 1969, zijn min of meer teruggekeerd naar het model van Jeruzalem. De celebrant stelt weer Christus voor maar de processie wordt per parochie of locatie gehouden.

5 Palmprocessie met een palmezel in Kösslarn (Beieren). Bron: internet.

6 Processionale f. 47v met de statie in de kerk van de reguliere kanunniken van Sint Augustinus en f. 48r. Museum Catharijneconvent, RMCC h 26. Foto: Restauratie-Atelier Helmond, 2009.

Eén ding moge duidelijk zijn: de palmprocessie hoort in Utrecht zoals in heel West-Europa tot een van de oudste processies. Vanaf bisschop Balderik in de tiende eeuw zal dit onderdeel van de liturgie hebben plaatsgevonden, ook al weten we daar over niets in detail.¹⁵

Maria Lichtmis

Voor Maria Lichtmis, 2 februari, valt een parallel verhaal te vertellen maar met een ander startpunt. Nu niet Jeruzalem maar Rome, en niet een christelijke inventie maar een heidense. Dat is een vaak gegeven verklaring voor deze kaarsenprocessie. Ze zou stammen van de *Lupercalia*, een stoet die op 15 februari door Rome trok ter ere van Faunus die ook Lupercus wordt genoemd. De *Lupercalia* waren een vruchtbaarheidsfeest. Een andere opvatting wil dat het feest met het Latijnse *lupus* (wolf, vos) samenhangt. Er zou een vos of een roodharige hond het veld in worden gestuurd om zo de akkers ritueel te reinigen. Het kwade werd verdreven. Dit reinigingsidee sluit aan op het bijbelverhaal van Lucas dat zo direct ter sprake komt.

Een andere verklaring voor de Romeinse oorsprong van deze christelijke processie zoekt men in de *Amburbale*, een omgang met fakkels die om de vijf jaar door Rome trok. Deze stoet ging ter ere van Februs die we beter kennen onder de naam Pluto, en van Februa, de moeder van Mars. Het doel van de tocht was vrede af te smeken.

Hoe het ook zij: wanneer het westen het kerstfeest van 6 januari, bij ons Driekoningen genoemd, verschuift naar 25 december, het Romeinse feest van de *Sol Invictus*, de onoverwinnelijke zon, verschuift de veertigste dag ná 6 januari mee naar voren. 15 februari wordt aldus 2 februari. De verschuiving zou wel eens een wens van de christelijke gemeenschap kunnen zijn geweest die het hardnekkige heidense feest van 15 februari wilde kerstenen. Paus Gelasius I (492-496) zou het feest in 494 hebben omgevormd tot *Purificatio Mariae* (Maria Lichtmis).

Tegenwoordig houdt men het er meer op dat de processie van Maria Lichtmis afkomstig is uit het christelijke oosten. Daar heet het feest *Ypapanti*, wat 'ontmoeting' betekent. Bij ons legt de naam van het feest, Maria Lichtmis, alle nadruk op Maria. De oosterse naam accentueert het als een feest des Heren met aandacht voor Maria.

Gevierd wordt Christus als het licht der wereld, Lucas 2:22-40. Het feest vertelt van de oude Simeon en de profetes Hanna in de tempel van Jeruzalem. Jozef en Maria komen met de kleine om twee redenen naar de tempel. Ten eerste dient Maria conform de Mozaïsche wet veertig

dagen na de geboorte gereinigd te worden. Vervolgens dragen de ouders de kleine Jezus als eerstgeborene aan God op en kopen zij hem vrij met twee tortelduiven.¹⁶ Het oosten viert de ontmoeting van de Verlosser met zijn volk. Dat is dan de derde ontmoeting. De eerste was in Bethlehem met de herders (een soort onderlaag van de bevolking), de tweede ontmoeting was die met de wijzen uit het oosten (vreemdelingen en heidenen), de derde is de ontmoeting met zijn eigen volk in de figuren van Simeon en de profetes Hanna in de tempel van Jeruzalem, het centrum van de religie van Israël.

In de vierde eeuw is in de oosterse kerken de viering van het gebeurde in Lucas al bekend. In de zevende eeuw wordt het in Rome genoemd onder paus Sergius (687-701). Dat is overigens de paus waar Willibrord tweemaal naar toe reisde. In de achtste eeuw valt het feest in West-Europa te traceren en in de tiende eeuw is het algemeen. Rome voert het tenslotte in de twaalfde eeuw in.¹⁷

Aswoensdag

Op Aswoensdag begint vanouds de vastentijd, de voorbereidingstijd op het Paasfeest, dat veertig dagen later wordt gevierd. Het is een tijd van boete. Degenen die op grove wijze in de fout waren gegaan, werden geacht publiekelijk boete te doen. In het oude Rome legden zij een openbare schuldbelijdenis af en gingen zij van de kerk van Santa Anastasia naar de Santa Sabina. Daar kregen zij een boetekleed aan en as op het hoofd gestrooid.

In de achtste en negende eeuw zien we de Romeinse gebruiken van Aswoensdag zich vermengen met gebruiken die in de Frankische en Germaanse delen van het Rijk ontstaan waren. Daar waren ook de vromen, mensen die geen delicten gepleegd hadden, gewoon geworden zich met as te laten bestrooien om mede boete te doen. De vromen sloten zich bij de boetelingen aan. Die boetelingen werden op Witte Donderdag, de donderdag voor Pasen, weer officieel in de kerkgemeenschap opgenomen en konden zo op Pasen weer aan de eucharistie deelnemen.¹⁸

Aan het einde van de elfde eeuw is algemeen geworden dat iedereen zich met as laat bestrooien. Het gebeurt overal, dus ook in Utrecht. Op Utrecht kom ik later terug, maar ik wil hier even de lijn vervolgen. De publieke schuldbelijdenis van de boetelingen op Aswoensdag en hun wederopname op Witte Donderdag verdween na de dertiende eeuw. De boetepraktijk en de biecht hadden inmiddels een algehele wijziging ondergaan. Zo was de oorbiecht in zwang gekomen. De zondaar beleeft zijn misstappen privé tegenover een priester die hem een boete oplegde. De volledige kerkgemeenschap kwam daar niet meer aan te pas.¹⁹ In de zestiende eeuw zal er zelfs een apart meubelstuk voor ontstaan: de biechtstoel.

Maar het asgebruik bleef. Op het voorhoofd tekent de priester met as een askruisje. Tot op de dag van vandaag bestaat deze rite in de katholieke kerk en er zijn zelfs protestantse kerkgemeenschappen zoals de Utrechtse Domkerk die dit katholieke gebruik na ruim vijf eeuwen weer hebben ingevoerd.

Sacramentsdag

Zo oud als de rituelen met hun processie op Palmzondag, Maria Lichtmis en Aswoensdag zijn, zo relatief jong zijn de viering van Sacramentsdag en zijn processie. Het is de dag dat de katholieke kerk op een extra feestelijke wijze viert dat Christus waarlijk aanwezig is in de gedaante van brood en wijn.

Het feest ontstaat even ten zuiden van het bisdom Utrecht, namelijk in het bisdom Luik. Daar vangt onder aanvoering van enkele mystieke kloosterzusters als Juliana de Cornillon in de dertiende eeuw, circa 1246, een vurige verering van de heilige hostie aan. De aartsdiaken van het bisdom Luik, Jacques Pantaléon, is ook een enthousiast hostievereerder. Wanneer hij, inmiddels patriarch van Jeruzalem, in 1261 als paus Urbanus IV het conclaaf verlaat, verspreidt het feest zich.

Paus Urbanus stelt in 1264 met de bul *Transiturus* het feest van Sacramentsdag in voor de gehele westerse christenheid. In Utrecht doet het in het eerste kwart van de veertiende eeuw zijn entree.²⁰ Het feest wordt gevierd op de donderdag na de eerste zondag na Pinksteren. Het valt altijd op een donderdag om te herinneren aan Witte Donderdag. Op die dag, als Jezus met zijn discipelen het paasmaal eet, afscheid van hen neemt omdat hij weet dat zijn gevangenne op handen is en hun als teken van zijn verbondenheid met hen over het brood zegt: 'Dit is mijn lichaam' en over de beker wijn 'Drinkt allen hieruit, dit is mijn bloed dat vergoten zal worden tot vergeving van alle zonden', op Witte Donderdag dus, is er sprake van een feestelijk aspect in die maaltijd maar tegelijk van een droevig aspect in het afscheid en de gevangenne in de Hof van Gethsemane.²¹ Die dag is ongeschikt voor een groots feest. Wanneer kan dat dan wel? De hele paastijd, dat is de veertig dagen na Pasen tot Hemelvaart en tien dagen na Hemelvaart tot Pinksteren en de Pinksterweek zelf zijn voorbehouden aan de betreffende feesten en hun gedachtenis. Pas de week na de Pinksterweek is vrij. De eerste donderdag wordt dan voor Sacramentsdag gekozen. Als laatste in deze reeks wil ik de processies noemen die op 25 april en op de drie Kruisdagen worden gehouden. Ik noem ze hier als laatste omdat ik, wanneer we het Utrechtse processionale bekijken, erop terug zal komen.

Op 25 april, vanouds het feest van de evangelist Markus die met dit alles niets van doen heeft, wordt de *Litania maior* gehouden. Op de drie dagen vóór Hemelvaart, maandag, dinsdag en woensdag, worden de *Rogationes* gehouden, ook genoemd de *Litaniae minores*.²²

25 april, Litania maior

De processie van 25 april is Romeins van oorsprong, Ze hoort bij de oudste gebruiken van de katholieke kerk. Ze smeekt een goede oogst af. Ze stamt af van de *Robigalia* en bestond in het oude Rome uit een offer aan Robigus. Robigus was de boze geest van wat de boeren noemen de 'zwarte roest' of 'graanroest'. Dat is in feite een schimmel die de graankorrel aantast. Biologen noemen deze schimmel *Puccinia graminis*. De schimmel kan de hele graanoogst verwoesten.

De oude Romeinen kenden een ritueel om de boze geest die deze ziekte verwekte, te vriend te houden. Dat bestond uit het offeren van de ingewanden van een hond en een kip (anderen zeggen: een hond en een schaap) en het houden van een processie. Paus Liberius (352-366) kerstende dit oude Romeinse gebruik. Daarbij volgde hij in Rome dezelfde route als altijd gebezigd was maar verving het offer aan het slot van de tocht door een eucharistieviering in de Sint Pieter (dat is natuurlijk de oude Sint Pieter die keizer Constantijn circa 320 liet bouwen). De paus en heel zijn hof nam aan deze processie en viering deel.

Na de twaalfde eeuw kreeg deze processie naast zijn smeekarakter steeds meer een boetekarakter. Dit Romeinse gebruik zien we vanaf de negende eeuw overal in Gallië en Germanië overgenomen worden. Ook dus in onze streken waar de bedetocht versmelt met een Germaans heidense processie door de velden voor een goede oogst.

Drie Kruisdagen

De *Litaniae Minores*, de *Rogationes*, de drie Kruisdagen, vallen elk jaar op verschillende data, omdat ze gekoppeld zijn aan het feest van Hemelvaart. Dat verschuift op zijn beurt jaarlijks op basis van de paasdatum. De naam Kruisdagen ontleen deze drie dagen waarschijnlijk aan het feit dat een kruis het oudste en belangrijkste voorwerp in de processie vormde.

De Kruisdagen zijn drie boeteprocessies die trekken wanneer het veldgewas staat te rijpen. Er wordt naast genoegdoening voor zonden gebeden voor een goede oogst, vrede, voorspoed, regen in tijden van droogte, zon in tijden van slecht weer. En er wordt gebeden om gespaard te blijven van hongersnood, pest en oorlog.

Het sterke vermoeden bestaat dat deze drie boeteprocessies uit Gallië stammen. Caesarius van Arles († 543) schrijft: *Istos tres dies regulariter in toto mundo celebrat ecclesia* (Deze drie dagen viert de kerk volgens gewoonte overal ter wereld).²⁴ Waarschijnlijk nam de kerk van Rome onder paus Leo III (795-816) deze Gallische processies over. In Rome trok men op maandag van de Santa Maria Maggiore naar de Sint Jan van Lateranen, op dinsdag van de Santa Sabina naar de Sint Paulus buiten de Muren, en op woensdag van de Santa Croce in Gerusalemme naar de San Lorenzo. Met dit exposé heb ik de belangrijkste processies die in de gehele westerse christenheid gehouden worden, uiteen gezet.²⁵

De stad in

We gaan door de stad aan de hand van de processies die op de drie Kruisdagen plaats vonden. Uit de dissertatie van Llewellyn Bogaers weten we hoe dezelfde processies respectievelijk in de twaalfde eeuw en aan het einde van de zestiende eeuw door de stad trokken.²⁶ Dit processionale zit daar met de datering 1410-1430 precies tussen in. We kunnen vergelijkenderwijs zien wat er veranderde in de routes. Daarnaast geeft dit handschrift de inhoud van de processies. Wat werd er waar gezongen en op welke melodie? Wat werd er gebeden?

Voor de drie Kruisdagen zijn de drie routes uit de regieaanwijzingen te reconstrueren.²⁷

Op maandag voor Hemelvaart komen de Utrechtse kanunniken bijeen in de Domkerk. Daar start de bede- en boetetocht. Dan trekt men zingend en biddend naar de *pontem urbis*, de stadsbrug, de Stadhuisbrug. Vervolgens gaat de stoet naar het Catharijneklooster. We zijn vóór 1529 dus dat is het Catharijneconvent van de johannieters bij de Catharijnepoort op wat later het Vredenburg gaat heten. Vandaar trekt men oostwaarts langs de Jacobikerk over de Jacobsbrug naar het predikherenklooster aan het Predikherenkerkhof. Bij dit dominicanenklooster gaat men de kloosterkerk binnen en zingt een van de paters een gezang. De volgende statie is het *monasterium albarum dominarum*, het klooster van de witte vrouwen dat bereikt wordt via de straten van Sint Jans Oudwijk. Ook bij de witte vrouwen trekt men de kloosterkerk binnen en vindt een gezang plaats. Tevens wordt er gepauzeerd.

Na de pauze trekt de processie zingend de stad uit. Ze komt bij OSC, drie letters die zich laten lezen als *Oratorium Sancti Crucis*. Dat is de Heilige Kruiskapel aan de huidige Kruisstraat. Daar is een statie. Terzijde met betrekking tot de datering van het processionale: voor de Heilige Kruiskapel en het Kruisgasthuis werd op 23 april 1408 de eerste steen gelegd.²⁸ Dat betekent dat ons handschrift niet van vóór 1408 kan dateren. Van de Kruiskapel gaat het naar het klooster *Oude Wica*, Oudwijk. In de Stevensabdij van de benedictinessen heft men in de kloosterkerk wederom een gezang aan en vindt een tweede pauze plaats. Vanaf Oudwijk gaat de route door de landerijen naar de Servaasabdij aan het einde van de Nieuwegracht. Om op het abdijterrein te komen maakt men gebruik van een houten brug of een pontonbrug over de stadsbuitengracht, ter plaatse waar tegenwoordig de brug over de singel ligt. Daar bevond zich dan ook een poortje in de stadsmuur, wat op een achttiende-eeuwse tekening ook te zien valt.

Wanneer in de kloosterkerk van Sint Servaas de voorgeschreven gezangen geklonken hebben, trekt men een litanie zingend naar *in vico inter ecclesiam traiectum et sanctum Petrum*, het huidige Achter Sint Pieter. Men keert terug naar de Domkerk van waaruit men vertrokken is.

Op de dinsdag starten de kanunniken in de Oudmunster of Salvatorkerk. De processie trekt zuidwaarts want de volgende locatie die wordt aangegeven is de *ecclesia Sancti Servaci*, de Servaaskerk. Wanneer de stoet de kerk weer verlaten heeft, loopt men over de Servaasbrug naar de Klaaskerk. Daar gaat men binnen, er wordt gezongen, en vervolgens gaat de stoet naar de Geertekerkerk. Ook daar gaat men binnen, weer wordt er gezongen, en dan wordt de route vervolgd naar de *ecclesia regularium*, het regulierenklooster. Dat is het klooster van de reguliere

7 Route tijdens de eerste Kruisdagprocessie op maandag vóór Hemelvaart. Tekening Jeroen Tirion.

8 Route tijdens de tweede Kruisdagprocessie op dinsdag vóór Hemelvaart. Tekening Jeroen Tirion.

9 Route tijdens de derde Kruisdagprocessie op woensdag vóór hemelvaart. Tekening Jeroen Tirion.

10 Sacramentsprocessie in het processionale. Boven de beginwoorden van de gezangen staat in kleine Romeinse cijfers aangegeven op welk blad in het handschrift het betreffende gezang met notenschrift te vinden is. Museum Catharijneconvent, RMCC h 26, f. 85r. Foto: Restauratie-Atelier Helmond, 2009.

kanunniken van Sint Augustinus aan de Springweg, het latere weeshuis, weer later het NV-huis, en nu Tivoli geheten. De volgende statie luidt *iuxta pontem in gaerde* in de omgeving van de Gaardbrug, het stukje Oudegracht tussen de Hamburgerstraat en de Donkere Gaard. Zo komt men bij de Oudmunsterkerk terug.

Op woensdag voor Hemelvaart is de Domkerk weer startpunt van de processie. De eerste statie is de Oudmunster- of Salvatorskerk. Dan gaat men naar de kloosterkerk van het Duitse Orde aan de Springweg, vervolgens naar de kloosterkerk van de johannieters op het Catharijneveld. Bij het verlaten van de kloosterkerk zetten de zangers een litanie in die straks ter sprake komt. De route loopt naar de Jacobikerk waar men binnentrekt. Dan bezoekt men de kloosterkerk van het minderbroederklooster bij het Janskerkhof en loopt voorts naar de Maartensbrug. Vandaar keert men naar de Domkerk terug.

Wat is een conclusie uit deze drie routes? Men bezoekt of passeert de oude kerken en kloosters van de stad. Wat is vreemd? Waarom worden in deze processies eerbiedwaardige oude kerken als de Buurkerk, de Mariakerk en de Paulusabdij niet genoemd? Nader onderzoek naar deze kwestie lijkt me gewenst.

Sacramentsprocessie

Ook de Sacramentsprocessie komt in ons handschrift voor, maar zij staat anders genoteerd dan de zojuist besproken processies. Hier treffen we geen notenschrift, uitgeschreven gezangen en gebeden, maar slechts korte aanduidingen. Ook wordt geen expliciete route aangegeven.²⁹

Dat de zo gewichtige Sacramentsprocessie zo anders beschreven wordt, hangt er wellicht mee samen dat in Utrecht deze processie relatief nieuw is als dit handschrift vervaardigd wordt. De gezangen blijken ontleend aan andere processies. Kleine Romeinse cijfers boven de beginwoorden geven aan op welk blad in het handschrift het betreffende gezang te vinden is.

De sacramentsprocessie is in Utrecht traceerbaar in 1425.³⁰

Weer wel zijn de plechtige processies van Maria Lichtmis, Aswoensdag en Palmzondag opgenomen. Op Maria Lichtmis trekken de kanunniken van de Utrechtse kapittels van de Domkerk naar de Mariakerk.³¹ Op Aswoensdag wordt in ons handschrift de as gewijd met vier oraties. De locatie is onduidelijk. Terwijl de zangers zingen, worden allen met wijwater besprenkeld. Vervolgens wordt de as opgelegd *super capita hominum* (op de hoofden van de mannen)³².

11 Prof. dr. Jacob Isaak Doedes (1817-1897), hoogleraar in de exegese, een van de eigenaren van het processionale.
Foto: G.L. Mulder, 1874. HUA, cat 104414.

Dan meldt het processionale dat men in de Salvatorkerk is. Nadat daar het gezang *Emendemus in melius* gezongen is, trekken allen naar de *civilis ecclesia* (de Buurkerk). Daar vinden gezangen en gebeden plaats. Verder geeft ons processionale geen mededelingen. De gang van zaken is (nog) niet duidelijk, ook niet wanneer de tekst van het nog niet uitgegeven *Liber ordinarius* van Oudmunster daarbij kan worden betrokken.³³

Aan Palmzondag wordt ook uitgebreid aandacht besteed. Over de viering van deze feestdag zijn we door andere onderzoeken

goed geïnformeerd. We kijken wat er in ons handschrift gebeurt en nemen tegelijk andere bronnen daarbij in ogenschouw. Men verzamelt in de Domkerk. Midden op het koor zijn de palmtakken klaar gelegd die gewijd zullen worden. Na gezang en gebed leest de subdiaken het epistel uit het boek Exodus 15:27 tot 16:7. Dat is het verhaal van de twaalf waterbronnen en de zeventig palmen van Elim. Het hongerende volk Israël dat door de woestijn trekt, krijgt daar de belofte dat het uit de hemel manna zal gaan regenen, brood uit de hemel, een tekst die als voorafschaduw van de eucharistie wordt gelezen.

Na het epistel zingen de voorzangers de antifoon *Collegerunt*. Twee kanunniken zingen vervolgens *Unus autem*, gezangen die de hogepriesters ten tonele voeren die Christus uit de weg willen ruimen. Dan wordt het evangelie gezongen, de bekende perikoop van Jezus' intocht in Jeruzalem. Daarna vindt een exorcisme over de takken plaats en de wijding ervan. De takken worden dus eerst van het kwade ontdaan en vervolgens met zegeningen vervuld. De palmtakken - dat waren in onze streken vaak takken van de gagel, de buxus of wilgentakken - worden aldus gewijde voorwerpen. Men bewaarde de takken, nam ze mee naar huis als een soort huisbescherming, kende ze een apotropeïsche werking toe. Die kennen de katholieken nog steeds. De cantors zingen de antifoon *Pueri hebreorum* en de celebrant of de bisschop zegt een gebed.

Dan verlaat de processie het koor van de Domkerk en allen trekken naar de Pieterskerk terwijl de evangelietekst gezongen wordt *Cum appropinquasset*, 'toen de Heer Jeruzalem naderde, zond hij twee van zijn leerlingen vooruit ...'. In de Pieterskerk aangekomen wordt onder gezang een kruisbeeld onthuld. De celebrant of de bisschop, zo zegt ons handschrift, werpt zich plat gestrekt ter aarde te samen met het gehele volk en vereert het beeld des Heren terwijl drie maal Christus als koning wordt toegezongen. De celebrant spreekt, nadat ieder weer is opgestaan, een gebed uit en dan keert de processie zingend naar de Domkerk terug.

Onderweg in de huidige Voetiusstraat, die vroeger smaller was en Ezelssteeg heette, staan jongens opgesteld. Ons handschrift zegt niet precies waar en hoe. Zij stellen de *pueri hebreorum* (de kinderen der Hebreëën) voor waarover het evangelie eerder gesproken heeft. Zij

heffen de hymne *Gloria laus* aan: 'Heerlijkheid, lof en eer, zij U, koning Christus, Verlosser, U zong de kinderschaar een vroom Hosanna toe'.

Dan loopt men verder en komt bij de hoofddeur van de Dom. Daar wordt tijdens het binnentrekken de antifoon *Ingremente Domino* gezongen: 'Toen de Heer de heilige stad betrad'. In het midden van de kerk spreekt de celebrant een oratie uit. Daarmee is de Palmprocessie beëindigd en keren allen naar hun eigen kerken terug. De daarop volgende hoogmis vindt dus in diverse kapittelkerken plaats.

Het beschreven ceremonieel volgt in grote lijnen het gebeurde in de vierde eeuw in Jeruzalem waarvan Egeria ons verslag deed. Wat ons handschrift ons geeft is louter liturgische praktijk. Alles wat er later aan toe is gevoegd (mag ik het opsmuk en theater noemen?), komt niet in de rubrieken van dit processiehandschrift voor.³⁵

Ik deelde al iets mede over de datering van ons boek en de periode dat het gebruikt is. Als we naar andere bronnen die parallel lopen aan ons boek kijken en we zoeken Palmzondag op, dan komen we heel wat details te weten. Zo weten we dat de *Gloria Laus*-zingende knapen op een soort steiger stonden die de poort van Jeruzalem voorstelde. We weten dat vanaf 1394 de Jeruzalembroederschap, pelgrims die naar het Heilige Land waren gereisd en die een voor-naam college in de stad vormden, een rol in de processie hadden. Zij trokken het beeld van Jezus op de ezel. We weten dat, zeker vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw toen domproost Dirck van Randerode dat gebruik instelde, in de stoet een beeld van een ezel met daarop een Christusfiguur werd megedragen of getrokken. De Dom kende er zelf een functionaris voor die we in het rechtsboek van Hugo Wstinc tegen komen, de *ductor asini*, de ezel-leider.³⁶ Allerwaarschijnlijkst gaat het hier, zoals eerder gezegd, om een beeld van een ezel met daarop een Christusfiguur.

Ons handschrift zwijgt daarover. Maar we weten uit het processionale precies wat er door wie gezongen en gebeden werd in de Utrechtse palmprocessie. De - ik zou bijna zeggen - journalistieke beschrijving die uit andere bronnen te construeren valt, wordt door ons processionale vervolledigd met de gezangen op notenschrift en gebeden die erbij horen. Zo ontstaat een totaalbeeld.

Wat voor de palmprocessie geldt, geldt ook voor de andere processies in ons handschrift. Het is hier de plaats niet daarop uitgebreid in te gaan, maar voor liturgiewetenschappers die geïnteresseerd zijn in de middeleeuwse liturgie binnen ons grote bisdom Utrecht, ligt hier een interessante bron van materiaal, evenals voor musicologen. Er is een schat aan muziek in hoefnagelschrift beschikbaar. Wat de teksten betreft zijn er die in heel West-Europa gezongen worden, maar er zijn er ook die in internationaal verband (nog) niet traceerbaar zijn.

Ook is het interessant om over de grens van het eigen bisdom heen te kijken. We zien dan dat in de omringende bisdommen waarover we geïnformeerd zijn, de grote lijn identiek is, maar dat met name door de lengte van de processieroute het aantal gezangen en de volgorde van die gezangen uiteen kan lopen. Zo zingt men in Trier aanzienlijk meer dan in Utrecht.³⁹ Daar is dan ook sprake van een veel langere afstand dan in Utrecht, waar de Pieterskerk op een steenworp van de Domkerk gelegen is.

Dezelfde exercitie zou te maken zijn met de processie op Maria Lichtmis. Om het echter kort samen te vatten: ons processionale geeft de louter liturgisch voorgeschreven gezangen en gebeden en nauwelijks mededelingen die ons een beeld van de processie zelf gunnen. Het woord *populus* (volk) komt in deze processie niet voor terwijl we weten dat het nieuwe stadsbestuur zich in deze processie voor het eerst manifesteerde. Er bestaan boeteclausules op afwezigheid.⁴⁰ Ook over de uitgebeelde figuren van Maria en Jozef en van de begeleidende engelen wordt niets gezegd.⁴¹ In ons handschrift ontbreekt het volk eigenlijk geheel.

12 Het door de archiefcalamiteit van oktober 2002 ernstig beschadigde Processionale, voorafgaand aan de restauratie in 2009. Links het schutblad met het ex libris en de naam van de eigenaar J.I. Doedes en rechts folio 1r. Museum Catharijneconvent, RMCC h 26. Foto: Restauratie-Atelier Helmond, 2009.

Het handschrift is een bewijs dat de liturgie voltrokken dient te worden volgens oude, vastgelegde rituelen, en dat de kanunniken die taak hebben uit te voeren, ongeacht of anderen dan de ritueel voorgeschreven personen aanwezig zijn. Dit processionale is een uiterst klerikaal boek. Dat de gelovigen en later in de tijd de stedelijke corporaties, het stadsbestuur, de gilden en andere leken een rol in de processies krijgen, is slechts een toevoeging aan het hoogklerikale ritueel. Dát moet voltrokken worden. De gelovigen worden aangemoedigd deel te nemen, zo weten we uit andere bronnen, maar of zij dat ook altijd doen, dat zal de kanunniken er niet van weerhouden hun liturgische processies correct te voltrekken.

Telkens zeg ik kanunniken. Ons processionale laat duidelijk zien dat de vijf kapittels op de beschreven dagen bij elkaar horen en samen met de bisschop, die geregeld genoemd wordt, één lichaam vormen, de bisschoppelijke clerus. Zij vertegenwoordigen voor God de kerk van Utrecht. Zij mogen over van alles en nog wat met elkaar bakkeleien, op deze dagen, de Kruisdagen, Maria lichtmis, Aswoensdag en Palmzondag zijn ze samen.

Over de processie op Sacramentsdag maken ze soms ruzie. In het handschrift staat deze zoals we zagen, ook anders genoteerd dan de overige processies. Het vormt mijns inziens een aanwijzing dat de processie op Sacramentsdag zeker voor het Domkapittel als een inbreuk op de oude gang van zaken werd gezien.

Deze uitspraak is een stelling. We weten bijvoorbeeld hoe de kapittels onder elkaar twistten over de voorrang bij deze of gene plechtigheid en hoe ze soms niet bij elkaar statie willen

13 Een ingelijst familiewapen, een jachtakte van B.G. van Heyst en het Processionale, alle uit het Familie-archief Van Heyst, in bevroren toestand tijdens het jarenlange verblijf in het vrieshuis. Foto: RHC Zuidoost Utrecht, M.A. van der Eerden-Vonk, 2003.

houden. Maar is er ooit kwestie geweest over de in ons handschrift uitgeschreven processies? Zij vormen namelijk het in de kerk van Rome voorgeschreven ritueel en dat is iets anders dan een processie die het stadsbestuur of de landvoogd graag ziet trekken, dat is iets anders dan een incidenteel uitgeschreven processie voor goed weer, voor vrede en tegen oorlog; dat is iets anders dan een processie ter ere van een patroonheilige van een van de kapittelkerken. Daarvoor kende de kerk ook rituelen, maar de dag, het moment waarop zij uittrekken, is niet vastgelegd in de Romeinse traditie.

Overigens zullen de processies na het Concilie van Trente een opschoning en codificatie ondergaan die in 1570 in het *Missale Romanum* en 1614 in het *Rituale Romanum* verschijnen.⁴³ Respectievelijk tot 1969 en 1990 zouden deze boeken met enkele wijzigingen en aanvullingen, toonaangevend voor de westerse christenheid zijn.

Litanieën

Drie litanieën die tijdens de Kruisdagen gezongen werden, zijn uitgeschreven op notenschrift. Litanieën zijn smeekezangen waarin vooral de heiligen één voor één worden aangeropen en waarop telkens geantwoord wordt met *Ora pro nobis*, Bid voor ons.

Twee daarvan lijken als twee druppels water op de grote litanie die tot voor kort overal in de Latijnse christenheid gezongen werd, op de Kruisdagen, maar ook bij de wijding van subdiakens, diakens, priesters en bisschoppen en bij de wijding van kerken en altaren. In de volksmond heet ze de Litanie van alle heiligen, omdat het grootste gedeelte van het gezang bestaat uit aanroepingen van de heiligen. Na Maria volgen de aartsengelen, Johannes de Doper, de apostelen en evangelisten, de martelaren, belijders en kerkvaders, de martelaressen, de maagden en weduwen.

Welke Utrechtse voorsprekers worden er in deze litanieën aangeropen? De litanieën zijn Utrechts gekleurd. Onder de martelaren staan Bonifatius met gezellen, Benignus en Pontiaan van Spoleto, Pancratius en de martelaar-bisschop Frederik van Utrecht. De rij van belijders vangt aan met Martinus, die zelfs twee maal wordt aangeropen. In deze groep klinken de namen van Willibrordus, Lebuïnus, Servatius, Radboud, Wyro en Odulphus. De maagden worden aangevoerd door Agnes terwijl naast Catharina ook Gertrudis, Cunera en Apollonia worden aangeropen. Ze zijn allen maagden die in Utrecht een bijzondere verering genieten. De litanie die gezongen wordt wanneer men van het Catharijneklooster op het Catharijneveld naar de Jacobikerkerk schrijdt, is er een die later uit de liturgie verdwenen is. Daarin worden de

heiligen niet een voor een aangeroepen, doch groepsgewijs. Daartussen wordt een kort refrein gezongen. *Humili prece ac sincera devocione ad te clamantes Christe exaudi nos* (In nederig gebed en met zuivere devotie tot U roepend, Christus, verhoor ons).

Op twee regels aan het einde van deze litanie wil ik nog de aandacht vestigen. Daar zingen de processiegangers: *Kyrie pantocratou ysos sodisse kepantes. Sub basileos ymon xhriste eleyson ymas. Ad te clamantes Christe exaudi nos*. Dat is vreemd Latijn, zeg ik als understatement. We horen hier de Utrechtse clerus twee verzen Grieks met een Latijns slot zingen. De tekst is min of meer fonetisch opgeschreven. Het was dan ook niet eenvoudig de betekenis te achterhalen. 'Heer, albeheerser van het heelal, allen zullen U met gezangen loven. Gij, Christus, onze koning, ontferm u over ons'. Ook elders bleken deze Griekse aanroepingen in litanieën voor te komen. Vanaf de tiende eeuw zijn ze te traceren.⁴⁴

Grieks in het middeleeuwse Utrecht: dat is nagenoeg een *contradictio in terminis* want de kennis van het Grieks komt eerst met de renaissance in onze streken terug. Daarvoor kent men Griekse teksten alleen in Latijnse vertalingen. Om een verklaring voor dit fenomeen te geven, keren we terug naar de oude kerk. In Rome is de officiële kerktaal in de eerste eeuwen Grieks. Pas in de vierde eeuw gaat de kerk over op de volkstaal, het Latijn. Maar er blijven enkele Griekse resten achter in de liturgie.

Een daarvan kent deze hele westerse kerk: *Kyrie eleison* (Heer ontferm u over ons). Tot in onze dagen is dit Griekse gezang in de katholieke kerk in gebruik gebleven, terwijl in de volkstaal ook restanten aanwezig zijn. Denk aan ons kerstliedje 'Nu syt wellescome Jesu lieve Heer', waarvan elke strofe eindigt in 'kyrieleis'. Er is nog een tweede plaats waar Grieks in de katholieke liturgie van het westen bewaard bleef, namelijk op Goede Vrijdag. Wanneer in de kerkdienst het kruis hulde wordt gebracht, werd tot voor kort in elke kerk het *Hagios ho theos* gezongen. Ook dat is een Grieks-Latijnse hymne, de *Impropria*.⁴⁵ *Hagios ho theos, hagios*

14 Het Processionale uit 2009, voorafgaand, tijdens en na de restauratie. Restauratie-Foto's: Atelier Helmond.

athanatos, hagios ischuros (Heilige God, Heilige onsterfelijke God, Heilige sterke God).

Andere vragen

Wat zijn vraagtekens? Ik stip er één aan. Er komt een processie in voor die nauwelijks in de Utrechtse literatuur gesignaleerd is. Op de vrijdag na Drievuldigheidzondag trekt er een processie door de stad. Dat is de dag direct na Sacramentsdag. Het blijkt een boeteprocessie te zijn. In het necrologium van Oudmunster lezen we dat er vanaf 1 juni tot 1 oktober op elke vrijdag een processie gehouden dient te worden. Uit onder andere de nalatenschappen van vier kanunniken worden deze processies begiftigd, namelijk uit de erfenissen van Henricus van Karsen (†1350), Quiricus van Aelst (†1376), Gerardus van Amerongen (†1377) en Wilhelmus van Oudekerke (†1379), allen overleden in de tweede helft van de veertiende eeuw.⁴⁷

Men kan uit het handschrift opmaken dat er op een aantal vrijdagen werd uitgetrokken. Op alle vrijdagen in het zomerhalfjaar? Dat is nog onduidelijk. Men gaat in processie naar de Salvator, de Mariakerk, de Pieterskerk, de Janskerk en naar de Paulusabdij: de kerken van het kerkenkruis.

Interessant is ook voor wie op deze bedetocht gebeden wordt: voor de parochianen van de Klaaskerk, de kloosterlingen van de Servaasabdij, de parochianen van de Geertekerk, de kloosterlingen van het Catharijneklooster, de parochianen van de Jacobikerk en de inwoners van het Apollonniagasthuis. Die laatste locatie is de oude benaming van wat na 1378 het Bartholomeïgasthuis ging heten.

Wat zien we in deze rij? De Buurkerk wordt niet genoemd, tenzij de aanduiding *ad sanctam Mariam* (naar de Mariakerk) twee keer kan worden gebruikt, een keer voor de kapittelkerk en een keer voor de parochiekerk die

ook aan de heilige Maagd gewijd was. Deze gedachte is aantrekkelijk want dan worden de vier parochiekerken genoemd en tevens enkele oude kloostervestigingen. Niet alle, want de minderbroeders, de regulieren en de dominicanen ontbreken.

In Trier vond vanaf 1305 een dergelijke processie plaats. Daar startte men de reeks op de vrijdag na het octaaf van Sacramentsdag, dat is dus een week later dan in Utrecht. Daar trok het Domkapittel zeven vrijdagen naar een andere kerk of klooster. Of het volk deelnam, is onduidelijk. Als het al deelnam, dan zeker niet in groten getale. In Trier was het een instelling van aartsbisschop Boudewijn van Trier (1307-1354). Het was een bidprocessie voor de op Witte Donderdag weer in de kerkgemeenschap opgenomen boetelingen. Daarnaast smeekte de processie om welbevinden voor de Trierer gemeenschap. Ook in Essen, Xanten en Keulen bestonden dergelijke processies.⁴⁹

Deze reeks Utrechtse processies roept een andere vraag op. Betekent de stichting van deze processie vanuit het kapittel van Oudmunster dat ons handschrift uit die kerk afkomstig is? Maar de eerder genoemde twee toegevoegde regels over het feest van Sint Jan de Doper laten ons eerder naar de Janskerk als gebruiker van dit manuscript kijken. En de cadilles met *en profile* een kopje treffen we ook aan in een evangelistarium met notenschrift dat uit de Janskerk afkomstig is.⁵⁰

Eigenaren

Hoe is dit handschrift bewaard gebleven? Waarom duikt het nu pas op? Is het in de zestiende eeuw al op drift geraakt en voortdurend in particuliere handen geweest? Bij wie dan? Bij katholiek gebleven kanunniken?⁵¹ Maar op enig moment zijn er geen katholieke kanunniken meer. Of is het handschrift pas in de Napoleontische tijd op drift geraakt? Stond het in de boekenkast van Oudmunster, een kapittel dat ook voorwerpen tot zijn opheffing door Napoleon wist te bewaren. Slechts één eigenaar kennen we buiten de familie Van Heyst in wier archief het zat. De ene eigenaar die we wel kennen, hangt pontificaal tussen de portretten in de Senaatszaal in het Academiegebouw aan het Domplein. Dat is prof. dr. Jacob Isaak Doedes (1817-1897). Hij schreef zijn naam op het schutblad en plakte zijn ex libris in het manuscript. Hij was aan de Utrechtse Universiteit hoogleraar exegese van het Nieuwe Testament. Uit het 'In Memoriam' dat in 1898 verscheen in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letteren* weten wij dat hij ook interesse had in oude handschriften en boeken.⁵² Hij gaf zelfs in 1892 bij Kemink en Zoon in Utrecht een catalogus van zijn bezit uit die een herdruk beleefde. Wanneer hij in 1897 overlijdt, wordt die catalogus herdrukt, nu als veilingcatalogus bij het bekende Utrechtse Antiquariaat J.L. Beijers, dat toen gevestigd was op de Neude. Na de veiling van Doedes' boeken op 1 en 5 mei 1898 houdt het spoor op.

We missen dus de periode van 1410 tot 1898, bijna vijfhonderd jaar. Wie werpt daar nader licht op?

Slot

Het processionale biedt - dat moge duidelijk zijn - een schat aan gezangen en gebeden maar even zovele vragen. Dit artikel biedt slechts een eerste verkenning van het boek. Moge een liturgiewetenschapper en een musicoloog zich eens nader met dit boek bezig gaan houden. Tot slot: wat zong een processie als zij de immuniteit van de Dom weer binnentrok? Dat was een tekst uit het laatste bijbelboek, het Boek Openbaringen.⁵³ Als daar gesproken wordt over het hemels Jeruzalem wordt de tekst door de Utrechtse kanunniken toegepast op hun eigen *civitas*, dat paradijs van weelde: *Vidi civitatem sanctam Iherusalem...* 'Ik zie de heilige stad, Jeruzalem, gesierd en vervuld van gebeden der heiligen; en daar zingen alle heiligen een nieuw lied, alleluia, alleluia'.

Afkortingen

- AAU** *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, 1875-1957*
LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, Walter Kasper u.a. (herausgeber), Freiburg, etc., 1993-2001, 11 delen
LW *Liturgisch Woorden boek*, onder redactie van L. Brinkhoff e.a., Roermond/Maaseik, 1958-1962
RR 1913 *Rituale Romanum Pauli V. Pontificis Maximi jussu editum, a Benedicto XIV. et a Pio X. castigatum en auctum*, Ratisbonae/Romae, 1913
RR 1933 *Rituale Romanum Pauli V. Pontificis Maximi jussu editum aliorumque pontificum cura recognitum atque auctoritate Danctissimi D.N. Pii Pape XI ad normam codicis juris canonici accomodatum*, Romae/Tornaci/Parisiis, 1933
-

Bronnen

Utrecht, Museum Catharijneconvent

Processionale van een Utrechtse kapittelkerk, Utrecht, 1410-1430, RMCC h 26

Missale Traiectense, 1150-1200, BMH h 7

Literatuur

- Amberg, 1982** ➤ G. Amberg, *Ceremoniale Coloniense. Die Feier des Gottesdienstes durch das Stiftskapitel an der Hohen Domkirche zu Köln bis zum Ende der Reichsstädtischen Zeit*, Siegburg, 1982. Studien zur Kölner Kirchengeschichte, 17.
- Bärsch, ed., 1997** ➤ J. Bärsch, ed., *Die Feier des Osterfestkreises im Stift essen nach dem Zeugnis des Liber Ordinarius*, Münster, 1997. Quellen und Studien des Bistums Essen, 6.
- Bogaers, 2008** ➤ L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, Utrecht, 2008. 2 delen.
- Bruin, De, e.a., red., 2000** ➤ R.E. de Bruin e.a., red., *'Een paradijs vol weelde' Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000.
- Buijtenen, Van, en Meijer, De, 1981** ➤ M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer OSA, *Westbroeks heiligen in polderperspectief*, Nijmegen, 1981.
- Campen, Van, 1935** ➤ J.W.C. van Campen, 'De Utrechtsche Jeruzalembroederschap', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1935, 52-89.
- Corswarem, De, 1923** ➤ Ridder P. de Corswarem, *De liturgische boeken der collegiale O.L. Vr-kerk van Tongeren vóór het Concilie van Trente*, Gent, 1923. Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Salsman-Fonds, 1.
- Donkersloot-de Vrij, 1989** ➤ M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*, Utrecht, 1989.
- Dreves, 1907** ➤ G.M. Dreves, *Hymnographi latini. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters. Analecta hymnica medii aevi publiés par Cl. Blume et G.M. Dreves*, dl 50, Leipzig, 1907.
- Durandus, 1859** ➤ G. Durandus, *Rationale divinarum officiorum, accedit aliud Divinarum Officiorum Rationale a Johanne Beletho*, Neapoli, 1859.
- Egeria, 1995** ➤ *Egeria Itinerarium. Reisebericht mit Auszügen aus Petrus Diaconus De locis sanctis, Die heilige Stätten*. G. Röwekamp. Übersetzung und Einleitung, mit Mitarbeit von Dietmar Thönnies, Freiburg, 1995.
- Gerhards en Odenthal, 2000
- A. Gerhards en A. Odenthal, *Kölnische Liturgie und ihre Geschichte. Studien zur interdisziplinären Erforschung des Gottesdienstes im Erzbistum Köln*, Münster, 2000. Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 87.
- Gerritsen-Geywitz, 2003** ➤ G. Gerritsen-Geywitz, 'Die Chorbücher des Utrechter Marienkapitels aus kodikologischer Sicht', *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging van Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 53 (2003), 1-2, 277-312.
- Graft, Van de, 1979** ➤ C. C. van de Graft, 'Palmzondag' *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen*. Ingeleid en opnieuw bewerkt door T.W.R. de Haan, Utrecht/Antwerpen, 1979 (2^e dr.), 63-76.
- Groot, De, 2011** ➤ A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht, 2011. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 2006.
- Grotefend, 1971** ➤ H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover, 1971 (11. Auflage).
- Hanssens, ed., 1967** ➤ *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*. Edita a Iohanne Michaelae Hanssens. Citta del Vaticana: Bibliotheca Apostolica Vaticana 1950, 1967, 3 dln (Tomus I ristampa anastatica 1948). Studi e Testi 138, 139 140.
- Hefferman en Matter, ed., 2005** ➤ T.J. Hefferman en E. A. Matter, ed., *The Liturgy of the Medieval Church*. Kalamazoo, Michigan Medieval Institute, Publications Western Michigan University, 2005. Second edition.
- Hoven van Genderen, Van den, 1997** ➤ B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1997.
- Heijting, 2009** ➤ W. Heijting, *Mensen, ideeën en boeken. Particuliere boekencollecties en de wetenschap*. Toespraak bij de overdracht van de collectie psalmboeken van Gert-Jan Buitink aan de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit, Amsterdam/Amstelveen, 2009.
- Hulzen, Van, 1986** ➤ A. van Hulzen, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, Baarn, 1986.
- Kurzeja, ed., 1970** ➤ A. Kurzeja, ed., *Der älteste Liber Ordinarius der trierer Domkirche*. London, Brit Mus. Harley 2958, Anfang 14. Jh. Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der deutschen Ortskirchen, Münster, 1970. Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 52.
- Lindanus, 1577** ➤ W. D. Lindanus (Willem van Lind), *Exhortatio ad reditum in catholicam ecclesiam, ovis Christi, Geusiaca tempestate per Hollandiam et vicinum Belgium misere dispersis*, Coloniae, 1577.

- Margry, 2000** ➤ P.J. Margry, *Teedere quaesties. Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*, Hilversum, 2000.
- Martimort, 1961** ➤ A.G. Martimort, *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*, Paris, 1961.
- Muller, ed., 1895** ➤ S. Muller Fz., ed., *Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc*, 's-Gravenhage, 1895. Werken der Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. Eerste Reeks, 18.
- Odenthal, ed., 1994** ➤ A. Odenthal, ed., *Der älteste Liber ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln*, Siegburg, 1994. Studien zur Kölner Kirchengeschichte, 28.
- Renes, 2005** ➤ H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam, 2005.
- Rossum, Van, 1876** ➤ A.A.J. van Rossum, 'Kerkelijke plechtigheden in de St. Salvatorskerk te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 3 (1876), 109-259.
- Rossum, Van, 1883** ➤ A.A.J. van Rossum, 'Necrologium van St. Salvator', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 10 (1882), 270-320, 11 (1883), 1-56, 212-258, 347-373, 12 (1884), 105-188.
- Ruitenbergh, 1979** ➤ G.M.W. Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht, 1367-1500', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1979, 8-53.
- Séjourné, ed., 1919** ➤ P. Séjourné O.S.B., ed., *L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921.
- Struick, 1972** ➤ J.E.A.L. Struick, 'Het recht van Trecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1972, 9-37.
- Tagage, ed., 1984** ➤ J.M.B. Tagage, ed., *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht volgens een handschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw*, Assen, 1984.
- Tagage, ed., 1993** ➤ J.M.B. Tagage, ed., *De ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht volgens een handschrift uit het vierde kwart van de dertiende eeuw*, Leeuwarden/Mechelen, 1993.
- Tongeren, Van, 2009** ➤ L. van Tongeren, 'Notandum est. Een verkenning van de Liber ordinarius van de Utrechtse Oudmunster of S. Salvator', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek*, 25 (2009), 207-228.
- Tongerloo, Van, 1991** ➤ L. van Tongerloo, 'Bisdom en geestelijkheid', in: *Utrechts tussen kerk en staat*. R.E.V. Stuip, C. Vellekoop, red., Hilversum, 1991, 169-196.
- Vellekoop, ed., 1996** ➤ C. Vellekoop, ed., *Liber ordinarius Sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St. Mary's Church, Utrecht*, Amsterdam, 1996. Documenta et archivalia ad historiam musicae neerlandicae, 6.
- Vellekoop, 1999** ➤ C. Vellekoop, *Met een kaars naar de kerk*, Utrecht, 1999.
- Visser, 1934 a** ➤ W.A.J. Visser, 'De bibliotheek van het kapittel van Oudmunster in de 16de eeuw', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 58 (1934), 177-182.
- Visser, 1934 b** ➤ W.A.J. Visser, 'Berichten over processies te Utrecht gehouden tusschen de jaren 1343-1573', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 58 (1934), 209-219.
- Vogel en Elze, ed., 1963** ➤ C. Vogel en R. Elze, ed., *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*. Citta del Vaticano: Bibliotheca Apostolica Vaticana, 1963/ 1972. 3 dln. Studi e Testi 226, 227, 269.
- Wegman, 1983** ➤ H.A.J. Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten*, Hilversum, 1983 (2e herz. dr.).
- Welie, Van, 1994** ➤ E. van Welie, 'Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 93 (1994), 186-192.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerkte weergave van de Van der Monde-lezing die de auteur op 8 februari 2011 uitsprak in de Pieterskerk. Algemene literatuur over o.a. de middeleeuwse liturgie: Martimort, 1961; Hefferman en Matter, ed., 2005; Wegman, 1983, 105-172; Liturgisch Woordenboek (LW) en Lexikon für Theologie und Kirche (LThK).
- 2 Margry, 2000.
- 3 Dank ben ik verschuldigd aan Kaj van Vliet, Ria van der Eerden, Gisela Gerritsen-Geywitz, Llewellyn Bogaers, Bram van de Hoven van Genderen, Anthony Zielhorst, Kees van Schooten, Bart Jaski en Arno van Os voor hun opmerkingen, adviezen en praktische hulp bij de bestudering van dit handschrift.
- 4 Het restauratierapport in het Museum Catharijneconvent onder inv. RMCC h26.
- 5 Over processies in Utrecht onder andere: Hoven van Genderen, Van den, 1997, 550-554; Bogaers, 2008, 281-349; Séjourné, ed., 1919, 116-125.
- 6 Processionale, RMCC h26, f 86r.
- 7 Groot, De, 2011, 195.
- 8 Grotefend, 1971, 212-213.
- 9 Gerritsen-Geywitz, 2003.
- 10 Martimort, 1961, 630-640; LThK 8, 678-681.
- 11 Egeria, 1995, 258-261.
- 12 LW, 2130-2137.
- 13 Bogaers, 2008, 337-338.
- 14 Zie ook: Durandus, 1859, lib IV, cap, VI, 15-16, 159.
- 15 LW, 2130-2137; LThK 5, 1277.
- 16 Exodus 13:2 en 12: 15; Numeri 18: 15 ev.; Leviticus 12: 6-8.
- 17 LW, 1535-1540; LThK 3, 27; Lukas 2: 22-40.
- 18 LW, 194-195; 263-267; LThK 1, 1058.

- 19 LW, 193-195.
- 20 Bogaers 2008, 302.
- 21 Mattheus 26: 17-35; 1 Korintiërs 11: 23-26; LW, 2494-2497; LThK 4, 172-174.
- 22 LW, 1551-1556.
- 23 LThK 2, 512.
- 24 LW, 1554.
- 25 LW, 1553; Durandus, 1859: Lib. VI, cap. CII 'De Rogationibus', 602-606.
- 26 Bogaers, 2008, 313; Welke gewaden de kanunniken van Oudmunster dragen en welke reliekschrijnen zij meevoeren, zie: Rossum, Van, 1876, 164, 168; voor het kapittel van Sint Marie: Vellekoop, 1996, 105.
- 27 Voor de reconstructie is gebruik gemaakt van de plattegrond van Jacob van Deventer. Zie: Donkersloot-de Vrij, 1989, 28; Struick, 1972, 26; Renes, 2005, 24 en Bruin, De, 2000, 140.
- 28 Hulzen, Van, 1986, 111-115.
- 29 Visser, 1934 b, 212; Bogaers, 2008, 302-303.
- 30 Bogaers, 2008, 303; Vellekoop, 1996, 112.
- 31 Vellekoop, 1996, 71-73; Vellekoop, 1999.
- 32 Onduidelijk is of hier slechts van mannen sprake is of dat ook vrouwen een askruisje ontvangen. De Synode van Beneventum (1091) bepaalde in ieder geval: 'Omnes tam clerici quam laici, tam viri quam mulieres die illo cinerem supra capita sua accipiant' (Bärsch, 1997, 29).
- 33 Dr. Kees Vellekoop, Dr. Ike de Loos en Dr. Louis van Tongeren bereidden vanuit de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg een teksteditie van het Ordinarius van Oudmunster (HUA, Oudmunster, 395) voor. Door het overlijden van de eerste twee personen en ziekte van de derde van dit driemanschap is dit project aanzienlijk vertraagd.
- 34 Bogaers, 2008, 185-187; Graft, Van de, 1979, 63-76; Campen, Van, 1935, 52-89, 55; Zie ook: Vellekoop, 1996, 89-90; Rossum, Van, 1876 geeft nauwelijks informatie.
- 35 Vogel 1963, II, 40-54 geeft de Ordo de die Palmarum van het Pontificale Romano-Germanico (tiende eeuw). Een vergelijking van de teksten en gezangen in het Utrechtse processionale met dit voor de Latijnse kerk belangrijke pontificale kan interessante gegevens opleveren.
- 36 Muller, ed., 1895, 106; Bogaers 2008, 174.
- 37 Voor aswoensdag (f 94 -100) is de proef uitgevoerd. Van de tien antifonen zijn er zes in een internationaal cantusbestand (www.cantusdatabase.org/masterchants) terug te vinden; vier lijken er uniek.
- 38 Geraadpleegd zijn: Tagage, 1984, 57-59; Tagage, 1993, 57-58; Odenthal, 1994, 226; Gerhards en Odenthal, 2000, 25, 58; Amberg, 1982, 100.
- 39 Kurzeja, ed., 1970, 482-484.
- 40 Bogaers, 2008, 333.
- 41 Bogaers, 2008, 294-297; Vellekoop, 1996, 71-72.
- 42 Een voorbeeld Anno 1460 van onenigheid tussen de Dom en de andere kapittels Visser, 1934 b, 216; Tongeren, Van, 2009, 208-209; Welie, Van, 1994, 186-192.
- 43 RR 1933, Titulus IX 'De Processionibus', 307-348; RR 1913, 263-306.
- 44 Dreves, 1907, 253-255; Vogel, 1963, 126; Lindanus, 1577, B3. Met dank aan Paul van Geest, Michiel Op de Coul, Rudolf Engelberts, Peter van de Coolwijk en Hans van den Berg voor hun hulp en opmerkingen.
- 45 LW, 891.
- 46 Bogaers, 2008, 324.
- 47 Rossum, Van, 1883, 22, 55, 212-213, 256; Visser, 1934 b, 212.
- 48 Ruitenbergh, 1979, zie ook: Buijtenen, Van en Meijer, De, 1981, 28-45, 74; Voor een overzicht van de stichtingsdata van kerken en kloosters zie Tongerloo, Van, 1991, 194-195.
- 49 Kurzeja, ed., 1970, 323.
- 50 Universiteitsbibliotheek Utrecht, handschrift 1590. Vriendelijke mededeling van Bart Jaski waarvoor veel dank.
- 51 Visser, 1934 a, 178-179.
- 52 Heijting, 2009, 10-12.
- 53 Openbaring 21: 2.

Nettie Stoppelenburg

**Het gasthuis van
Oudewater**

Oudewater bezat al in de middeleeuwen een gasthuis, verbonden aan het St. Anna convent. In 1525 sloten de Augustijner nonnen van dit convent zich aan bij de Cellezusters. Het gasthuis werd onder hun leiding voortgezet. De geschiedenis van de oorsprong van het gasthuis is vergeten en deels niet meer te achterhalen door het verlorengaan van de middeleeuwse archieven. Zo kon Van Kinschot in 1747 schrijven dat het gasthuis in 1580 was gesticht met een schenking van pastoor Elbert Jacobszn Speijert. In de zeventiende eeuw kende het gasthuis een grote bloei, niet alleen door de rijkdom van Oudewater maar ook

Nettie Stoppelenburg studeerde in Utrecht kunstgeschiedenis en archeologie. In 1998 raakte zij betrokken bij de oprichting van het Touwmuseum in Oudewater. Sinds die tijd doet zij archiefonderzoek naar de geschiedenis van dit stadje. In de afgelopen jaren verschenen publicaties van haar hand over diverse aspecten van de sociale, kerkelijke en economische geschiedenis van Oudewater. Zij is werkzaam als medewerker educatie bij Het Utrechts Archief.

*door de goede tafel die de
proveniers werd voorgezet.
Maar het mocht niet lang
duren. De winst werd belegd
in land en door de veepest
was dat niets meer waard.
Het gasthuis ging failliet en
verdween uiteindelijk geheel.
Ook van de archieven van
het gasthuis is weinig meer
over. Dit artikel is het
resultaat van tien jaar lang*

verzamelen van bronnen uit archieven van notarissen, het stadsbestuur van Oudewater, Utrechtse kloosters, de graven van Holland en tot slot, heel onverwacht, uit een verzameling van de Oud-Katholieke kerk.

In de Gasthuissteeg in Oudewater is al lang geen gasthuis meer te vinden: maar het was er ooit wel. Op de kaart die Jacob van Deventer rond het jaar 1565 van Oudewater maakte, staat in de huidige Gasthuissteeg een kapel getekend. Middeleeuwse gasthuizen hadden in principe een kapel. Op het schilderij van de Oudewaterse Moord uit 1650 is het gasthuis geschilderd. Ook op achttiende-eeuwse kaarten is het gasthuis aangegeven. Wat is de oorsprong en de geschiedenis van het Oudewaterse gasthuis?

De oudste bronnen over het gasthuis

Hoe oud het gasthuis precies is, zal wel altijd onduidelijk blijven omdat het middeleeuws archief van Oudewater respectievelijk in 1349 en in 1575 door brand ten gevolge van oorlogsgeweld verloren ging.¹ Traditioneel wordt altijd het verhaal verteld dat dit gasthuis in 1580 gesticht is door de pastoor van Berkenwoude, Elbert Jacobszn Speijert, die uit een Oudewaterse familie stamde.² Het lijkt echter vreemd dat een zo rijke stad als Oudewater al niet veel eerder een gasthuis had en bovendien, het gasthuis van Oudewater wordt al genoemd in meerdere bronnen van ruim vóór 1580.

In de memorialen³ van de graven van Holland werd in 1419 een instructie voor de verbetering van de vestingwerken van Oudewater opgenomen. De vestingwerken worden beschreven vanaf de IJsselpoort naar de Broeckerpoort, vandaar naar de Linschoterwaterpoort en de Linschoterpoort. Bij de Linschoterpoort begint een lang stuk wal - tegenwoordig ligt hier de Lange Burchwal - die aan het eind een scherpe hoek maakt naar de Waardpoort. In de instructie van 1419 wordt gesproken over het stuk wal van de Linschoterpoort naar het gasthuis en van het gasthuis naar de hoek en vervolgens naar de Waardpoort.⁴ Op latere afbeeldingen en kaarten, zoals het schilderij van de Oudewaterse Moord uit 1650, is het gasthuis te zien tussen de Achter- of Wijngaardstraat en de lange wal, ongeveer halverwege de lange wal. Kennelijk lag het hier dus al in 1419.

Ook in 1462 werd het gasthuis al genoemd. In 1691, toen het gasthuis voor het eerst kampte met tekorten, ging de stadssecretaris mr. Pieter Schrijver van Rodenburg naar 's-Gravenhage om te overleggen over het gasthuis. In de grafelijke rekenkamer werd hem een privilege getoond dat Filips van Bourgondië in 1462 aan het gasthuis van Oudewater had verleend.⁵ Het afschrift van Oudewater was ongetwijfeld in 1575 verloren gegaan.

In het archief van de Balije van de Johanniterorde te Utrecht is een akte uit 1487 bewaard over de schenking van land in Papekop bij Tappersheul aan het gasthuis van Oudewater.⁶

In een akte uit 1514, bewaard in het archief van het Regulierenklooster Vredendaal te Utrecht, wordt het gasthuis van Oudewater genoemd als belending van land in Hekendorp.⁷

In 1515 ontving het gasthuis een schenking van de priester Heinrick Heinricksz.⁸ In het archief van het dorpsgerecht Snelrewaard worden in de jaren 1568-1570 enkele malen gasthuismeesters van het 'Sinte Elizabethen Gasthuys' binnen Oudewater genoemd bij de eigendomsoverdracht van land.⁹

In 1592 verwijzen burgemeesteren, schepenen en vroedschap van Oudewater samen met één van de 'gasthuysmeesteren' naar een resolutie van 28 januari 1569 waarin een besluit is genomen over het aantal proveniers in het gasthuis.¹⁰ In de rekeningen van de stad wordt in de periode 1572-1573 de 'moeder int Gasthuys' genoemd: zij moest 'die merck in luyden' oftewel met het luiden van de klok het startsein voor de markt geven. Dat het gasthuis niet alleen voor proveniers - of andere zorgbehoevenden - gebruikt werd, blijkt ook uit de notitie uit diezelfde jaren dat 'een kranc man vande soldaten die int Gasthuys lagen' naar Rotterdam gebracht moest worden.¹¹ Bij het begin van de opstand waren kennelijk ook soldaten van het garnizoen in het gasthuis ondergebracht.

Cellezusters, ziekenverzorging en het gasthuis van Oudewater

Op de kaart van Jacob van Deventer, gemaakt rond 1565, is in de huidige Gasthuissteeg een kapelachtig gebouw weergegeven, dat veel overeenkomst vertoont met de weergave van de

Kaart van Oudewater van Jacob van Deventer, ca. 1565. Op deze kaart zijn alle belangrijke gebouwen aangegeven: poorten, molens, de kerk, het stadhuis (op de hoek van de Hallebrug en de Gasthuissteeg) en de kloosters. Twee kloosters zijn gelegen aan de Kapellestraat, het derde is aangegeven aan het einde van de Gasthuissteeg, bij de wal. Dit is het Cellezustersklooster waaraan het gasthuis is verbonden.

twee kloosters in de Kapellestraat. De kloosters in de Kapellestraat waren het Convent van St. Ursula - waarvan de kapel nog steeds is bewaard - en de commanderie van de heren van St. Jan. De kapel in de Gasthuissteeg moet dan het convent van de Cellezusters zijn, dat in diverse bronnen uit de zestiende eeuw wordt genoemd. Cellezusters en cellebroeders hielden zich bezig met het verzorgen van zieken en pestlijders.¹²

Het gasthuis was echter begonnen onder auspiciën van de Augustijner orde. In 1525 verklaarden de 'devote en religiose personen susteren der Ordenen van Sint Augustijn der cloesteren van Sinte Anna gelegen binnen Oudewater' dat zij zich wilden aansluiten bij het generaal kapittel van de Cellebroeders. De Augustijner nonnen werden Cellezusters. De burgemeesters van Oudewater lieten in 1527 een akte opmaken over de inrichting van een gasthuis voor onder andere pestlijders die verzorgd zouden worden door de Cellezusters. In een akte uit 1553 is sprake van de schenking van een stuk land op Dijkveldt aan de Cellezusters van Oudewater.¹³ In het kaartboek van de landerijen van het gasthuis en weeshuis uit 1662 is inderdaad nog een kaart opgenomen van land op Dijkveldt. De naam St. Annaklooster komt na 1525 niet meer voor: de aansluiting bij het kapittel van de Cellebroeders was kennelijk aanleiding voor een nieuwe naam, het Elisabeth-gasthuis. Het Cellezustersklooster werd ook door broeder Wouter Jacobsz in zijn dagboek over 1575 genoemd. Hij noteerde: 'Op den IX Augusti werde ons vertrocken, hoe binnen Oudewater wuyt het convent der Cellesusteren gehaelt waeren van den Spangeren twee priesters, deen wesende pastoor van Polsbrouck genaemt heer Claes ende hadde dander daer lange tevoeren gewoont.' Even verder schreef Wouter Jacobsz: 'Op den XIIIen quaeme binnen Amsterdam die moeder der Cellesusteren tot Oudewaeter ende beclaechde haer bij ons van soe groete deerlickheyt als haer was overcoemen, dat haer convent geheel verbrant was, dat sij van als berooft waeren oeck van haer beesten, daer sij tot dese tijt toe of geleefd hadden.'¹⁴ De Cellezusters waren meegenomen naar het Spaanse legerkamp en uiteindelijk naar Montfoort gebracht. Inclusief de moeder-overste ging het om zes nonnen.

In de resoluties van de vroedschap van 11 februari 1595 wordt vermeld: 'dat offmen goet ende raetsaem soude vinden dat tnieuwe sieckhuys gebouwt op de Cellesusteren Convent geordonneert soude werden tot tGasthuys van Oudewater'. Bij het convent van de Cellezusters was

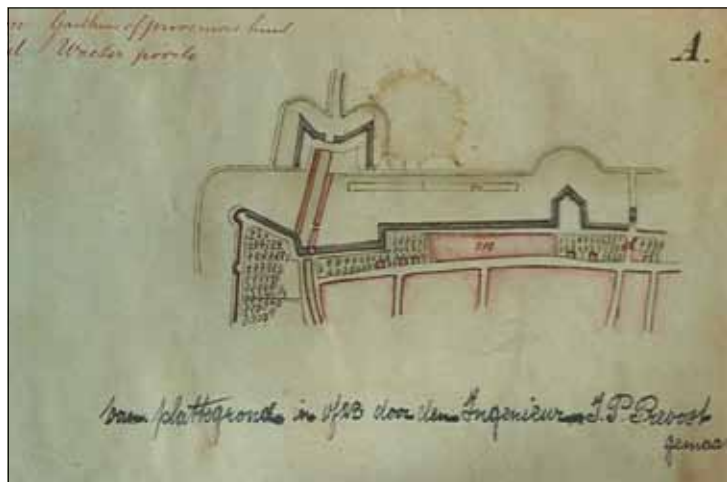
Het gasthuis in 1650. Detail van het schilderij van de 'Oudewaterse Moord' van Dirk Stoop.

kennelijk een nieuw ziekenhuis gebouwd en dit werd nu bij het gasthuis gevoegd. De resolutie vervolgt met: 'ende tsieckhuys daertegens weder geordonneert ende gemaect soude worden op tbouhuys oft de plaetse vanden vint Oude Bagijnen Clooster tot costen van tGasthuys soe goet als tsieckhuys tegenwoordich is'.¹⁵

Al eerder is in de literatuur gewezen op de relatie tussen het gasthuis en het convent van de Cellezusters, onder andere door de negentiende-eeuwse historicus A.C. van Aelst en door dr. K. Goudriaan.¹⁶ Van Aelst meende uit de bovengenoemde resolutie op te mogen maken dat het convent van de Cellezusters zich bij de Waardpoort heeft bevonden. Bij de Waardpoort, langs de Kapellestraat, was in de zeventiende en achttiende eeuw inderdaad het zieken- of armhuis, waarin arme bejaarden, die zich niet konden inkopen in het gasthuis, en ook arme weeskinderen verzorgd werden. Dit werd dus kennelijk gebouwd op kosten van het gasthuis: maar aangezien het gasthuis in 1596 de landerijen van het 'Oude Bagijnen Clooster' kreeg toebedeeld, was dat niet meer dan redelijk.¹⁷ Het gasthuis zelf heeft zich altijd aan het einde van de Gasthuissteeg in de Wijngaard- of Achterstraat bevonden, zoals blijkt uit de stadsrekeningen met vermeldingen als: 'Item in d'Afterstraet after t'Gasthuys ende soe voorts na d'Ouwe Huygensteech toe van 25 daechen werckens om peuyen te laden daechs 9 st. tot soe veel personen toe gerekent, fct. 40 K. gld. 10 st.'¹⁸ uit 1582 en 'Item die Afterstraet after t'Gasthuys bestaat bij dburgemeesters ende gasthuysmeesters schoon te maecken gegeven voorde stede heur portie 1 gulden' uit 1583.¹⁹ Het gaat hier om het opruimen van het puin van de panden die tijdens de inname van Oudewater in 1575 verwoest waren. In deze tijd van herbouw werd ook het besluit genomen om de Gasthuissteeg te verbreden tot haar huidige breedte: 'Is geresolveert dat dGasthuyssteech soude gewijt worden doorgaens tot dAchterstraet toe dienende tot een straet ende dat de Waech voor mede soude soe veel ingetogen worden omtrent thien voeten'.²⁰

Het testament van Speijert uit 1580

Elbert Jacobszn Speijert leverde in 1580 een belangrijke bijdrage voor het herstel en de uitbreiding van het Oudewaterse gasthuis. In zijn - tweede en zelfgeschreven - testament, opgemaakt in het Abraham Dolenklooster in Utrecht, schonk hij een kwart van zijn vermogen aan het gasthuis. De betreffende passage luidt: 'Alzoe dat het Gasthuys of die H. Gheest binnen Oudewater dat selfde vierde paert deelen ende ontfangen sullen ende dat tot reparatie ende opbouwinge des huijses Gods ende onderhoudinge van arme menschen der selfder huijsinge of soe waerinne dat wij, of

Kopie van een plattegrond die de vestingwerken bij de Linschoterpoort en de Lange Burchwal weergeeft, 1723. Het gasthuis is aangeduid met de letter 'm'. Collectie Van der Lee.

mijn vriden nae mijn overlijdinge mette Heijlige Gheestmeesters of gastuijs regierders gelijckelick met malcander overdragen om aldre noottelickste ende profijtelickste tselفة te beseeggen ende bestaden ten huijses oirbaer ende sijnder inwoenders.²¹ Als voorwaarde stelde hij, dat het gasthuis zich verplichtte om allen 'van mijne bloede'²², zowel mannen als vrouwen, op te nemen als proveniers. Elk jaar op Driekoningenavond moest elke bewoner worden voorzien van 'een comeke of scotel rijstenpaps om daer mede eenen vrolicke avont te houden ter eere van onsen waerachtigen gloriesen Coninck Jesam Christum'. Op Goede Vrijdag moest het gasthuis zoute haring of een gedroogde bokking met een stuk brood uitdelen. Deze uitdeling vond nog in 1694 plaats.²³

Speijert had in zijn eerste testament honderd gulden aan de Cellezusters geschonken voor een nieuw gebouw, maar liet in het tweede testament deze schenking vervallen 'mits datter mer twee of drie oude susteren zijn, die toch ofgaende versterven sullen soude connen'.

Verder maakte Speijert melding van twee zilveren schalen, die onverdeeld zouden moeten blijven en door al zijn nazaten gebruikt mochten worden bij feestelijke gelegenheden. Dit is gebeurd tot 1678, toen de schalen bij opbod onder de erfgenamen van Speijert zijn verkocht.

Speijert sprak in zijn testament over de begunstigde als 'het Gasthuijs of die H. Gheest binnen Oudewater'. De Heilige Geestmeesters waren belast met de armenzorg en werden later vooral als de armmeesters aangeduid. Dat geeft aan dat het gasthuis in eerste instantie vooral was bedoeld als onderdeel van de armenzorg. Toch was er al in 1569 sprake van proveniers. Een provenier had niets te maken met armenzorg; hij of zij kocht zich in voor een bepaald bedrag en was daarmee voor de rest van het leven verzekerd van voedsel en onderdak.

Herbouw en uitbreiding van het gasthuis na 1575

Van Aelst meldt een post in de rekening van de gasthuismeesters over 1578 die als volgt luidt: 'Jacob Jacobsz timmerman heeft verdiend aan de muur van 't gasthuijs in de steeg te schoren soe van houdt ofte arbeid XVI stuivers'.²⁴ Dit wijst erop dat het gebouw tijdens de inname van Oudewater door het Spaanse leger in 1575 beschadigd was.

Tussen ca. 1580 en ca. 1600 is er gebouwd en verbouwd aan het gasthuis van Oudewater. Toch is het gasthuis ook in deze tijd bewoond geweest. In 1589 werd een inventaris opgemaakt van de inboedel van Fychgen Jacob Thijsszn, Elizabeth Willemsdr, Anna Maurits, Merrichgen Gerritsdr., Elburch NN en Merrichgen Pons Pieterszn weduwe.²⁵ Deze zes dames leefden kennelijk in twee ruimtes. Behalve hun eigen kleding, bed, twee of drie stoelen, kist en/of kast wordt er per drie

*Tekening van het 'arsenaal',
het laatste restant van het
gasthuis. ca. 1800*

dames ook nog wat meubilair van het gasthuis genoemd, zoals een blaasbalg en een hangijzer, waaruit blijkt dat er per drie vrouwen één haard is. Overigens waren twee van de dames in het bezit van een 'preeckstoel': een vouwstoeltje om mee te nemen naar de kerk, waar in deze tijd nog geen kerkbanken waren. De dames waren kennelijk nog goed ter been.

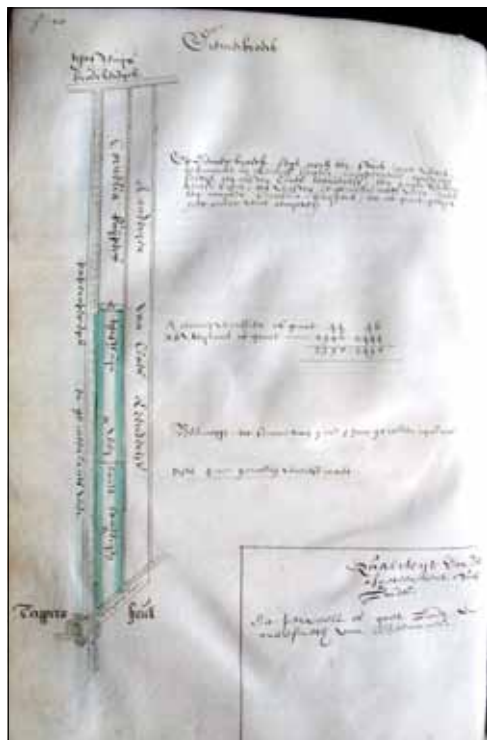
In de rekeningen van het stadsbestuur wordt in 1594 melding gemaakt van subsidie op de dakpannen van het gasthuis en bouwmeester Jasper van Dam krijgt in datzelfde jaar uitbetaald voor metselwerk aan het gasthuis.²⁶ Zestig jaar later is er weer sprake van uitbreiding. Burgemeester Willem Tromper stelde het stadsbestuur voor om achter het gasthuis vier of meer huisjes voor proveniers te bouwen. Het huis van de buurman ten noorden van het gasthuis kon worden aangekocht om nog meer uitbreidingen te realiseren.²⁷

Het gasthuis richtte zich in deze tijd vooral op proveniers, die zich inkochten voor kost, inwoning en verzorging voor de rest van hun leven. Stierf de provenier kort na de inkoop, dan maakte het gasthuis winst. Werd hij ouder dan verwacht, dan leed het gasthuis verlies. Er waren veel aspirant-proveniers, omdat, zoals Johannes de Jong in 1746 aan Van Kinschot schreef, het gasthuis 'een seer goede naam kreeg van schaftinge'.²⁸ De proveniers kregen dus goed te eten. Van Kinschot beschreef, gebaseerd op informatie van Johannes de Jong, het gasthuis als 'een aanzienelyk en wel geordineerd gebouw: deszelfs voorgevel is naar de Jonische orde getimmerd met hartsteene kantelingen. Zoo dra men inkomt, vindt men een groot plein met eene tuin. De Regentenkamer is geplaatst regt over den ingang van dit huis, rondom zyn galderyen en huisjes, en het heele gebouw geschikt op een zoodanige wys, als tegenswoordig de meesten der zoogenaamde Hofjes alom gevonden worden'.²⁹

De inkomsten van de proveniers werden belegd in land. Hoewel het gasthuis inmiddels ook een eigen boerderij had, naast het gasthuis, werd het merendeel van het land verpacht. In 1662 werden alle landerijen van het gasthuis opgemeten en in kaart gebracht. Het gasthuis bezat land in Snelrewaard, Papekop, Diemberhoek, Hekendorp en langs de Lange Linschoten. De kaartmeter tekende niet alleen de percelen met eventuele bebouwing maar noteerde ook voor welk doel ze gebruikt werden. Verder schreef hij op wie de 'bruicker' of pachter was.

De bewoners van het gasthuis in de zeventiende eeuw

Het merendeel van de bewoners van het gasthuis was op leeftijd en had zich als provenier ingekocht. Niettemin was er ook altijd een beperkt aantal 'alemoseniers', aalmoezeniers, die op

Kaart van land van het gasthuis bij Tappersheul. Kaartboek van het gasthuis, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 393, folio 20. Dit land was al in 1487 eigendom van het gasthuis. Opname C.H. van Wijngaarden.

kosten van het gasthuis leefden. De ‘onderhouding van arme mensen’ was ook wat Elbert Speijert indertijd in zijn testament noemde. In 1669 werden acht aalmoezeniers opgesomd.³⁰ Over hun opname werd door het stadsbestuur besloten. Het is niet duidelijk waarom sommige armen in het gasthuis geplaatst werden, terwijl anderen genoeg moesten nemen met een plaatsje in het armhuis.

Het merendeel van de proveniers was goed bij kas, wat onder andere blijkt uit de testamenten die zij lieten opmaken.³¹ Er is sprake van lijfrentes, van een graf in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, van een huis in Amsterdam, van een lening van 1000 gulden en van een boerderij in Hoenkoop. Een groot deel van de proveniers kwam oorspronkelijk uit Amsterdam.

Inkoop in het proveniershuis van Oudewater betekende niet dat een provenier daar voor de rest van het leven aan vast zat: provenierse Ariaentie Jans vertrok in 1662 naar het proveniershuis in Schoonhoven en kreeg het restant van haar inkoop som van de gasthuismeesters van Oudewater terug.³² Neeltje Lodewijckx Aerdal, die zich in 1695 als vijftigjarige had ingekocht voor 1100 gulden, kocht zich in 1703 uit en begon aan een ‘tweede jeugd’: zij kocht een huisje in de Leeuweringerstraat en trouwde nog tweemaal.³³

Aan de andere kant, de erfgenamen van een provenier konden geen aanspraak meer maken op restanten van de afgesproken inkoop som. In 1708 kocht de voormalige marktschipper Jasper Jasperse Fitteré, 68 jaar oud, zich voor 305 gulden in, een vrij laag bedrag.³⁴ Hij had geen eigen kamer, maar was tevreden met een plaatsje in de ‘Oudemannenkamer’. Jasper overleed binnen enkele maanden. Er was op dat moment nog maar 55 gulden betaald. Zijn zoon, die bij de inkoop aanwezig was geweest, werd aangesproken voor het resterende bedrag, maar Fitteré junior vertrok met zijn gezin en zijn goederen voordat de 250 gulden gevorderd konden worden.

De meeste proveniers betaalden heel wat meer dan 305 gulden. In hetzelfde jaar als Fitteré kocht Marieke Mariauw, 72 jaar, zich in voor 800 gulden, het echtpaar Job Cornelisse Olshoorn en Ariaentie Jans Lock, respectievelijk 62 en 66 jaar, voor 2000 gulden. Een inkoop som tussen 800 en 1000 gulden per persoon was het meest gebruikelijk, in enkele gevallen werd 1200 gulden gevraagd en er waren twee uitschieters met bedragen van 1640 gulden en 1750 gulden. Het gevraagde bedrag was afhankelijk van de kamer of kamers die de provenier betrok en de benodigde zorg. Het hoogste bedrag voor een echtpaar was 3500 gulden.³⁵

Een bepaling die in veel akten van inkoop voorkomt, was dat de nieuwe provenier een tinnen waterpot en een zilveren lepel mee moest brengen, die na zijn of haar overlijden aan het gasthuis zouden vervallen.

Ingekleurde plattegrond van Oudewater van I. Tirion, 1749, particuliere collectie

Veel van de proveniers waren op de één of andere manier hulpbehoevend. Trijntje Wouters, weduwe van Thonis Clasen Bont, beschreef dit in 1682 uiterst beeldend toen zij aan burge-meesteren en schepen verzocht om te mogen worden opgenomen: 'hoe dat de suppliantse door ouderdom en andere toevallen sigh selven onbequaem bevindende om haere dagelijckse huishoudinge en winckelneringe langer waer te nemen, of oock haere dingen te redden'.³⁶ Aachie Dirckx Groen, weduwe van Hendrick Pietersen Goedenraedt, machtigde haar neven omdat zij zelf 'meestentijts kranck te bedde was leggende'.³⁷ In 1692 kocht Roeland Wesselszn Bruijser zich in het gasthuis in. Hij was 28 jaar oud en waarschijnlijk gehandicapt. Zijn inkoop-som bedroeg 1750 gulden, het hoogste bedrag dat ooit aan een provenier was gevraagd. In de overeenkomst werden bepalingen opgenomen voor het geval hij 'buijten sijn sinnen' mocht geraken, plus de bepaling dat hij zelf moest betalen voor zijn kleding en linnengoed.³⁸

Er waren echter ook proveniers die vanuit het gasthuis nog zakelijk actief waren of probeerden te zijn. Jacob de Cerf verzocht in 1677 aan het stadsbestuur om een stoffenhandel vanuit het proveniershuis te mogen drijven. Hij kreeg hiervoor geen toestemming; alleen als hij - zoals ook van anderen geëist werd - een huis in de stad zou huren en het burgerschap zou verwer-ven, mocht hij een bedrijfje beginnen.³⁹ In 1711 blijkt dat provenier Jan Cleyne met twee com-pagnons nog actief was in de vetweiderij.⁴⁰

Een bijzondere categorie inwoners waren de overlevenden van de inname van Oudewater in 1575. In de lijst van overlevenden, die dus als slachtoffers een uitkering kregen van de Staten van Holland, staat bij het jaar 1650 genoteerd: 'Ingen Euwoutsz is int Gasthuys 78 jaer out zijn vader is daer gebleven. Neeltge Cornelis is int Gasthuys was int lichaem van haer moeder, haer vader is gebleven'.⁴¹

Van sommige proveniers werden ook werkzaamheden verwacht. Zo werd met provenier Cornelis Maartensz Pors overeengekomen dat hij de 'bouwerij' - het boerenbedrijf dat bij het gasthuis hoorde - zou drijven tegen een vergoeding van 66 gulden per jaar en gratis kost en inwoning.⁴² Provenierster Judith van de Lindeboom verplichtte zich bij haar inkoop in 1704 om

in het huishouden te helpen met taken 'als stijven, strijken, linnen vouwen, mitsgaders groente helpen schoonmaken, wortelen knollen boonties en diergelijke spijs tot de keuken behorende te helpen prepareren'. Zij was bij haar intrede 64 jaar en moest nog 300 gulden betalen voor een bed in de 'Oudevrouwenkamer'.⁴³

De dagelijkse leiding

De inwoners van het gast- en proveniershuis hadden vooral te maken met de binnenmoeder. Volgens de verordening van 1658 hadden drie regenten en drie 'buytenmoeders' toezicht op de gang van zaken in het gasthuis.⁴⁴ Maar uit de rekeningen van de gasthuismeesters blijkt dat de dagelijkse leiding in handen was van de binnenmoeder, die bij de inkoop en de administratie werd bijgestaan door de regenten. De binnenmoeders waren meestal oudere vrouwen. Belitgen Harmensdr, in de periode 1616-1622 genoemd als binnenmoeder, was al oma.⁴⁵ Binnenmoeder Aeltge Jans, weduwe van Cornelis Woutersz Poel, maakte in de periode 1642-1650 viermaal haar testament.⁴⁶ De binnenmoeders werden geassisteerd door 'meiden'.

Bij het gasthuis hoorde zoals gezegd ook een boerderij. Op deze manier werd althans gedeeltelijk voorzien in de behoefte aan vlees en zuivel. In de rekening over 1694 werden de aankopen van vee voor de boerderij opgevoerd onder de post 'uitgift tot de keucken behorende'. Vijf magere varkens, een melkkoe en zevenenzestig schapen werden in dit jaar binnen enkele maanden aangekocht. Tweeëndertig van de schapen werden in juni door de herder Gerret Teunisz geschoren. Hij kocht ook de wol en de vachten van de geslachte schapen.⁴⁷ In de inventaris van 1717 worden tien koeien, een stier en drie ossen genoemd.⁴⁸

In 1678 werd de 'gewesene bouwmeijt' Annetie Jans Ramp binnenmoeder.⁴⁹ Dit illustreert het belang van de boerderij: de taken van de binnenmoeder bestonden uit het toezicht op de keuken, de tafel en de boerderij. In bewaard gebleven aanstellingen van latere binnenmoeders werd dit ook duidelijk omschreven, zoals bij Catharina Wilmot, weduwe van Carst Jansen Verbijs, die in 1686 binnenmoeder werd.⁵⁰ De binnenmoeder moest zelf het voedsel uitreiken en alles wat na de maaltijd over was, opbergen. Zij moest toezicht houden op de 'bouwerije en 't maken van suyvel'. Als salaris kreeg de binnenmoeder 84 gulden per jaar plus kost en inwoning. Zij had de beschikking over het 'kelderkamertje': ook Aeltge Jans verbleef in 1642 al op dit kelderkamertje. Waarschijnlijk werd hiermee de opkamer boven de voorraadkelder bedoeld.⁵¹ In 1690 werd Maria Spendel, weduwe van Philip Bredius, aangesteld als binnenmoeder en in 1713 Lijsbet de Goede.⁵² Arbeidsvoorwaarden en salaris bleven hetzelfde. De laatste binnenmoeder was Aletta Maas, de weduwe van Arien de Man. In haar geval ging de aanstelling anders dan voorheen. Er was een advertentie geplaatst voor een binnenmoeder die de proveniers op de goedkoopst mogelijke wijze kon voeden. Toch klaagde zij in 1741 wel dat het kostgeld niet voldoende was om eten te kopen.⁵³

Voor het lichamenlijk welzijn van de bewoners kon de binnenmoeder een beroep doen op één van de dokters van Oudewater, die hiervoor van het stadsbestuur een toelage kreeg.⁵⁴

Financiële problemen vanaf 1672

Het rampjaar 1672 betekende een flinke schadepost voor het gasthuis. Het merendeel van het kapitaal was geïnvesteerd in land en dat werd nu om militaire redenen onder water gezet. Er waren dus geen pachtopbrengsten. Ook de eigen boerderij leverde maar weinig op. In 1676 werden voor het eerst bezuinigingen doorgevoerd: bier van drie gulden per ton in plaats van vier gulden voor de proveniers. Voor de oudjes die niet betaalden kwam er bier van twee gulden de ton of eigengebrouwen bier. De proveniers konden kiezen tussen haring of boter en kaas, maar niet beide tegelijk. Er moest goedkopere boter ingekocht worden en op de warme maaltijden en het vlees moest bezuinigd worden. Aan het gezamenlijk ontbijt werd een einde gemaakt omdat

Het arm- of sieckhuys in de Kapellestraat. Foto auteur.

het er 'onordentelick en onfatsoenlijk' aan toe ging: waarschijnlijk aten proveniers en aalmoezeniers teveel in hun gezellig samenzijn, want de nieuwe maatregel was dat hen sneden brood op hun eigen kamers moesten worden verstrekt. De verstrekking van turf werd beperkt en na negen uur 's avonds mochten de proveniers geen licht of vuur meer op hun kamer hebben.⁵⁵ In 1683 werden deze maatregelen nog wat verder aangescherpt en werd voor ongeveer 2500 gulden aan rentebrieven verkocht.⁵⁶ In de jaren die volgden, bleven de problemen aanhouden.

In 1693 stelden de regenten aan het stadsbestuur voor om het gasthuis uit te breiden met 'nieuwe kamerties' om zo meer inkomsten te

genereren. Zij gaven aan dat er veel belangstelling was voor een plaats in het Oudewaterse gasthuis. In 1695 en in 1701 is ook daadwerkelijk sprake van aankoop van naburige panden.⁵⁷ In 1702 blijkt een nieuw gedeelte te zijn gebouwd onder de naam 'De Ruste en Vrede in Eenigheid'. De appartementen in dit deel keken uit op een tuin die tot aan de stadswal liep.⁵⁸

De nieuwe, extra, proveniers brachten geen oplossing. De economie ging achteruit - landelijk, en met name ook in Oudewater.⁵⁹ Er was minder vraag naar touw vanuit de zeehavens. Er heerste veepest en daardoor stierven zoveel koeien, dat de boeren met minder land toe konden. Het gasthuis kreeg om die reden haar landerijen niet meer verpacht. Ook de verkoopprijs van grond daalde, maar het gasthuis was gedwongen om toch te verkopen om de proveniers van eten en turf te voorzien.⁶⁰ Dat leidde uiteindelijk tot het bankroet van het gasthuis.

'Een gans bedroefden staet', het bankroet in 1717

Op 24 april 1717 verscheen een stoet van 55 bejaarden voor notaris François van Hoogstraten. De proveniers lieten daar vastleggen dat zij al tien dagen niet te eten hadden gekregen.⁶¹ De stadsbode was hen namens de vroedschap komen vertellen dat de middelen en inkomsten van het proveniershuis waren verteerd. De oudste van deze proveniers was 89 jaar, de jongste, van wie een leeftijd wordt genoemd in de akte, was 51 jaar.

Uit de resoluties van de magistraat en de vroedschap blijkt, dat de regenten van het gasthuis al vanaf februari 1717 hadden aangegeven dat de bodem van de geldkist in zicht was.⁶² Het stadsbestuur probeerde vervolgens onder haar verplichtingen uit te komen, maar de proveniers spanden een proces tegen hen aan bij het Hof van Holland. In mei oordeelde het Hof van Holland dat stadsbestuur en regenten verplicht waren om de proveniers in hun levensbehoeften te voorzien. Heel begrijpelijk: de proveniers hadden daarvoor tenslotte betaald. Niettemin stribbelde het stadsbestuur flink tegen en er volgde nog een uitspraak van de Hoge Raad van Holland.⁶³

'Stadsfabryck' en timmerman Johannes de Jongh schreef, terugkijkend op deze situatie, op 13 juni 1746 aan G.R. van Kinschot: 'veel landerijen aangekocht sijn toen deselve op een hoge prijs waren, soo dat het voorsz. huys op sijn hoogste trap was en begonde te dalen en de kas berooyt van gelt, waar op de voorgaande sterfte van het runtvee quam en ook veele stierf soo dat de stad met sijn

Gravure van de oostzijde van de Hallebrug (nu Markt-oostzijde). Aan het einde van de steeg tussen de waag en het Arminiushuis is een stukje van de gevel van het gasthuis zichtbaar.

inkomen te hulp moest komen, dat ook al niet kon helpen, en moeste de landerijen aanspreken en verkopen, welke op veel lager prijs verkocht wierden als die ingekocht waren, dat ook al niet kon helpen, ja self effekten van de stad en andere godshuizen moest aanspreken en verkopen, tot eyndelijk geen uitkomst meer was als de inkopers geen kost meer te geven en een bankrot te maken waar aan mijn vader en zijn vrienden veel te kort zijn gekomen omdat mijn vaders vriende korekopers waren en veel koren daar aangelevert hadde, en hebben de geprefixeerde 75 gulden van 't hondert toegelegt en de andere crediteuren 29 gulden van 't hondert en de proveniers waren van haar Edelmogende 4 st. sweeks toe gelegd, soo dat mijn ook nog voorstaat als dat mijn vader als regent van dat huys zeer beswaart is geweest en boekhouder wiert gemaakt sonder een duijt bij kas te hebben en alledag hondert menschen moeste eten, so dat mijn vader eens verschoten hadde 2 duysent gulde ik soude van dat huys wel een boek konnen beschrijven maar soude in de beschrijving wijnig te pas komen en niet veel tot loudatie van dat huys zijn.⁶⁴

Met 'mijn vader' was Gerrit de Jongh bedoeld, een kapitaalkrachtige timmerman die zich in 1699 in Oudewater had gevestigd en daar niet alleen een timmermansbedrijf dreef, maar ook een houtzaagmolen bij de driesprong van Willeskop met de Damweg in bezit had. De Jongh was afkomstig uit Nieuwerkerk en zijn vrouw kwam uit een familie van korekopers uit Ouderkerk. Gerrit de Jongh was in 1711 benoemd tot 'regent van den Gast en Proveniershuys deser stede'. Hij was een goede zakenman, die de basis heeft gelegd voor een bedrijf dat bijna tweehonderd jaar heeft bestaan; maar het faillissement van het gasthuis was een zware dobber. Overigens was Johannes de Jongh zelf in 1742 ook benoemd tot gasthuismeester.

De laatste jaren van het gasthuis

Pas in april 1718 werden de uitspraken van het Hof van Holland en de Hoge Raad in daden omgezet. De burgemeesters van Oudewater en de regenten van het gast- en proveniershuis verplichtten zich om de proveniers voor de rest van hun leven kost en inwoning in het proveniershuis te geven. Daarnaast kregen zij elke week elf stuivers zakgeld.⁶⁵

Na 1717 werden vrijwel geen nieuwe proveniers of aalmoezeniers meer aangenomen. In 1719 besloot het stadsbestuur om de inwoners van het gasthuis en het armhuis beide onder te brengen in het gasthuis, zodat er slechts één huishouding gevoerd hoefde te worden. Of dit echt uitgevoerd werd, is een tweede: er zijn namelijk vermeldingen in het begraafboek die erop wijzen dat er nog wel degelijk onderscheid gemaakt werd tussen het proveniershuis en het armhuis. De boerderij

Inkijkje in de Gasthuissteeg, Oudewater. Het gasthuis is verdwenen. Foto auteur.

van het gasthuis werd verhuurd. Omdat er geen nieuwe proveniers meer werden aangenomen, kwamen delen van het gasthuis leeg te staan en raakten in verval. Vanaf 1735 werd een deel van het gasthuis verbouwd en aan particulieren verhuurd. De voedselvoorziening van de proveniers werd in 1735 uitbesteed: Aletta Maas, weduwe van Arien de Man, had de goedkoopste offerte uitgebracht en kreeg de opdracht. Er waren in dit jaar ook weer enkele belangstellenden voor een plekje als provenier, maar het stadsbestuur wilde dat er alleen proveniers tegen een wekelijkse betaling zouden worden aangenomen en niet meer voor de rest van het leven.⁶⁶ Aletta Maas kocht de inboedel van het proveniershuis: tafels en stoelen, bestek, keukengerei, schilderijen en linnen-goed. De regenten van het gasthuis, Gerrit de Jong, Olivier van Pamburg en Carel van Wijngaarden, hadden hun echtgenotes gestuurd om voor dit doel een inventaris op te maken.⁶⁷

In 1744 opperde iemand in het stadsbestuur het plan om het gasthuis in te richten als een tuchthuis voor hoeren en andere personen die een keurige burger liever niet op straat ziet.⁶⁸ Er was veel armoede in deze tijd en er werd ook veel gebedeld. Zo'n tuchthuis kwam er niet. Er waren wel delen van het gasthuis in gebruik bij garnizoenssoldaten en hun vrouwen in tijden dat er problemen waren met inkwartiering. Er werden soldatenvrouwen speciaal in het gasthuis ondergebracht om te wassen voor het garnizoen. In 1745 bijvoorbeeld overleed de echtgenote van soldaat Lodewijk Wijdemons in het regiment van colonel Tyssot de Patot in het gasthuis.⁶⁹ In 1746 waren de lijndraaiersknechts Cornelis Tuithof, Jan van der Togt en Aart Ruissenaar getuige van de diefstal van de deken van een 'soldatenvrouw' die in het gasthuis verbleef.⁷⁰

In 1747 was er nog maar één provenierse in het gasthuis: Barbara van der Lingen, de weduwe van Jan Kraal.⁷¹

Sluiting en hergebruik tot de afbraak in 1814

Het bleek onvermijdelijk dat het gasthuis zou worden opgeheven. De laatste binnenmoeder, Aletta Maas, overleed in september 1749. In december 1749 werd de financiële administratie afgesloten.⁷² Het stadsbestuur was van plan om het gasthuis te slopen. Er was zelfs al sprake van om stenen van het gesloopte pand te gebruiken voor het herstel van de muur rond het erf van de Doelen en de bouw van stallen op het erf.⁷³ In november 1751 besprak de vroedschap of het financieel niet voordeliger zou zijn om het gast- en proveniershuis te veilen. Op 15 januari 1752 viel uiteindelijk het besluit: een veiling, waarbij het pand eerst in zeven delen en dan nog een keer in zijn geheel geveild zou worden, 'om te zien welke het voordeeligste voor de stad zoude zijn'.⁷⁴ Op

6 maart 1752 werd een openbare verkoping van het pand georganiseerd in de Doelen in Oudewater, maar die had eigenlijk alleen als doel om na te gaan wat het meeste op zou brengen.⁷⁵ De verkoop werd buiten de veiling om geregeld: Gerrit Breda junior werd de nieuwe eigenaar.⁷⁶ Hij liet het gasthuis verbouwen tot een complex van woonhuisjes. In mei 1752 was er al sprake van zoveel puin, dat dit via een praam in de singel moest worden afgevoerd. Volgens afspraak zou het puin in eerste instantie worden gebruikt om de 'vervallen kanten van de singel' buiten de Linschoter en de Nieuwe of Waardse Poort te verstevigen.⁷⁷

Het oude ziek- en armhuis was in de tussenliggende jaren gebruikt als een soort werkhuis. Hier werden arme ouderen opgevangen die voor zover nog in hun vermogen lag moesten werken.⁷⁸ Soms maakten enkele oudere heren zich uit de voeten en werden dan later dronken ergens in de stad aangetroffen. Weeskinderen die te arm waren voor opname in het weeshuis waren hier ondergebracht en moesten werken voor de kost. Ze vergrepen zich soms aan kleding van huisgenoten, die ze naar de lommerd brachten. Dat maakte een plekje in het werkhuis minder aantrekkelijk. Geen wonder dat Sara van Willensweerd - Sara Stoppelenburg, de weduwe van de timmerman Anthony van Willensweerd en de stiefmoeder van de Oudewaterse vroedvrouw - in december 1752 weigerde om zich hier te laten opnemen. Zij werd 'elders besteed' omdat zij toch niet meer voor zichzelf kon zorgen.⁷⁹ Een ander voorbeeld was Stijntje van der Graaf. Die bleek in december 1753 ondergebracht in het 'oude kerkje' - de Ursulakapel, waar ook de school gevestigd was. Ze was echter zo 'door ouderdom en zwakheid aan 't suffen' dat de regenten van de armen vreesden dat zij de boel onbedoeld in brand zou steken. Er werd iemand gevonden om bij haar in te trekken en haar zo in de gaten te houden.⁸⁰

In 1780 verkocht de weduwe van Gerrit Breda het voormalige gasthuis aan de Staten van Holland.⁸¹ Zij gebruikten het restant van het oude gasthuis als arsenaal oftewel magazijn voor ammunitie. Zo is het op een tekening afgebeeld. Tijdens de oorlogsdreiging in 1786 verzocht de schutterij van Oudewater of zij op het plein van het 'geweezene proveniershuijs' mochten exerceren.⁸² In 1814 werd het gebouw afgebroken.⁸³

Conclusie

Het gasthuis is veel ouder dan 1580: het bestond al in de vroege vijftiende eeuw. Het lag toen tussen de Achter- of Wijngaardstraat en de Lange Burchwal, waar het ook later gesitueerd was. Het gasthuis moet zijn opgericht door een kloostergemeenschap van vrouwen, oorspronkelijk levend volgens kloosterregels van St. Augustinus, maar vanaf 1525 aangesloten bij het kapittel van de Cellebroeders. De aanduiding 'Sinte Elizabethen Gasthuys' kan verwijzen naar een wijding van het klooster van de Cellezusters aan Elizabeth van Thuringen, een heilige die zich met de zorg voor de armen had beziggehouden. Waarschijnlijk heeft deze naam de oudere benaming Sint Annaklooster vervangen toen het klooster werd opgenomen in de orde van de Cellebroeders. Al snel na de Reformatie had de naam 'Cellezustersklooster' in officiële stukken geheel plaatsgemaakt voor de term 'gasthuis'. Hieruit, en ook uit het testament van Elbert Speijert, valt op te maken dat er mogelijk rond 1585 al geen Cellezusters meer in Oudewater waren.

Elbert Speijert leverde een belangrijke bijdrage aan de herbouw en daarmee ook aan het voortbestaan van het gasthuis. In de zeventiende eeuw beleefde het gasthuis een periode van grote bloei: het leven was er goed en het surplus aan inkomsten werd belegd in land. Toen de economie instortte, de boeren te kampen kregen met veepest en het land van het Gasthuis niet meer verpacht kon worden, waren de goede tijden over. Ondanks een periode van bezuinigingen, raakte de kas uiteindelijk leeg. Vanaf 1735 werd het gebouw ook voor andere doeleinden gebruikt en in 1814 werd het geheel afgebroken. Tegenwoordig herinnert alleen een straatnaam nog aan het gasthuis van Oudewater.

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
NA	Nationaal Archief
RHC RL	Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard

Literatuur

- Van der Aa, 1846** ➤ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem, 1846.
- Van Aelst, 1893** ➤ A.C. van Aelst, *Schets der staatkundige en kerkelijke geschiedenis en van den maatschappelijke toestand der stad Oudewater tot hare inneming en gedeeltelijke verwoesting in 1575*, Oudewater, 1893.
- Annema, 1984** ➤ ir. W. Annema, 'Het St. Ursulaconvent en haar kapel te Oudewater' in: *Heemtijsdinghen*, 1984, jaargang 20, 1-32.
- Goudriaan, 1999** ➤ Dr. K. Goudriaan, 'Het eerste vrouwenklooster van Oudewater', in: *Heemtijsdinghen*, 1999, jaargang 35, 1-36.
- Kinschot, 1747** ➤ G.R. van Kinschot, *Beschrijving der stad Oudewater, waarin aangetoont word der zelve herkomst uit het Utrechtse Bisdom, overgang tot de Graaflykheid van Holland en haare gemaakte onafscheidebaerheid van de zelve, mitsgaders der zelve voorrechten, regeringsvorm, en dreovige lotgevallen van aloude tyden af tot nu toe beschreven, uit de Oudheid bewezen en met de nodige bewysstukken bevestigd. Alsmede de handvesten, privilegien en octroyen, zoo eertyds door de Graaven van Holland, als naderhand door de Staaten van dat gewest aan de stad van tyd tot tyd gegund en verleend, alles byeen verzamelt, opgesteld en in 't licht gegeven door den thans in dienst zynde baljuw, dykgraaf en schout der zelfde stad*. Delft, 1747.
- Putman, 1874** ➤ J. Putman, 'Vermaking aan het gasthuis te Oudewater 1580', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 1874.
- Stoppelenburg, 2009** ➤ N. Stoppelenburg, 'De Hollandse Waterlinie en haar gevolgen voor de economie van Oudewater', in: *Heemtijsdinghen*, 2009, jaargang 45, 21-39.
- Stoppelenburg, 2010** ➤ Nettie Stoppelenburg, 'Beschrijving der stad Oudewater. Gaspar Rudolph van Kinschot', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2010, 87-103.
- Vis, 1996** ➤ G.N.M. Vis, *Het weeshuis van Woerden*. Hilversum, 1996.
- Wouter Jacobs, 1959** ➤ *Dagboek van Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), Prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. Ed. Dr. I.H. van Eeghen, Groningen, 1959.
- Wouter Jacobs, 2008** ➤ *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz 1572-1579. Het beleg van Amsterdam 1572-1578. De nasleep, 1578-1579. Verslag van een ooggetuige*. Ed. H. de Kruijff, Soesterberg, 2008.
-

Noten

- 1 In 1349 nam bisschop Jan van Arkel Oudewater in, vermoordde het merendeel van de inwoners en stak de stad in brand. In 1575 werd Oudewater ingenomen door het Spaanse leger waarbij ongeveer de helft van de inwoners om het leven kwam en het merendeel van de stad door brand werd verwoest. Dit is bekend als de 'Oudewaterse Moord'.
- 2 Dit verhaal vindt zijn oorsprong in het boek van G.R. van Kinschot, 1747, pagina 53. Van Kinschot had dit vernomen van Johannes de Jongh, de 'stadsfabryck' van Oudewater, wiens vader Gerrit de Jongh regent van het weeshuis was geweest. Over de briefwisseling tussen Van Kinschot en Johannes de Jongh is een artikel gepubliceerd in het Jaarboek Oud-Utrecht 2010. A.J. van der Aa, 1846, nam het verhaal van de stichting in 1580 over.
- 3 Een memoriaal is een register van dagelijkse zaken.
- 4 NA, Archief van de Graven van Holland, inv.nr. 208. Met dank aan B. den Hertog en C.H. van Wijngaarden. A.C. van Aelst, 1893, zegt op pagina 323 over het gasthuis: 'In 1419 bestond het echter reeds lang.', maar noemt hiervoor geen bron.
- 5 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 12, resoluties van de magistraat, folio 203v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 6 HUA, Archief van de Balije van de Johanniterorde, inv.nr. 67.
- 7 HUA, Archief van het Regulierenklooster Vredendaal, inv.nr. 152.
- 8 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 380.
- 9 RHC RL, Archief van het dorpsgerecht Snelrewaard, inv.nr. 1873. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 10 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 3, folio 22-22v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 11 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 102, folio 12v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 12 Opvang en verzorging van pestlijders was niet nieuw in Oudewater. In 1317 werd door de deken van St. Salvator te Utrecht een quitantie opgemaakt van de commanderie van St. Lazarus te Oudewater. Andere gegevens over de commanderie van St. Lazarus zijn niet bekend: was dit een voorloper van het gasthuis? HUA, Bewaarde Archieven I, inv.nr. 390.
- 13 Deze drie akten zijn in copie bewaard in: HUA, OKN Verzamelde stukken, inv.nr. 353. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 14 Wouter Jacobsz, 1959. In 2008 is het dagboek van Wouter Jacobsz opnieuw uitgegeven, maar dit betreft een bewerking en selectie van teksten uit het originele dagboek en de betreffende passage is hierbij niet opgenomen.
- 15 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 3, folio 45. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 16 A.C. van Aelst, 1893, pagina 287 en Goudriaan, 1999.
- 17 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 3, folio 54. Transcriptie C.H. van Wijngaarden

- 18 Met de 'Afterstraet' of 'Achterstraat' wordt de huidige Wijngaardstraat bedoeld, die in het spraakgebruik in Oudewater nog steeds wordt aangeduid als de Achterstraat. De naam 'Afterstraet' komt al rond 1550 voor in het archief van de Kalendenbroederschap. In 17e en 18e-eeuwse archiefstukken wordt de straat meestal aangeduid als 'Wijngaard- of Achterstraat'.
- 19 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 105. Transcriptie C.H. van Wijngaarden. Overigens wijst ook ir. W. Annema in zijn artikel over het St. Ursulaconvent het gasthuis aan de Achter- of Wijngaardstraat aan als de plek van het voormalige Cellezustersconvent.
- 20 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 3, folio 28, vergadering van 23 augustus 1592.
- 21 Het (tweede) testament van Elbert Jacobszn Speijert is te vinden in: RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 382. Een afschrift is toegevoegd aan het archief van de Weeskamer van Oudewater, inv.nr. 39. Speijert voegt in dit tweede testament het gasthuis toe aan de begunstigde die hij noemde in zijn eerste testament, dat in 1576 werd opgemaakt in het Abraham Doleklooster te Utrecht. Transcripties van het testament: C.H. van Wijngaarden. Zie over het testament van Speijert ook: Putman, 1874.
- 22 Hij bedoelt verwanten.
- 23 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 374, rekening over 1694, folio 18.
- 24 Van Aelst, pagina 322. De rekeningen van de gasthuismeesters zijn te vinden in het oud-archief van Oudewater, inv.nr. 373.
- 25 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 383. Transcriptie C.H. van Wijngaarden
- 26 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 108
- 27 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, folio 5.
- 28 RHC RL, collectie G. de Jong
- 29 G.R. van Kinschot, Beschrijving der stad Oudewater [etc], Delft, 1747, pagina 55.
- 30 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 12, folio 11v.
- 31 Testamenten en schenkingen van de proveniers zijn o.a. te vinden in de volgende archieven, zich bevindende in het RHC RL:
Notaris Jacob Bijl, inv.nr. 1880, folio 107-108, het testament van provenier Floor Bronsz
Notaris Jacob Bijl, inv.nr. 1882, 1657, het testament van provenier Thomas Ariensz
Notaris Jacob Bijl, inv.nr. 1882, 1659, het testament van provenierse Aeltge Jansz
Notaris Ewout Slappecoorn, inv.nr. 1884, 1658, het testament van provenierse Elisabeth Jacobs
Notaris Ewout Slappecoorn, inv.nr. 1885, 1661, hier wordt gerefereerd aan het testament van provenier Daem Dirxsz.
Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 158, folio 222, schenking van provenierse Anntjen Pietersz van Leeuwen
Notaris Willem Versluys, inv.nr. 1903, 1699, transport van een huis in Amsterdam door provenier Anthony Boekhart.
Notaris Johan Maes, inv.nr. 1914, 1704, machtiging door de proveniers Thomas Dominicus Masuer en zijn echtgenote Jannitje Jans.
Notaris Gerard Kersseboom, inv.nr. 1916, folio 38-38v, schenking van provenierse Jannitje Coenraedts
Notaris Adriaen Maes, inv.nr. 1921, 1712, inventaris van provenier Marcelis Koek
Notaris Adriaen Maes, inv.nr. 1921, testamenten van de proveniers Job Cornelis Oudshoorn, Ariaantje Jans Lock, Huybert die Ham, Geertruyd Traa en Roelant Bruyer uit 1713 en 1714
- 32 RHC RL, Notariële archieven, notaris Ewout Slappecoorn, inv.nr. 1885. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 33 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 63v voor de akte van inkoop en folio 131 voor de akte van uitkoop; DTB Oudewater; Notarieel Archief Oudewater, notaris Adriaan Maes, inv.nr. 1925.
- 34 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 170.
- 35 Bedragen van inkoop zijn terug te vinden in: RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 14; en inv.nr. 378. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 36 RHC RL, Archief van de weeskamer van Oudewater, inv.nr. 41. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 37 RHC RL, Notariële archieven, notaris Gerard Kersseboom, inv.nr. 1916, folio 326. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 38 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 45v-46v.
- 39 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, folio 227v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 40 RHC RL, Notariële archief Oudewater, notaris Adriaen Maes, inv.nr. 1920.
- 41 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 428, transcriptie C.H. van Wijngaarden. Deze lijst van overlevenden is van 1615 tot 1664 bijgehouden. Over het algemeen zijn alleen de namen genoteerd, maar bij het jaar 1650 is uitzonderlijk veel extra informatie bijgeschreven. Omdat er van deze periode geen resoluties bewaard zijn gebleven en het register van inkoop in het gasthuis pas in 1685 begint, is het niet mogelijk na te gaan of Ingen Eeuwoutsz en Neeltge Cornelis proveniers of aalmoezeniers waren.
- 42 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 136v-139v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 43 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 140-142. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 44 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 392. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 45 RHC RL, Notariële archief Oudewater, notaris Jan van Aller, inv.nr. 1877, folio 9v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 46 RHC RL, Notariële archief Oudewater, notaris Hugo de Hoy, inv.nr. 1883. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 47 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 374, rekening van de gasthuismeesters over 1694.
- 48 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 383
- 49 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, folio 140v.
- 50 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 9v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 51 Het woord 'kelderkamer' kan zowel 'kamer in de kelder' als 'kamer boven de kelder' (opkamer) betekenen. In het weeshuis van Woerden woonden de binnenmoeder en binnenvader in de 'kelderkamer' en ook hier is de betekenis van dit woord in de 17e en 18e eeuw niet duidelijk: zie Vis, 1996. In de inventaris van het gasthuis van Oudewater, die in 1717 werd opgemaakt, zijn de kelder en de 'moederskamer' twee verschillende ruimtes; in de inventaris uit 1735 wordt alleen de kelderkamer genoemd.
- 52 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 36 en 209.
- 53 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 7, folio 126v-129 en inv.nr. 77, oud nr. 18, folio 168.

- 54 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, folio 33v. Hier is het reglement voor de stadsdokter van 1670 opgenomen. De stadsdokter verzorgde de zieken in het proveniershuis, het gasthuis en het weeshuis en kreeg hiervoor 75 gulden per jaar. De hoogte van de toelage werd soms aangepast.
- 55 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, folio 127v - 128v. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 56 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, folio 157-157v.
- 57 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, folio 214v en inv.nr. 6, folio 34v; Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 162, folio 59v.
- 58 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 378, folio 123-125.
- 59 Stoppelenburg, 2009.
- 60 Voor verkopen van land, zie: RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 6, 1706; inv.nr. 14, folio 78, 1711; HUA, Archief van de heerlijkheid Hoenkoop, inv.nr. 5.
- 61 RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, notaris F. van Hoogstraten, inv.nr. 1935.
- 62 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 15, folio 220v en verder; inv.nr. 6.
- 63 De gegevens over dit proces zijn afkomstig uit: RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, notaris Adriaan Maas, inv.nr. 1923.
- 64 RHC RL, Familie-archief De Jong, briefwisseling van Johannes de Jong en G.R. van Kinschot.
- 65 RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, notaris Adriaan Maas, inv.nr. 1923.
- 66 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 7.
- 67 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 383. Het betrof de dames Ariaentje van der Geer, Bregitta Bruyser en Maria van der Lee.
- 68 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 16, folio 306.
- 69 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 17, pagina 54 en 72. Het gaat hier om het Infanterie Regiment 665c waaraan Simon Bernardus Tyssot van Patot sinds 1741 als kolonel aan verbonden was. Volgens de site www.milwiki.nl/DutchRegiments was dit regiment vanaf 1746 in Oudewater in garnizoen en zou het in 1745 nog in Engeland zijn. Dit blijkt dus niet geheel juist. Op 24 maart 1747 vertrok het regiment naar Maastricht.
- 70 RHC RL, Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 198
- 71 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 376, rekening van de gasthuismeesters over het jaar 1747; Notariële archieven van Oudewater, notaris Matthijs de Roode, inv.nr. 1947, akte 6.
- 72 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 376, rekening van de gasthuismeesters over 1748 en 1749.
- 73 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 9, folio 56.
- 74 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 9, folio 54, 59 en 60v.
- 75 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 34, folio 84.
- 76 RHC RL, Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 166, folio 300v
- 77 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 9, folio 64 en inv.nr. 18, folio 28v en 39.
- 78 In 1759 werd een reglement voor dit 'ziek- of armhuis' aangenomen waarin o.a. 'straatslijpen'en vloeken werd verboden en regels werden gegeven voor de kleding, de maaltijden en het gezamenlijk gebed. Zowel arme bejaarden, arme weeskinderen als mensen die om andere redenen niet zelfstandig konden wonen, werden in het ziek- of armhuis opgenomen. RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 404, folio 1. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
- 79 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 18, folio 27v. Anthony van Willenswaard was redelijk vermogend: aan zijn begrafenis, op 23 oktober 1730, werd 23 gulden en 9 stuivers uitgegeven. Sara was in december 1752 bijna 74 jaar oud.
- 80 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 18, folio 67.
- 81 RHC RL, Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 168, folio 237v en verder.
- 82 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 22
- 83 Van der Aa, pagina 706.

John Tholen

• In vsum Euerardi J. Hermann

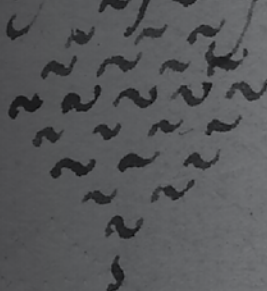
Pollionis.

Zonder pracht of pomp

Evert van de Poll en zijn verlangen
naar de muzen

ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ

Alterius non sit qui suus esse potest

Ons beeld van het Nederlandse humanisme van de zestiende en zeventiende eeuw wordt bepaald door mannen als Hugo de Groot, Daniel Heinsius, Justus Lipsius en Janus Dousa. Zij gaven het humanisme vorm. Maar welke rol speelde het humanisme in de Nederlandse maatschappij buiten deze universitaire top? Er bestonden veel meer ambtenaren, advocaten, artsen enzovoort die zich naast hun beroepspraktijk ook bezighielden met het lezen van humanistische literatuur. De Utrechter Evert van de Poll (ca. 1560-1602) was zo'n advocaat in de schaduw van het humanisme. Het grote verschil tussen hem en andere hoogopgeleiden

John Tholen is classicus en studeerde Boekwetenschap en Handschriftenkunde. Onlangs is hij door de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak aangesteld als young fellow, in welke hoedanigheid hij onderzoek doet naar conceptbreuken in het boekenvak.

is dat Van de Poll zijn omvangrijke privébibliotheek per testament naliet aan de stad Utrecht. Beide, testament en bibliotheek, bevinden zich hier nog steeds en bieden een unieke kans om, samen met de briefwisseling die hij met Lipsius onderhield, een indruk te krijgen van het leven van een humanistisch

georiënteerde advocaat uit de late-zestiende-eeuwse Nederlanden.

Het is onrustig in Europa. Oorlog en spanningen heersen. De Nederlanden zijn verwickeld in de Tachtigjarige Oorlog met Spanje. In 1579 wordt de Unie van Utrecht gesloten, een verbond tot voortzetting van de strijd tegen Spanje, in 1581 volgt het Plakkaat van Verlatinghe, waarmee Filips II niet meer als koning wordt erkend. Willem van Oranje wordt in 1584 geliquideerd. Vier jaar later ontstaat een nieuwe staatsvorm: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden onder leiding van de Staten-Generaal. Deze macrohistorische gebeurtenissen moeten van invloed zijn geweest op het gewone leven in de Nederlanden. Midden in deze roerige periode, in 1580, begon de jonge Utrechter Evert van de Poll (ca. 1560-1602) zijn rechtenopleiding aan de universiteit in Leiden. Zonder zijn overgeleverde testament, brieven van en aan Justus Lipsius en een groot deel van zijn privébibliotheek zou hij in de vergetelheid zijn geraakt. Net zoals dat gebeurde met vele andere humanistisch geschoolde advocaten, artsen en hoge ambtenaren in de Nederlandse steden. De casus Van de Poll biedt de kans een kijkje te nemen in deze grote groep, die anders voor ons onzichtbaar zou blijven. Hoe zag zijn leven eruit? Wat hield hem bezig?

‘Sieck te bed leggende’, zo omschrijft de Utrechtse burgemeester Dirck Canter (1545-1616) de toestand van Evert van de Poll op 3 en 5 september 1602. Op een enkel vel papier krabbelt hij die ochtenden nog de laatste wil op van de stervende Van de Poll: wat zilverwerk, guldens, dukaten en pistoletten (een andere muntsoort) worden verdeeld onder neven, nichten, de kerk en de mensen die waakten aan zijn bed.¹ Een kleine maand daarvoor, op 10 augustus 1602, legde Van de Poll bij een notaris al officieel zijn testament vast. Eigenhandig geschreven bevindt het zich nog altijd in Utrecht.² Op 15 september levert Canter zijn aantekeningen in bij de notaris, die aantekent ‘mr. Evert vande Poll, nu overleden’. Het was een van de jaren waarin de pest welig tierde en het is daarom goed mogelijk dat ook Van de Poll hieraan is gestorven.

Latijn leren

Evert was de zoon van Herman van de Poll en Geertruyt Thin. Het geboortjaar van Van de Poll is onbekend. In 1580 begon hij, waarschijnlijk tussen de vijftien en twintig jaar oud, zijn rechtenstudie in Leiden, waardoor hij tussen 1560 en 1565 zal zijn geboren.³ Naast Evert zijn er geen kinderen uit het gezin Van de Poll bekend. De families Van de Poll en Thin behoorden tot de hogere maatschappelijke klasse van Utrecht. Van de Polls vader was bijvoorbeeld secretaris van de stad en Floris Thin (†1590), broer van Geertruyt, was landsadvocaat van Utrecht. Zoals later uit het testament van Van de Poll zal blijken, sloot dit armoede in de families niet buiten. Van de Poll zelf was niet onbemiddeld: in zijn testament liet hij geld na aan verschillende familieleden en blijkt sprake van roerende en onroerende goederen. Bovendien had hij geld om een privébibliotheek aan te leggen: boeken waren dure luxegoederen.

Zoals gebruikelijk volgde Van de Poll ter voorbereiding op zijn universitaire opleiding waarschijnlijk in Utrecht lessen op een Latijnse school, mogelijk de Hieronymusschool (vanaf 1877 het Stedelijk gymnasium). Van de Poll bezat namelijk een Griekse grammatica met een handgeschreven opdracht, waarin de auteur, docent aan de Hieronymusschool Aert van Eyck (of Arnoldus Eickius), hem loffelijk toespreekt. De opdracht geeft wellicht blijk van Van Eycks prettige herinneringen aan Van de Polls schooltijd.⁴

Hoewel feitelijke data over zijn jeugd niet te geven zijn, heeft Van de Poll wel enkele sporen uit deze periode nagelaten. Het gaat om boeken die hij als kind bezat en waarin hij zijn naam en motto's schreef.⁵ In deze boeken is door Van de Poll een eigendomsnotitie aangebracht die erg afwijkt van zijn later gebruikelijke beknopte ‘Ev. Pollio’.⁶ In de vroege exemplaren schreef Van de Poll zijn naam uitgebreider: in de meeste gevallen ‘Euerardi Pollionis Utraiectini’. Hij schreef dit in een gestileerder schrift dan zijn normale handschrift en vaak versierde hij het met decoraties in

1 Een voorbeeld van een jeugdige eigendomsnotitie van Evert van de Poll. In: Helios Eobanus Hessus, *Operum farragines duae*. Frankfurt am Main: (Peter Braubach, 1564). UBU X oct 205 (rectozijde eerste schutblad)

de vorm van banderollen, golfjes of andere abstracte tekens. De inhoud van de boeken betreft de Latijnse en Griekse letterkunde, onder andere een verkorte uitgave van Plutarchus en de *Varia Historia* van Aelianus. Dit zijn teksten die vanwege hun beknoptheid geschikt zijn voor een beginnende lezer. Mogelijk maakten ze deel uit van het curriculum van de Latijnse school waar Van de Poll lessen genoot of kreeg hij de boeken van zijn vader als extra oefening. Hij vermeldde namelijk meer dan eens in zijn ex-librisaantekening eerbiedig dat hij de zoon was van zijn vader Herman. Eenzelfde beeld bestaat er van de relatie tussen Hugo de Groot - die in zijn eerste boeken Huyg Jansz als naam noteerde - en diens vader Jan. De Groot kreeg thuis extra onderwijs van zijn vader.⁷

In een van de boekjes (zie afb. 1) schreef Van de Poll bijvoorbeeld: 'In usum Euerardi Her-

manni Pollionis' (In gebruik van Evert Hermanszoon van de Poll).⁸ Deze tekst is omkaderd. Verder naar onder staan twee motto's: 'ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ'⁹ en 'Alterius non sit qui finis esse potest'. Daaronder staan in de vorm van een ruit kleine golfjes. Een jonge, speelse Van de Poll was hier op zoek naar een passend motto, want elders op de pagina is nog deels een uitgewist onvoltooid motto te lezen: 'Alterius seq non sit qui suus'. Van de Poll lijkt hier het beroemde motto van de Zwitserse humanist Paracelsus (1493/4-1541) over te willen nemen ('Alterius non sit qui suus esse potest': Laat hij die de baas kan zijn over zichzelf, niet het bezit zijn van een ander). In dit rommelige geheel zien we een jonge Van de Poll die zijn klassieke talen nog niet goed beheerste. Het Griekse en Latijnse motto hebben ook inhoudelijk iets met elkaar gemeen: allebei sturen ze aan op zelfontplooiing. De eerste propageert zelfkennis, de tweede zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Beide zijn van toepassing op een ambitieuze jongen uit een goede familie. Al snel laat Van de Poll de motto's en versierinkjes in zijn boeken achterwege en volstaat hij met het simpele 'Ev. Pollio'. Had hij misschien zijn doel bereikt en was hij een zelfbewuste, onafhankelijke jongeman geworden?

Het verlangen naar de muzen

Van de Polls immatriculatie bij de universiteit Leiden, waar hij een rechtenopleiding volgde, dateert van 01-06-1580. Op verzoek van vrienden, onder wie Dirck Canter, nam de grote humanist Justus Lipsius (1547-1606) de studenten Evert van de Poll en Hendrik de Wilt, een vriend van Van de Poll en ook afkomstig uit Utrecht, als kostgangers in huis. Hij duidt hen amicaal aan als 'mijn huisvrienden'.¹⁰ Van de Poll en Lipsius lijken, getuige hun briefwisseling, een vriendschappelijke band

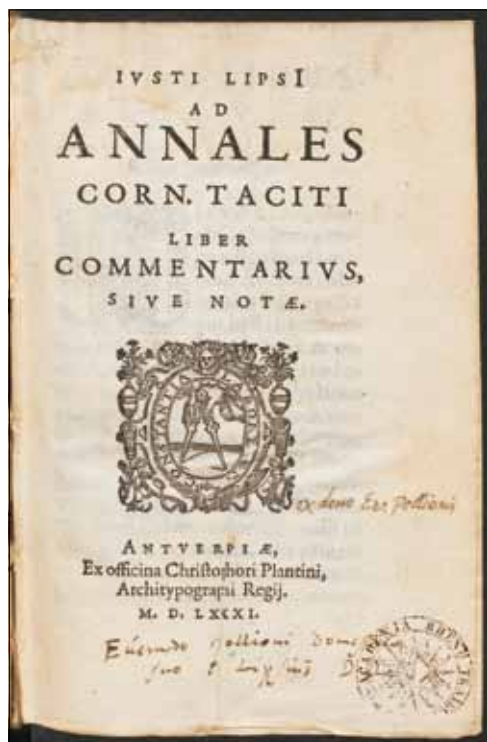
2 Een voorbeeld van een jeugdige eigendomsnotitie van Evert van de Poll. In: Marcus Tullius Cicero, In hoc volumine haec continentur: Rhetoricorum ad C. Herennium lib. IIII. M. T. Ciceronis de inventione lib. II [...]. (Venetië: Aldo Manuzio en Andrea Torresano, 1514). UBU X qu 70 (rectozijde achterste schutblad)

met elkaar te hebben opgebouwd.¹¹ Lipsius toont hierin een persoonlijke genegenheid voor zijn pupil. Omdat Lipsius geen kinderen had, beschouwde hij - naar eigen zeggen - zijn goede studenten, onder wie Van de Poll, als zodanig.¹² Zelfs in de zomervakantie van 1582, waarin Van de Poll niet bij Lipsius verbleef, zijn er voornemens om elkaar op te zoeken. Lipsius moest dit bezoek aan Utrecht tot zijn spijt echter afzeggen omdat hij als mentor van Maurits en Filips van Nassau, zoons van Willem van Oranje, werd aangesteld.¹³

In Lipsius' genegenheid voor Van de Poll zit een stijgende lijn. In de eerste twee overgeleverde brieven is de toon nog vrij zakelijk.¹⁴ De brief die Lipsius op 05-10-1582 schreef, heeft een andere toon. In de aanhef spreekt hij van

‘Mijn beste Everardus Pollio’ en hij begint zijn brief met ‘Oprecht spreek ik van *mijn*’.¹⁵ De nadruk wordt door het gebruik van het bezittelijke voornaamwoord direct gelegd op de kennelijk warme band tussen de twee correspondenten. Ook uit Lipsius' volgende brief blijkt dit, als hij begint met: ‘Ik ken jouw genegenheid en jij moet die van mij kennen’ en zinspeelt op een wederzijdse affectie. Gedragen vervolgt Lipsius: ‘Mijn Pollio is uit mijn ogen verdwenen, niet uit mijn gedachten, die hij zal bewonen, zolang als deze gedachten dit lichaam bewonen.’¹⁶

Over het verloop van Van de Polls studietijd is weinig bekend. Lipsius spoorde hem aan en gaf hem adviezen. Op een door Van de Poll toegestuurd gedicht reageerde hij bijvoorbeeld als volgt: ‘Maar ik adviseer jou dringend om ondertussen deze gewichtiger studies van recht en gerechtigheid, waarmee je je nu bezighoudt, te verkiezen boven het beheerst verlangen naar deze muzen [...]’.¹⁷ Hoewel Lipsius de gedichten van Van de Poll waardeerde, drong hij er bij hem wel op aan zich hierdoor niet te veel af te laten leiden van zijn rechtenstudie. Bovendien moest hij vooral deelnemen aan het universitaire circuit: ‘Een lezing, een hoorcollege en een conversatie dragen iets over, dat je niet altijd zult putten uit eenzaamheid en boeken.’¹⁸ Van de Poll deed kennelijk liever aan zelfstudie dan dat hij colleges volgde of zich begaf in de universitaire gemeenschap. Lipsius prees Van de Polls *diligentia* (zorgvuldigheid), in het bijzonder in de vakantieperiode. Hij heeft het idee dat Van de Poll de vakantie niet onbenut laat om zich verder te ontwikkelen en grijpt dit aan om de loftrumpet over hem te steken: ‘jouw talent en karakter roepen jou tot hoogtes’.¹⁹ Van de Poll blijkt een ijverige en goede student, met bovendien een deugdelijk karakter. In een andere brief gaat Lipsius nader in op het begrip deugd. Deze brief werd in 1586 gedrukt in de verzameluitgave van Lipsius' brieven: het was hem hier dus vooral te doen om de filosofisch getinte verhandeling over deugd en niet zozeer om de geadresseerde

3 Op de titelpagina van zijn *Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius, sive notae*. (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1581) schrijft Lipsius aan Van de Poll: 'Euerardo Pollioni domestico suo Lipsius D. D.' (Lipsius gaf [dit boek] cadeau aan zijn huisgenoot Evert van de Poll). UBU X oct 123

Van de Poll. Toch noemt Lipsius hier juist Van de Poll als voorbeeld van deugd, en niet een ander. Hij had hoge verwachtingen van zijn Utrechtse student. Als deze zijn adviezen zou opvolgen, zou hij in de toekomst trots op zijn pupil kunnen zijn, zo luidde Lipsius' voorspelling.²⁰

Misschien volgde Van de Poll eenzelfde studiepad als zijn goede vriend Hendrik de Wilt. Deze begon een maand eerder dan Van de Poll in 1580 aan zijn rechtenopleiding en disputeerde publiekelijk voor zijn doctorsgraad op 17-09-1584, waarna hij de volgende dag promoveerde. Vervolgens vertrok hij naar Frankrijk, waar hij de eerste helft van 1585 in Orléans was en in 1586 in Bourges studeerde.²¹ Over Van de Poll vermeldt het NNBW dat hij Leiden als *iuris*

ultriusque doctor (doctor in zowel burgerlijk als kerkelijk recht) verliet,²² maar ik heb hiervoor geen bewijzen kunnen vinden. Wel staat vast dat Van de Poll, net zoals De Wilt, naar het buitenland vertrok, waarvan de eerste berichten dateren van eind 1584. We kunnen daarom aannemen dat hij eerder dat jaar zijn opleiding in Leiden afrondde of staakte.

Naast Van de Polls studievoortgang gaat vooral diens voorgenomen reis Lipsius ter harte. Hij toont zich dus niet alleen als strenge docent, maar hiermee ook als bezorgde vaderfiguur. Het was in de zestiende en zeventiende eeuw voor jongemannen als Van de Poll gebruikelijk om de studieperiode af te sluiten met een langdurige *peregrinatio academica* door Europa. Lipsius raadde deze *grand tour* af vanwege de politieke en militaire onrust die Europa onveilig maakte voor reizigers.²³ Binnen beschermde steden als Leiden en Utrecht zal een relatief veilig gevoel hebben bestaan onder de inwoners. Daarbuiten was de situatie anders. Er was een voortdurende trek van stadhouderlijke legers door het land en vooral richting het zuiden lagen confrontaties met vijandelijke soldaten op de loer. Aanwezigheid van grote concentraties soldaten brengt in Europa, zeker als soldij niet naar wens wordt uitbetaald, plunderingen, verkrachtingen en moordpartijen met zich mee. Spaanse troepen waren bijvoorbeeld ver van huis en afhankelijk van een lange distributie waarin van alles mis kon gaan. Zeker voor reizigers die van stad naar stad trokken kon dit gevaarlijke situaties opleveren en Lipsius' afraden was daarom geen overdreven bezorgdheid. Van de Poll zette zijn reisplannen toch door en lijkt zich weinig aan te hebben getrokken van de politieke en militaire spanningen. Hij was van plan in verschillende Europese steden vooraanstaande geleerden te ontmoeten en bezocht tussen 1584 en 1590 de grote centra van humanistische wetenschap.²⁴ Via de briefwisseling met Lipsius kunnen we zijn route reconstrueren.

In december 1584 ging Lipsius er vanuit dat Van de Poll in Orléans verbleef, wat hij in juni daarna aan diens oom Floris Thin kon bevestigen. Hij raadde Van de Poll aan om daarna Bazel

en Duitsland te bezoeken.²⁵ Dit advies werd niet direct ter harte genomen, aangezien Van de Poll allereerst eind 1585 of begin 1586 in Bourges promoveerde bij de prominente Franse jurist en humanist Jaques Cujas (1520-1590).²⁶ Tot zover ging Van de Polls buitenlandverblijf gelijk op met dat van De Wilt: de twee studievrienden hebben elkaar tijdens dit deel van hun reis waarschijnlijk vergezeld. Vervolgens schreef Van de Poll zich in aan de universiteit van Heidelberg. 1588 werd een druk reisjaar: eerst was hij aan de universiteit van Bazel, in februari in Frankfurt am Main en Lipsius' volgende brief aan Van de Poll ging naar Padua.²⁷ Hij stuurde ook een tweede brief naar deze stad ter aanbeveling van Van de Poll bij Girolamo Mercuriale (1530-1606), humanistisch medicus en filoloog. Hierin karakteriseert hij Van de Poll als 'een voortreffelijke jongeman met een waardige geleerdheid'.²⁸ In Rome, waar hij mogelijk ook nog in 1588 aankomt, kon Van de Poll Lipsius' groeten overbrengen aan filologen Fulvius Ursinus (1529-1600) en Latinus Latinius (1513-1593) en zich zo toegang tot hen verschaffen.²⁹ In een brief aan De Wilt te Rome informeert Lipsius naar de verblijfplaats van Van de Poll. Hij had namelijk gehoord dat deze van plan was naar Wenen te gaan.³⁰ Vanaf Rome zijn geen concrete aanwijzingen meer voor Van de Polls genomen route. Waarschijnlijk heeft hij zijn reis in de loop van 1590 beëindigd, want toen was hij terug in Utrecht: Lipsius liet hem in een brief aan Dirck Canter groeten.³¹

In de onbeschaafde rechtszaal

Van de Poll werd in september 1593 te Utrecht als advocaat aangenomen, samen met onder andere Hendrik de Wilt.³² Deze baan kon Van de Poll niet zo veel bekoren als de bezigheden tijdens zijn studietijd. Aan Lipsius schrijft hij dat hij niet goed weet waarover hij moet schrijven: 'Maar terwijl ik nu schrijf, twijfel ik terecht wát ik moet schrijven. [...] en het is niet aan mij om over literatuurstudie te schrijven, omdat ik in de onbeschaafde rechtszaal van praktijkgevallen ongevoelig en doof ben geworden voor alle elegantie van de letteren. Ten eerste wil ik me bij jou over het volgende beklagen, Lipsius: vreemde werkzaamheden hebben mij het betere deel van mijn vrije tijd en het genot ontrukkt me achterlatend met onvoldoende welzijn, met geen enkel genoegen, vaak zelfs met afkeer [...].'³³ In eerste instantie lijkt dit misschien een retorische gemeenplaats met een verontschuldiging in elegant Latijn voor onbehouden taalgebruik wegens tijdgebrek. Van de Poll verontschuldigt zich hier echter niet voor zijn taalgebruik, maar voor het niet hebben van een passend onderwerp. De mate waarop hij zijn beroepspraktijk hiervan de schuld geeft, is geen algemeen retorisch stijlmiddel: Van de Poll baalt oprecht van zijn beroep als advocaat. Hij heeft het specifiek over ordinaire praktijkgevallen die hem tegenstaan. Verderop in de brief maakt hij dit concreter en spreekt van rechtszaken over ruzie en onenigheid tussen privépersonen. In plaats van zijn tijd aan dit soort triviale zaken te verdoen, zou hij zich liever op een hoger plan met de rechtswetenschap bezighouden.³⁴ Niet de praktijk, maar de theorie sprak hem aan.

Van de Poll betreurt het vooral dat hij door zijn beroep de affiniteit met de humaniora verliest. Zijn werkzaamheden als advocaat kosten zo veel tijd dat hij niet meer toekomt aan 'betere vrijetijdsbesteding'. Hij doelt hiermee op literatuurstudie, die hij een *fructus* (genot) noemt. Kennelijk was Van de Polls probleem een vaker voorkomende klacht: Hugo de Groot vond bijvoorbeeld een succesvolle combinatie van rechtspraktijk en poëziebeoefening niet voor iedereen weggelegd.³⁵ Uit Van de Polls ervaringen met de beroepspraktijk blijkt duidelijk waar zijn interesses tijdens zijn studie hadden gelegen: niet zozeer de juridische kant, maar de letterkundige studie maakte het studeren leuk. Dit zagen we ook eerder al in een van Lipsius' brieven, waarin Van de Poll wordt gewaarschuwd de juiste prioriteiten te stellen, namelijk bij de rechtenstudie, niet bij de poëzie. Uiteindelijk heeft Van de Poll Lipsius' raad opgevolgd en zich neergelegd bij de situatie.³⁶

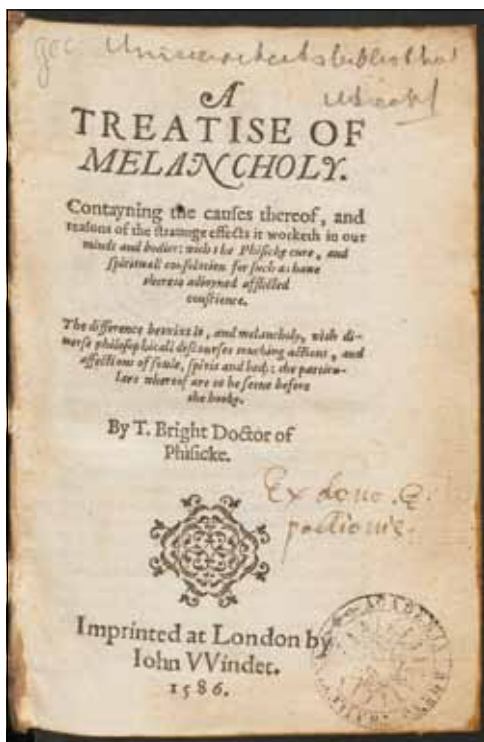
4 De titelpagina van Van de Polls exemplaar van Timothy Bright, *A treatise of melancholy*. Londen: John Windet, 1586. UBU O oct 30

Waarschijnlijk viel hem dit zwaar, omdat hij toch al leed onder depressies. In een van zijn brieven betreurt Lipsius de *languor* (krachteleloosheid) van Van de Poll. Hij vat dit ernstig op en probeert Van de Poll moed in te praten: 'Wil je leven? Laat het je willen! Wil je sterven? Laat het je zeker niet willen!'³⁷ Gezien de ernst die in deze woorden schuilt, is het waarschijnlijk dat Lipsius op de hoogte was van meer details of achtergrond dan in de brief naar voren komt. Dat zou niet raar zijn, want Van de Poll woonde tijdens zijn studietijd een lange periode bij hem in huis. Toen Lipsius opnieuw tekenen van depressiviteit in Van de Polls schrijven ontdekte, nam hij het daarom zwaar op. Er is nog een andere aanwijzing die wijst op depressiviteit. In Van de Polls bibliotheek bevindt zich namelijk de verhandeling *A treatise of melancholy*.³⁸ Van de Poll bezat wel meer boeken

over allerlei onderwerpen, dus op zich zegt dit niets. Het opvallende aan dit boek is echter de taal: het Engels. In de Nederlanden van de late zestiende eeuw was men niet gericht op boeken uit de Angelsaksische wereld, die nauwelijks een rol speelden in het internationale humanistische circuit. Zeker boeken in de volkstaal waren ongebruikelijk in humanistische collecties.³⁹ Bovenstaande verhandeling was dan ook een van Van de Polls weinige Engelstalige boeken. De ongebruikelijke taal geeft aan dat hij een specifieke reden had om juist dit boek aan te schaffen. Het is tevens een van de weinige boeken waarvan iets valt te zeggen over de aanschafdatum. Op de rectozijde van het eerste schutblad staat namelijk een ex-librisaantekening van de vorige, Engelse eigenaar, inclusief een datum: 02-05-1589. Van de Poll kocht dit boek dus als tweedehands exemplaar, op zijn vroegst halverwege 1589. Het boek bevat geen gebruikerssporen van Van de Poll, maar het is gezien bovenstaande waarschijnlijk dat hij het gelezen heeft. Dit suggereert dat Van de Poll zijn depressiviteit onderkende en zocht naar een manier om ermee te leven.

Humanistische netwerken

De brief was in de zestiende eeuw een persoonlijk medium om vertrouwelijke informatie aan bekenden over te brengen, maar ook een middel voor geleerden om zich naar buiten toe te profileren. Men maakte een duidelijk onderscheid tussen privéberichten en brieven die bedoeld (of geschikt) waren voor verdere verspreiding, door overschrijven of in druk.⁴⁰ Via brieven was het mogelijk toe te treden tot internationale geleerdennetwerken, die via briefwisselingen werden onderhouden. Zo zocht een jonge Hugo de Groot (1583-1645) bijvoorbeeld per brief contact met vooraanstaande buitenlandse humanisten als Isaac Casaubon (1559-1614).⁴¹ Brieven binnen deze netwerken werden geschreven om door meer personen te worden gelezen dan alleen de geadresseerde. Verschillende verzameluitgaven met brieven werden gedrukt, vaak

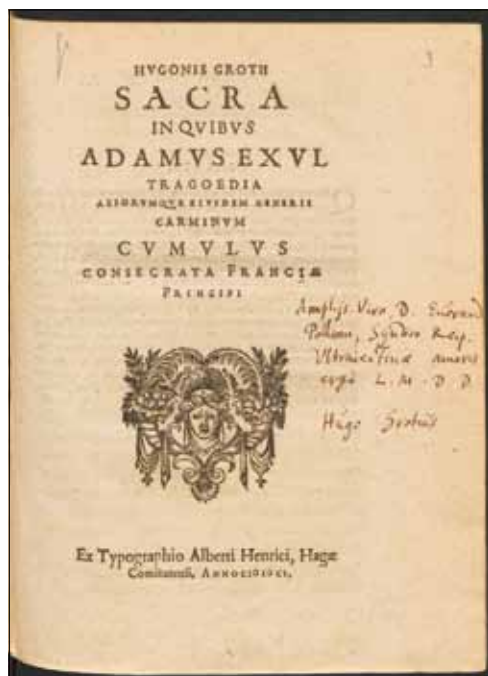
nadat de auteur zelf laatste correcties in vorm en stijl had aangebracht. Lipsius had vanaf 1581 een assistent in dienst die enkel werd belast met het overschrijven van zijn correspondentie en een jaar later trof hij voorbereidingen voor een eerste uitgave van de brieven.⁴² De brief was een medium bij uitstek waarin de geleerde zijn beheersing van het Latijn kon tonen. Het resultaat hiervan is vaak een (voor ons) gekunstelde, moeilijk leesbare tekst.

De reden dat het genre van de brief bij humanisten zo populair werd, moet onder andere worden gezocht bij Cicero (106-43 v.Chr.). Deze advocaat, politicus en filosoof uit de nadagen van de Romeinse republiek vormde voor veel humanisten een belangrijk voorbeeld voor klassiek Latijn en werd eveneens bewonderd om de inhoud van zijn werk. Juist van Cicero is een uitgebreide briefwisseling overgeleverd. Deze brieven variëren sterk in inhoud en stijl. Naast zijn kundig gestileerde epistels is bijvoorbeeld een brief overgeleverd waarin Cicero zakelijk en kortaf zijn echtgenote sommeert om bij zijn aankomst in het buitenhuis een bad gereed te hebben voor hem en zijn vrienden: 'Als er geen badkuip in de badkamer is, zorg dat die er is; eveneens de andere dingen die noodzakelijk zijn voor het dagelijks leven en de gezondheid. Gegroet.'⁴³ Cicero's brieven waren - samen met die van Plinius de jongere (62-ca. 113) - hét voorbeeld voor het humanistische briefgenre. Francesco Petrarca (1304-1374) schreef bijvoorbeeld in navolging van Cicero zijn *Epistolae familiares*, waarmee hij als een van de eersten deze nieuwe genetraditie in gang zette.⁴⁴

Retorische regels lagen ten grondslag aan de brief, waarvan handleidingen voor het briefschrijven getuigen, zoals die van Desiderius Erasmus (*De conscribendis epistolis*, voor het eerst gedrukt in 1521) en Juan Luis Vives (*De conscribendis epistolis*, voor het eerst gedrukt in 1536). Lipsius' verhandeling verscheen in 1591 (*Epistolica institutio*, Leiden: Franciscus Raphelengius). Hierin stelt hij dat een brief vooral bondig en duidelijk moet zijn en dat de schrijver op moet passen voor een te gekunsteld resultaat.⁴⁵ Om dit te bereiken was studie van klassieke auteurs vereist, zoals Cicero, Plautus en Terentius. Deze laatste twee auteurs uit de tweede eeuw v.Chr. moesten worden bestudeerd vanwege de informele gesprekken die in hun komedies veel voorkomen en die in brieven moesten worden nagevolgd.⁴⁶

Er zijn geen aanwijzingen dat Van de Poll een exemplaar van bovengenoemde traktaten in bezit had. Hoewel hij kennelijk niet erg was geïnteresseerd in de technische aspecten van het genre, bevatte zijn bibliotheek wel een aantal verzameluitgaven met brieven.⁴⁷ Wellicht ging het Van de Poll hierbij niet zozeer om het briefgenre waarin de teksten waren gesteld, maar vooral om de inhoud. Aan Lipsius, zijn beste vriend binnen humanistische kring, schreef Van de Poll slechts enkele brieven. Ook opmerkingen die Lipsius in zijn brieven aan Van de Poll maakte over diens late terugschrijven doen vermoeden dat Van de Poll aan briefschrijven niet veel waarde hechtte.⁴⁸ Eenmaal maakte een bijgevoegd gedicht (waarvan het schrijven natuurlijk tijd had gekost) het late antwoord van Van de Poll goed, omdat Lipsius verheugd was over de kwaliteit ervan.⁴⁹ Het feit dat Van de Poll niets ophad met het briefgenre dat in humanistische kring van levensbelang was, is tekenend voor zijn houding ten opzichte van het humanistische circuit als geheel: het was Van de Poll niet te doen om uiterlijk vertoon, maar om persoonlijke interesse.

Toch was hij een bekende binnen de humanistische wereld. Hoewel ik geen aanwijzingen heb gevonden dat Van de Poll zich hierbinnen zelf actief begaf (zijn persoonlijke brieven aan Lipsius moeten niet als humanistische profilering worden gezien), zocht men wel contact met hem. In zijn bibliotheek bevinden zich verschillende boeken met opdrachten aan hem van Hugo de Groot, Johannes van Meurs (of Meursius, 1579-1639) en Adriaan van der Burch.⁵⁰ Deze opdrachten zijn vrij afstandelijk en deels holle retoriek, maar tonen toch aan dat Van de Poll een gerespecteerd man was: de eerste twee spreken van 'amplissimus vir' (zeer aanzienlijke man), Van der Burch noemt hem 'clarissimus vir' (zeer roemvol). De Groot en Van Meurs stonden op het moment van schrijven aan het begin van hun carrière. Vooral Hugo de Groot zond zijn vroege

5 De opdracht van Hugo de Groot aan Evert van de Poll op de titelpagina van zijn *Sacra in quibus Adamus exul tragoedia* [...]. Den Haag: Aelbrecht Hendricksz, 1601. UBU X qu 67 con dl 3

werk naar menig persoon van aanzien om maar een groot netwerk op te bouwen. Zo stuurde hij behalve naar Van de Poll ook een exemplaar van zijn *Sacra in quibus Adamus exul* naar Justus Lipsius in Leuven.⁵¹ Het feit dat Van de Poll een boek met handgeschreven opdracht van De Groot ontving, zegt daarom iets over Van de Polls positie. In humanistische kringen werd hij kennelijk beschouwd als een man van aanzien, die de moeite waard was om te kennen.⁵²

In Van de Polls collectie bevonden zich typische producten van humanistische netwerkcultuur, zoals de beroemde vaderlandse geschiedenis van auteur Johan van der Does (of Janus Dousa, 1545-1604): *Bataviae Hollandaeque annales*.⁵³ Het boek in folioformaat bevat voorin gedrukte gedichten van verschillende vooraanstaande humanisten (o.a. Joseph Scaliger, Daniel Heinsius en Hugo de Groot). De perkamenten band is gedecoreerd met goudstempeling. Zo'n luxe boek is voor Van de Poll uitzonderlijk: de meeste van zijn boeken hebben een handzamer formaat en een eenvoudige band zonder decoratie van glad, slap perkament, vaak met omgezette rand, op kartonnen platten en oorspronkelijk voorzien van leren sluitlinten. Misschien was dit boek daarom een cadeau. In Amsterdam bevindt zich ook een exemplaar met een opdracht aan Johan van Oldenbarneveltdt (1547-1619).⁵⁴ Dit exemplaar heeft precies dezelfde band, wat zou kunnen impliceren dat Van de Poll het boek, net als Van Oldenbarneveltdt, kreeg van de auteur. Boeken werden namelijk niet, zoals nu, kant-en-klaar bij een boekhandel afgeleverd. De uitgever-drukker (vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw pas gescheiden beroepsgroepen) verkocht vaak het ongebonden boekblok in zijn winkel of leverde het aan een boekhandelaar, waarna de klant zelf het boek naar wens kon laten binden.

Hoewel er dus contacten tussen Van de Poll en vooraanstaande Nederlandse humanisten bestonden, kan hij niet als actieve deelnemer in het humanistische circuit worden bestempeld. Van de Poll voelde kennelijk niet de behoefte zich hierbinnen te profileren. Het was hem alleen te doen om het opdoen van kennis, waarvoor hij bij de humanisten aan het juiste adres was. Dat hij in de humanistische discussie was geïnteresseerd, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat zijn bibliotheek zowel *La historia d'Italia* van de Florentijnse geschiedschrijver Francesco Guicciardini als het daartegenin gaande *Considerationi sopra l'istoria d'Italia di M. Francesco Guicciardini* van Giovanni Battista Leoni bevatte.⁵⁵ In plaats van humanist (in de betekenis van bedrijver van humanistische wetenschap) was Van de Poll eerder humanistisch georiënteerd. Zijn studiehouding, waarbij hij vooral aan zelfstudie deed zonder zich veel te mengen in de universitaire wereld, lijkt zich na zijn studietijd te hebben voortgezet. Van de Poll was - zowel tijdens zijn studie als later - toeschouwer, geen speler.

Een dozijn dagelijkse servetten

Van de Poll liet geen echtgenote of kinderen na; hij is waarschijnlijk nooit getrouwd. In 1594, acht jaar voor zijn dood, schreef Justus Lipsius hem: 'Maar wanneer maak je hem [= Herman van de Poll] opa? [...] ik wens je echtgenoot van een goede vrouw en via haar vader.'⁵⁶ Kennelijk zat een huwelijk er voor Van de Poll niet in, want in zijn testament rept hij niet over een gezin. Ongehuwd blijven was ook in Van de Polls tijd overigens niet uitzonderlijk. Dat hij een testament liet opstellen is waarschijnlijk het gevolg van dit leven zonder gezin. Ongehuwden zijn onder testateurs in de zeventiende eeuw oververtegenwoordigd.⁵⁷ Vererving langs familielijnen was namelijk juridisch geregeld en voor de meeste mensen was een testament daarom overbodig.⁵⁸ Van de Poll legateert wel wat geld aan familieleden van zijn vader en moeder. Zijn oom Jan, de halfbroer van zijn vader, krijgt bijvoorbeeld gedurende vijf jaar elk jaar duizend gulden en mag tot zijn dood in Van de Polls huis blijven. Ook mag hij gebruik blijven maken van Van de Polls 'boomgaertgens'. Peter Lambrechts, de halfbroer van zijn moeder, en diens vrouw Margriet worden met zeshonderd gulden financieel ondersteund 'vertrouwende dat zij hiermede ende met tgeene hun bij mijn za. oom [= Floris Thin] gelaten is eerlijk zullen connen leeven'. Ook noemt Van de Poll enkele neven en nichten van wie de vader is overleden, voor wie hij geld ter beschikking stelt 'omme een ambacht te leeren' of voor een huwelijk, maar 'zonder anders solemnele pompeuse bruijloft te houden'. Van de Poll bekommerde zich om het welzijn van minder bedeelde familieleden. Zijn oom Jan woonde kennelijk al bij hem in huis en had het niet breed. Ook sprong hij bij in de kosten voor de opvoeding van neven en nichten die enkel nog een moeder hadden. De legaten laten echter ook zien dat Van de Poll zijn geld niet over de balk wilde smijten. Peter en Margriet hadden immers al een andere erfenis ontvangen en konden zijns inziens toe met een veel kleiner bedrag dan Jan. Voor de huwelijken van de genoemde neven en nichten betaalde hij alleen de noodzakelijke kosten: 'een eerlick, doch geen uijtwendich cleet' en 'een eerlicke borgerlicke maeltijt'. Het testament noemt naast familie ook twee personeelsleden: 'Aefgen mijn maecht' en 'Jan mijn clerq'. De dienstmeid krijgt 'hondert gl. eens, het bedde inde keucken met twee paer slaepplaeckens, ende de deeckens, ende hoofdpeulens, ende oorcussens daertoe behoorende, een dousijn daghelickse servietten, een dousijn tellioren [borden], een half dousijn schotelen, het half dousijn cussens met de ruijtgens, een rouwbouwen [rouwrok], ende noch het stelle servietten vanden Lavendelblom bij haer gesponnen'.⁵⁹ Jan moest genoeg nemen met 'xxv gl. ende een rouwmantel ende rouwhoet, ende mijn dagheliks cleet'.

Tot profijt van het vaderland

Na de opsomming van zijn postume schenkingen aan bekenden, legateerde Evert van de Poll het grootste gedeelte van zijn bezit aan de Utrechtse gemeenschap. Zijn 'resteerende goederen, leen, eigen, roerende, onroerende, actien, crediten gheene uijtgesondert' stelde hij ter beschikking aan het oprichten van een armenhuis 'omme de ledichganghers ende bedelaers vande straten te houden ende binnen tselve huijs tot een eerlick hantwerck te onderhouden'. Het was niet ongebruikelijk om aan goede doelen te schenken en daarmee de arme stadsbewoners te helpen. Door erflaters werden veel hofjes en armenhuizen gesticht.⁶⁰ De armenzorg was in de Republiek niet centraal geregeld, maar voor een groot deel afhankelijk van particuliere schenkingen.⁶¹ Het feit dat Van de Poll geen kinderen had, was waarschijnlijk van invloed op zijn vrijgevigheid naar het goede doel.⁶² Niet alleen had Van de Poll een daklozenopvang voor ogen, maar hij wilde met zijn instelling bovendien een betere toekomst voor deze mensen mogelijk maken: zijn instelling moest dienen 'tot vrucht ende proufijt van mijn vaderlant, ende te rechtbrenginghe van menich mensche, die door leedicheijt in verder verloop soude moghen comen.' Zoals zijn neefje een ambacht moest leren, zo moesten bedelaars de handen uit de mouwen gaan steken. Met 'vaderland' bedoelt Van

6 De toegangspoort van het armenhuis dat is gesticht met de erfenis van Evert van de Poll in de Nicolaasdwarsstraat. De tekst op de gevelsteen luidt: 'Meester Evert vande Poll, in syn leeven advocaet vant tlant van Utrecht, hatende alle leedichheit, heeft dit werckhuys doen oprechten voor den geenen die liever met arbeiden hare cost winnen als met ledighe bedelarie ende dselve tot syn erfghenamen geïnstitueert. 1602'. HUA 78059

de Poll zijn vaderstad, Utrecht. Zijn daklozenopvang heeft immers direct betrekking op de lokale situatie in Utrecht en niet zozeer op een bredere schaal van de Nederlanden. Dat hij toch van 'vaderland' spreekt, laat goed zien dat de Nederlandse samenleving nog vooral was georiënteerd op de gewestelijke indeling. De verschillende gewesten hadden voor een groot deel zelfstandig bestuur en van het vaderland Nederland zoals we dat nu kennen was dan ook geen sprake.

Naast armenzorg binnen zijn familie ging dus ook het lot van vreemden Van de Poll ter harte. Indien het legaat niet voldoende was om het doel te realiseren, moesten rentebaten van enkele jaren worden opgespaard. In 1604 waren genoeg middelen bijeengebracht en werd het armenhuis opgericht in het voormalige Karmelietenklooster op het St. Nicolaaskerkhof. Werkzaamheden die er werden verricht waren knopen draaien, matrassen maken, spinnen en weven. De door Van de Poll geïnitieerde instelling gaf de aanzet voor het Utrechtse stadsbestuur om armenzorg beter te organiseren.⁶³

Er is één bezit waarover Van de Poll het nog niet heeft gehad: zijn omvangrijke privébibliotheek. In zijn testament zegt hij hierover: 'Mijn bibliothecque maecke ick de stadt van Utrecht, soo het haer E. belijft een plaets daertoe te erigeeren, anders sullen mijn executeurs daarmede doen t'haerder discretie.' In eerste instantie belijfde het de vroedschap, de raad die onder andere financiële kwesties behandelde, niet: zij adviseerde de boeken te verkopen. De opbrengst zou dan ten goede komen aan het op te richten armenhuis waaraan Van de Poll de rest van zijn vermogen naliet. De raad kwam echter op haar besluit terug.⁶⁴ Kort daarna werd de collectie ondergebracht in het koor van de Janskerk en geplaatst in goedkope vurenhouten kasten.⁶⁵

Een eerste gedrukte catalogus

In 1608 werd de eerste catalogus van de stadsbibliotheek Utrecht, *Bibliothecae Trajectinae catalogus*, gedrukt door de Utrechtse drukker Salomon de Roy. Dat was nodig, want de explosieve groei van de laatste jaren zorgde ervoor dat de collectie onbruikbaar werd: niets was nog te vinden. De Utrechtse stadsbibliotheek, opgericht in 1581, bezat tot de aankomst van de privébibliotheek van Evert van de Poll in 1603 circa zeshonderd banden.⁶⁶ Toen werd de collectie

7 Huybert Edmond van Buchell (1513-1599), pentekening van A.E. Grolman, 1878. HUA 38846

in één klap meer dan dubbel zo groot. In 1603 en 1605 volgde bovendien de bibliotheek van de geestelijke Huybert Edmond van Buchell (1513-1599). Door subjectieve interpretatie van het testament van Van Buchell wisten de testamentair executeurs, tevens stadsbestuurders, de privécollectie voor de stadsbibliotheek te verwerven en zo doende het ontstaan van een concurrerende instelling te voorkomen. Van Buchell had zijn bibliotheek namelijk bestemd voor de Jacobiparochie, maar in de stadsbibliotheek zouden ze ook ter beschikking komen voor de gereformeerde gemeenschap - aldus de executeurs.⁶⁷ Veruit het grootste gedeelte van de

boeken in de vroege zeventiende-eeuwse stadsbibliotheek vond nu zijn provenance bij Van Buchell en Van de Poll.⁶⁸ Het verwerven van hun bibliotheken was dan ook van groot belang voor de ontwikkeling van de Utrechtse bibliotheek. Vóór het ontvangen van de legaten bestond het boekenbezit voornamelijk uit na de Reformatie geconfisqueerde boeken van katholieke kapittel- en kloosterbibliotheeken. De collectie was daarom inhoudelijk nogal eenzijdig en gedateerd. Hoewel Van Buchell gezien zijn geestelijke achtergrond veel theologische werken in bezit had en Van de Poll als rechtsgeleerde relatief een grote collectie juridische boeken bezat, hadden beide geleerden een brede, humanistisch georiënteerde interesse die tot uiting kwam in hun boekenbezit. Van een kleine theologische collectie veranderde de stadsbibliotheek in 1603 in een actuele, veelzijdige bibliotheek met veel prominente werken op uiteenlopende gebieden die interessant was voor contemporaine geleerden, ook van buiten Utrecht.⁶⁹ Ook Van de Poll had enkele boeken in zijn bezit die ooit de katholieke geestelijkheid in Utrecht hadden toebehoord. De Reformatie speelde geen belangrijke rol in het leven van Van de Poll. Het protestantisme was voor hem een vanzelfsprekendheid. Bezit van katholieke boeken was daarom geen probleem. In twee exemplaren bevinden zich bijvoorbeeld gebruikerssporen van een eerdere katholieke lezer.⁷⁰ Namen en teksten van auteurs met een uitgesproken mening vóór de Reformatie (Johannes Rivius, Christoph Hegendorff en Philipp Melanchthon) hebben daarin een *damnatio memoriae* ondergaan en zijn grondig doorstreept met zwarte inkt, uitgesneden of met papier overplakt. Soms zijn zelfs hele pagina's zwartgemaakt. Van de Poll wond zich nooit zichtbaar op over wat hij las. Hij bezat ook verschillende boeken met provenance Bernardus de Hairlem, kannunik van de St. Salvatorkerk, een van de vijf Utrechtse kapittelkerken. Mogelijk heeft Van de Poll deze boeken op zijn beurt verworven via zijn oom Floris Thin.⁷¹ Privécollecties kwamen vaker terecht bij institutionele bibliotheken. In Leiden besloot bibliothecaris Daniel Heinsius (1580-1655) in 1612 bijvoorbeeld tot het drukken van een catalogus na de komst van ruim tweehonderd titels uit de bibliotheek van Joseph Justus Scaliger (1540-1609).⁷² Ook het legaat van Van de Poll was, samen met dat van Van Buchell, de directe aanleiding voor het opstellen van een nieuwe catalogus. Tot 1608 bestonden in Utrecht slechts handgeschreven inventarissen, waarmee de custos de boeken kon vinden. Een dergelijke

8 Bovenaan op deze titelpagina (UBU S qu 250) schreef Evert van de Poll zijn naam zoals hij dat in veel boeken deed. Ook is op deze pagina de vroeg-zeventiende-eeuwse bibliotheeknotitie te zien die vermeldt dat het boek uit het legaat van Van de Poll afkomstig is.

standcatalogus, waarin de boeken werden opgenomen in de volgorde waarop ze in de kast stonden, voldeed niet meer voor de sterk gegroeide Utrechtse collectie. In 1607 werd op voorstel van een groep Utrechtse predikanten besloten om de collectie van de stadsbibliotheek beter te ontsluiten door deze toegankelijk te maken via een gedrukte catalogus. Ook zouden de boeken een nieuwe plaatsing krijgen. De predikanten waren bereid om op vrijwillige basis het opstellen van de nieuwe catalogus voor hun rekening te nemen. Bovendien hadden zij de ambitie om de collectie te zuiveren van dubletten. De stadsraad stemde hierin toe, op voorwaarde dat boeken uit de collecties van Van Buchell en Van de Poll niet zouden verdwijnen.⁷³ De titelbeschrijvingen in de catalogus van 1608 zijn, zoals in de meeste catalogi uit die tijd, niet altijd even volledig: informatie als auteur, titel of jaar van uitgave wordt gemakkelijk weggelaten. Ook niet alle boeken uit Van de Polls bibliotheek zijn opgenomen. Na een globale inventarisatie vond ik van de circa vierhonderd titels in de moderne universiteitsbibliotheek-catalogus die in de catalogus uit 1608 zouden moeten zijn opgenomen onder een van de categorieën *medici*, *historici*, *philosophi* en *litteratores*, er driehonderd daadwerkelijk terug in deze oude catalogus. Circa honderd titels - een kwart van het totaal overgeleverde boeken uit deze categorieën - zijn dus in 1608 niet gecatalogiseerd. Omgekeerd zijn verre van alle boeken die in 1608 werden gecatalogiseerd nu nog steeds in de universiteitsbibliotheek aanwezig. Boeken kunnen in vierhonderd jaar zijn verkocht, permanent geleend, gestolen, beschadigd en weggegooid enzovoort. Er zullen bovendien ook boeken zijn geweest die in 1608 niet zijn gecatalogiseerd én niet zijn overgeleverd. Kortom: een precieze reconstructie van Van de Polls collectie is, ondanks de overgeleverde boeken en de catalogus uit 1608, niet mogelijk. Een relatief groot gedeelte van de honderd boeken die in 1608 ongecatalogiseerd bleven, blijkt het kleine kwarto- of octavoformaat te hebben en thuis te horen bij de categorie *litteratores*. Ook relatief veel incunabelen (met voornamelijk teksten van antieke auteurs) is dit lot beschoren. Mogelijk hadden de predikanten die het catalogiseerwerk voor hun rekening namen minder interesse voor deze boeken. Gezien hun beroep en het feit dat vooral zij eveneens de gebruikers van de stadsbibliotheek waren,⁷⁴ is het voorstelbaar dat ze - mede door de grote tijdsinvestering die de klus toch al moet hebben gekost - de kleine boekjes met niet-christelijke literatuur en oude uitgaven van antieke teksten waarvan ook moderne edities beschikbaar waren, hebben overgeslagen. Wie was daar immers in geïnteresseerd? Dit gebeurde vaker. Ook de bibliothecaris van de Amsterdamse stadsbibliotheek vroeg zich mogelijk af of de kleinere exemplaren de moeite van het schrijven wel waard waren. In Amsterdam werd

namelijk de pastoorsbibliotheek van Jacob Buyck (1545-1599), voormalig pastoor van de Oude Kerk, in 1627 uiteindelijk aan de stadsbibliotheek geschonken. Deze kreeg toen circa duizend boeken waarmee de totale omvang verdubbelde - een situatie vergelijkbaar met die in Utrecht. Mogelijk stonden de ongecatalogiseerde boeken uit de collectie Van de Poll, net zoals de kleinere formaten uit de collectie Buyck, niet in open opstelling, maar waren ze opgeborgen in kisten. Met behulp van een handgeschreven inhoudsopgave en de custos konden deze boeken indien gewenst voor de dag worden gehaald.⁷⁵

Voor hobby of beroep?

Van de Polls privébibliotheek bestond uit achthonderd à duizend banden, waarvan sommige meerdere titels bevatten.⁷⁶ Zijn collectie kan worden gekarakteriseerd als een brede, inhoudelijk sterke bibliotheek met zowel aandacht voor klassieke opvattingen als moderne invalshoeken. Contemporaine auteurs zijn frequent aanwezig. De meeste boeken zijn in het Latijn gesteld, maar taal vormde voor Van de Poll geen barrière: naast Latijn bezat hij veel Franse en Italiaanse boeken. Van de Polls kennis van deze talen is niet vreemd: tijdens zijn buitenlandse reis is hij immers langere tijd in Frankrijk en Italië geweest. Bovendien raadde zijn leermeester Lipsius hem aan om zijn buitenlandverblijf te benutten om de Franse taal te leren en vertrouwd te raken met de cultuur.⁷⁷ Net zoals Engels, was ook Duits voor humanisten geen gebruikelijke taal. Dirck Canter bezat, afgaande op de veilingcatalogus van zijn bibliotheek, bijvoorbeeld maar vier Duitse boeken.⁷⁸ Dit geldt ook voor Evert van de Poll: in vergelijking met de boeken uit de collectie Van Buchell, die in Keulen woonde, valt op dat hij veel minder Duitstalige werken bezat. Van de historische boeken in het Duits die zijn opgenomen in de bibliotheekcatalogus van 1608 (bij welke categorie overigens ook de Nederlandstalige boeken staan ingedeeld) had Van de Poll bijvoorbeeld slechts drie exemplaren in bezit, tegenover circa 230 van Van Buchell.

Bezitters van grote zestiende- en zeventiende-eeuwse privébibliotheeken waren vaak theologen (predikanten en hoogleraren) of juridisch onderlegde hoge ambtenaren en leden van de gerechtelijke macht.⁷⁹ Omdat Van de Poll rechtsgeleerde was, is het niet verwonderlijk dat een groot deel van zijn collectie bestond uit juridische titels (circa zeshonderd).⁸⁰ Voor een deel kan Van de Polls collectie dus worden gekarakteriseerd als beroepsbibliotheek, hoewel Van de Poll een hekel had aan zijn beroep. Hij had echter vooral een hekel aan de beroeps*praktijk*, niet aan de theorie daarachter. Het waren de trivialiteiten waarmee hij zich niet bezig wilde houden, terwijl hij zich wel op een hoger plan in de rechtswetenschap wilde verdiepen. Zijn bibliotheek bood hem die mogelijkheid.

Ook theologische werken waren in Van de Polls bibliotheek ruim vertegenwoordigd (circa 320). In de catalogus van de stadsbibliotheek uit 1608 staan daarnaast nog ruim zevenhonderd titelbeschrijvingen in de categorieën *litteratores*, *historici*, *medici* en *philosophi*, waarvan meer dan de helft in de eerste twee categorieën valt.

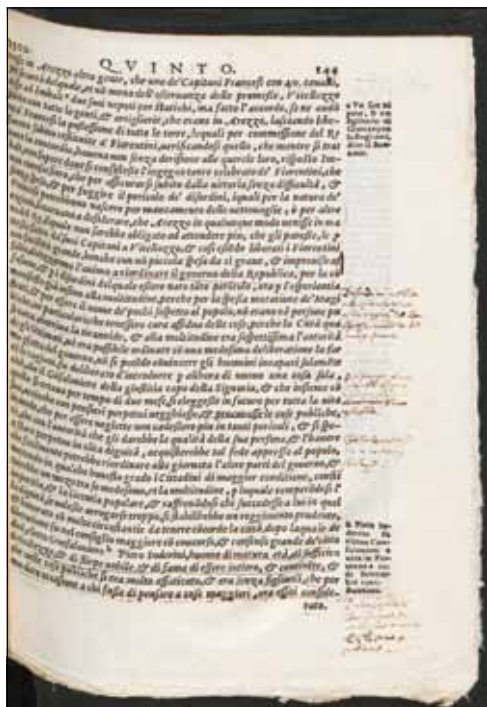
Justus Lipsius stelde zijn filologische werkzaamheden ten dienste van het praktische nut en was van mening dat studie naar de klassieke teksten een allesomvattende les kon zijn voor een politicus, van moraliteit tot militaire strategie.⁸¹ Van de Poll nam Lipsius' advies ter harte om letterkunde te beschouwen als belangrijke basis voor het goed functioneren van een advocaat.⁸² Het grote aantal werken van Lipsius in zijn bibliotheek, samen met het feit dat hij tijdens zijn studietijd bij hem in huis woonde, laat zien dat Van de Poll in zijn denkbeelden door Lipsius moet zijn beïnvloed. De eclectische kennis en vaardigheden die een politicus of advocaat volgens Lipsius moest hebben en kon ontlenen aan antieke teksten was met zekerheid in Van de Polls privécollectie aanwezig.

De Franse Jean Bodin (1530-1596), een vooraanstaand humanist, was van mening dat een jurist zonder meer thuis moest zijn in de historiografie. Dit zou hem behoeden voor het maken van allerlei pijnlijke fouten.⁸³ Van Bodin, net zoals van Lipsius, had Van de Poll werk in zijn bezit. Het is opvallend dat in de drie bewaard gebleven boeken van Bodin alleen gebruikersaantekeningen van Van de Poll te vinden zijn in zijn gezaghebbende verhandeling over historiografie, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*.⁸⁴ Dit is des te opvallender, aangezien dit werk deel uit maakt van een verzameluitgave waarin meerdere traktaten over historiografie staan opgenomen, die allemaal niet door Van de Poll zijn geannoteerd. Hij was dus geïnteresseerd in en vertrouwd met Bodins denkbeelden, die, samen met die van Lipsius, mogelijk van invloed zijn geweest op de vorming van zijn bibliotheek.⁸⁵ Van de Polls interesse in historiografie moet daarom, samen met de retorische aspecten van het genre, niet enkel worden gezien als hobby, maar kan deels beroepsmatig worden geïnterpreteerd.⁸⁶

Reading notes

De wijze van lezen was in de Renaissance (net als vandaag de dag) telkens afgestemd op een beoogd doel.⁸⁷ Lezen ging voor geleerden vaak direct samen met schrijven, getuige de veelvuldig voorkomende marginalia. Dit zijn handgeschreven aantekeningen in de marges van boeken. Het maken van aantekeningen tijdens het lezen bevordert de memorisatie van de inhoud - zo was (en is) de gedachte.⁸⁸ Schrijven in de boeken die men las, was voor humanisten de manier om zich een mening te vormen over de inhoud en daarmee een onderdeel van het bedrijven van wetenschap.⁸⁹ Humanistische aantekeningen in met name Latijnse boeken zijn daarnaast vooral *reading notes*, kernwoorden die tot doel hadden bepaalde passages terug te kunnen vinden of ergens speciaal de aandacht op te vestigen. De steekwoorden in de marge vormden zo min of meer een index ter ontsluiting van de tekst, die vervolgens als naslagwerk kon dienen.⁹⁰ In sommige boeken staan dergelijke woorden zelfs al in de marge gedrukt. Schrijven van marginale aantekeningen werd bovendien als goede oefening beschouwd voor de ontwikkeling van iemands taalvaardigheid in het Latijn.⁹¹ Het annoteren van teksten gebeurde volgens bepaalde principes, bijvoorbeeld in Erasmus' *De ratione studii ac legendi interpretandique auctores* (1511). Studenten werden onderwezen in het schrijven van marginalia. Er zijn boeken bewaard gebleven met door docenten gedicteerde commentaren in de marges geschreven.⁹² Contemporaine adviezen en theorieën betreffende leesgedrag (zoals in Bodins *Methodus* (1566) en in bibliografieën) waren van invloed op de manier waarop boeken werden gelezen en geannoteerd. Bijbels waren soms voorzien van instructies waarin aanwijzingen werden gegeven voor het markeren en annoteren van de tekst.⁹³

De meeste gebruikersnotities van Van de Poll zijn oppervlakkige *reading notes* of vertalingen van bepaalde woorden. Het is opvallend dat in de boeken waarin al margewoorden zijn gedrukt, Van de Poll meestal geen marginalia schreef of onderstrepingen maakte. Van de Poll maakte in veel gevallen dus aantekeningen om zijn teksten van structuur te voorzien: zijn aantekeningen waren gericht op het gebruiksgemak. Ze reflecteren meestal niet op de tekst in de vorm van een persoonlijke mening, een toelichting op een bepaald begrip, een verwijzing naar een andere tekst of commentator enzovoort. Vooral in de medische boeken blijkt uit de gebruikersaantekeningen dat de boeken praktisch zijn gebruikt. Een boek over remedies voor allerlei ziektes bevat bijvoorbeeld slechts enkele aantekeningen in een hoofdstuk over koorts. In een werk van de humanist Paracelsus (1493/4-1541) staat enkel een onderstreping in een passage over nierklachten en in zijn *Chirurgia minor* zijn alleen maar aantekeningen gemaakt bij het gedeelte over de huid en de behandeling van zweren.⁹⁴ Slechts sporadisch komen in zijn boeken langere marginalia voor waarin Van de Poll een historisch onderwerp of persoon van extra informatie voorziet.

9 Een pagina met aantekeningen van Evert van de Poll in: Francesco Guicciardini, *La historia d'Italia*, divisa in venti libri. Venetië: Domenico Farri, 1587, p. 444. In de meeste van zijn boeken maakte Van de Poll beduidend minder uitgebreid aantekeningen. UBU 5 qu 250

Van de Polls marginalia zijn meestal ordelijk genoteerd, zonder dat notities verticaal en door elkaar staan of uitlopen in de tekstspiegel. Verre van alle boeken hebben regelmatig gebruikersaantekeningen van Van de Poll. Meestal annoteerde hij slechts een beperkt aantal geclusterde pagina's en maar weinig boeken uit zijn bibliotheek zijn lopende de gehele tekst (of het grootste deel ervan) beschreven. Hoewel naar aanleiding van uitvoerige aantekeningen in het eerder genoemde boek van Guicciardini kan worden gesteld dat Van de Poll was geïnteresseerd in de geschiedenis van Italië, blijkt dit allerm minst uit bijvoorbeeld het niet geannoteerde *Della origine, et de' fatti delle famiglie*

illustri d'Italia van Francesco Sansovino.⁹⁵ Dit meerduidige beeld maakt het moeilijk om vast te stellen waarom Van de Poll sommige boeken wel en andere niet van aantekeningen voorzag. Heeft dit misschien te maken met het feit dat zijn bibliotheek zo omvangrijk was dat hij niet in staat is geweest alle boeken nauwkeurig te lezen? Of is de *manier* van lezen hierop van invloed: stonden bepaalde werken hoger in de humanistische hiërarchie, die een andere (nauwkeurigere) manier van lezen (met aantekeningen!) vroeg? Hadden werken als de bibliografische encyclopedie van Antonio Possevino, *Bibliotheca selecta* (Rome, 1593), invloed op de manier waarop boeken werden beoordeeld en gelezen? Waarschijnlijk wel.

De taal die Van de Poll in zijn marginalia gebruikte voor het maken van aantekeningen lijkt afhankelijk te zijn van de taal van de tekst die hij las. Het overgrote deel van de geannoteerde boeken betreft Latijnse tekst, waarbij hij aantekeningen maakte in het Latijn. Boeken met aantekeningen in een andere taal zijn uitzonderingen. Een voorbeeld is het Italiaanstalige geschiedwerk van Guicciardini, dat relatief uitvoerig door Van de Poll is geannoteerd, in het Italiaans. Deze aantekeningen zijn geen uitgebreide verhandelingen, maar vooral parafrases van lemmata die hij in de tekst onderstreepte. Hij kon daarom bepaalde woorden uit het Italiaans overnemen, maar zijn tekst wijkt genoeg af van de brontekst om te stellen dat Van de Poll het Italiaans machtig was. Getallen, of deze nu in het Frans, Latijn of Grieks staan, zette Van de Poll vaak in de marge om naar cijfers.

Naast teksten bestaan marginalia vaak uit tekens. Deze kunnen allerlei vormen aannemen, maar dienen meestal hetzelfde doel: het markeren van een bepaald tekstgedeelte. Van de Poll gebruikt hiervoor in de meeste gevallen 'no[ta]' (let op). Op een enkele plek zette hij een asterisk of een *manicule*. Deze getekende handjes met uitstekende wijsvinger werden al in de handschriftperiode gebruikt om tekstpassages of alineaovergangen te markeren. Elke lezer tekende zijn eigen handje, van abstract tot gedetailleerd.

Evert van de Poll had een leven dat redelijk representatief is voor de grote groep advocaten, artsen en hoge ambtenaren die net als hij universitair waren opgeleid. Van de Latijnse school naar een rechtenopleiding in Leiden, afgesloten met een reis door Europa, tot een goede baan in Utrecht en het testamenteren aan de lokale armenzorg. Natuurlijk zijn van meer zeventiende-eeuwers gegevens bekend, maar Evert van de Poll is uniek vanwege de drie verschillende soorten bronnen waarmee zijn leven kan worden ingekleurd. Die bieden alle drie verschillende informatie en scheppen samen een completer beeld dan van het leven van andere humanistisch hoogopgeleiden mogelijk is. Het testament vertelt over Van de Polls bezittingen en menslievendheid, de brieven geven inzicht in zijn karakter en studietijd, en zijn overgeleverde boeken laten zien waarmee hij een groot deel van zijn leven vulde.

Van de Poll was een kamergeleerde met een niet altijd gelukkig leven: depressiviteit, het verkeerde beroep, geen eigen gezin. Troost vond hij in de boeken. Al op jonge leeftijd bezat Van de Poll boeken. Tijdens zijn studietijd in Leiden hield hij zich liever bezig met zelfstandig lezen dan met discussiëren. Als advocaat betreurde hij het zeer dat zijn tijd in beslag werd genomen door triviale ruzies van privépersonen, waardoor hij geen tijd meer had voor literatuur. Hij was humanistisch georiënteerd, maar slechts een passieve deelnemer aan het Nederlandse humanistische circuit. Van de Poll was praktisch ingesteld en hield niet van uiterlijk vertoon. Zijn boeken zijn dan ook geen luxe exemplaren maar handzaam en gericht op de inhoud. Zijn marginalia getuigen van een praktisch gebruik. Tekenend voor zijn leven is tot slot de manier waarop hij zijn uitvaart wenste: 'Mijn lichaam beveele ick ter begraefenisse, die ick begeere sonder pracht oft pomp gedaen te worden'.

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
ILE	<i>Iusti Lipsi epistolae Pars I (-VIII, XIII, XIV)</i> . Cura A. Gerlo e.a., Brussel, 1978-2006.
NNBW	P. Molhuysen, <i>Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek</i> , Amsterdam, 1974.
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht

Bibliografie

- Ahsmann, 1990 ➤ M.J.A.M. Ahsmann, *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren*, Groningen, 1990.
- Blair, 2010 ➤ A.M. Blair, *Too much to know. Managing scholarly information before the modern age*, New Haven/London, 2010.
- Buchell, Van, 1907 ➤ A. van Buchell, *Diarium*. Uitgegeven door G. Brom en L.A. van Langeraad, Amsterdam, 1907.
- Burke, 2000 ➤ P. Burke, *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot*, Cambridge, 2000.
- Gnirrep, 1995 ➤ K. Gnirrep, 'De Collectie-Buyck, de bibliotheek van een zestiende-eeuwse Amsterdammer', in: H. van Galen e.a. (reds.), *Collecties. Jaarboek 1995 van de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam, 1995, 58-65.
- Grafton, 1991 ➤ A. Grafton, *Defenders of text. The traditions of scholarship in an age of science, 1450-1800*, Cambridge, 1991.
- Grafton, 1999 ➤ A. Grafton, 'The humanist reader', in: G. Cavallo e.a. (eds.), *A history of reading in the West*, Cambridge, 1999, 179-212.
- Grafton, 2007 ➤ A. Grafton, *What was history? The art of history in early modern Europe*, Cambridge, 2007.
- Grafton, 2009 ➤ A. Grafton, *Worlds made by words. Scholarship and community in the modern West*, Cambridge, 2009.
- Grosheide, 1986 ➤ D. Grosheide e.a., *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht. Deel 1: de eerste drie eeuwen*, Utrecht, 1986.
- Grijzenhout, 2012 ➤ F. Grijzenhout, *Pro memorie - een Gouden Eeuw als erfenis*, Nijmegen, 2012.
- Gruys, 1985 ➤ J.A. Gruys (ed.), *The auction catalogue of the library of Dirk Canter. A facsimile edition with introduction*, Utrecht, 1985.
- Hallema, 1925 ➤ A. Hallema, 'Het werkhuis van mr. Evert van de Poll en de bestrijding der werkloosheid te Utrecht in den aanvang der 17^e eeuw', *Tijdschrift voor armwezen, maatschappelijke hulp en kinderbescherming*, 89 (12-09-1925) 645-7; 90 (29-09-1925) 661-3; 91 (10-10-1925) 682-3.
- Hoftijzer, 2007 ➤ P. Hoftijzer, 'Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw', in: J.M.M. Hermans e.a. (reds.), *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek*, Hilversum, 2007, 135-153.
- Horst, Van der, 1984 ➤ K. van der Horst e.a. (reds.), *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek. Samengesteld bij het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*, Utrecht, 1984.
- Huisman, 2007 ➤ G.C. Huisman, "'Van 't maecken eens catalogus librorum.'" Zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse gedrukte bibliotheekcatalogi', in: J.M.M. Hermans e.a. (reds.), *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek*, Hilversum, 2007, 93-109.
- Jackson, 2001 ➤ H.J. Jackson, *Marginalia. Readers writing in books*, New Haven, 2001.
- Jonge, De, 1977 ➤ H.J. de Jonge (ed.), *The auction catalogue of the library of J.J. Scaliger. A facsimile edition with an introduction*, Utrecht, 1977.
- Lipsius, 1996 ➤ J. Lipsius, *Principles of letter-writing. A bilingual text of Iusti Lipsi Epistolica institutio*. Ed. R. Young and M. Hester, Carbondale, 1996.
- Mout, 2007 ➤ M. Mout, 'Zielsrust en wijsheid onder een lichte sluier van bescheidenheid: De uitgave van de briefwisseling van Justus Lipsius (1547-1606)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 122 (2007) 2, 161-180.
- Mulder, 2009 ➤ H. Mulder, 'Een Griekse grammatica, Utrechtse boekdrukkers en Christoffel Plantijn ten tijde van de stichting van de stadsbibliotheek', in: M. van Egmond e.a. (reds.), *Bijzonder onderzoek. Een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht*, Utrecht, 2009, 40-7.
- Nederveen Meerkerk, Van, 2010 ➤ E. van Nederveen Meerkerk, 'Geven na de dood. Liefdadige giften en stedelijke geefcultuur in Utrecht en Zwolle, 1600-1800', *Stadsgeschiedenis*, 5 (2010), 129-147.
- Nellen, 2007 ➤ H. Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*, Amsterdam, 2007.
- Rosenthal, 1997 ➤ B.M. Rosenthal, *The Rosenthal collection of printed books with manuscript annotations. A catalog of 242 editions mostly before 1600, annotated by contemporary or near-contemporary readers*, New Haven, 1997.
- Selm, Van, 1987 ➤ B. van Selm, *Een menighe treffelijke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht, 1987.
- Selm, Van, 1992 ➤ B. van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekenbezit in de Republiek', in: B. van Selm, *Inzichten en vergezichten*, Amsterdam, 1992, 78-95.
- Sherman, 2008 ➤ W.H. Sherman, *Used books. Marking readers in Renaissance England*, Philadelphia, 2008.
-

Noten

- 1 HUA, 708-10, 652-4x. Alle in dit artikel aangehaalde archiefstukken behoren tot het archief van de Fundatie van mr. Evert van de Poll, de organisatie achter het armenhuis dat met het legaat van Van de Poll werd opgericht.
- 2 In HUA bevinden zich zelfs meerdere versies van het testament van Van de Poll. 708-10, 652-2x is een door Van de Poll zelf geschreven conceptversie, waarin veel wijzigingen zijn aangebracht. De citaten in dit artikel komen uit het officiële door Van de Poll en de

- notaris ondertekende testament (708-10, 652-3x). Abbreviaturen heb ik stilzwijgend opgelost en schrijffouten gecorrigeerd.
- 3 Hoewel Nellen (2007, 39) opmerkt dat het niet uitzonderlijk was dat Hugo de Groot op elfjarige leeftijd begon met zijn studie, moet dit gezien de uitzonderlijke begaafdheid van De Groot zeker niet als gangbaar worden beschouwd.
 - 4 Sign. W qu 78. Het boekje is gedrukt in 1582 door de Antwerpse drukker Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589), toen Van de Poll al in Leiden studeerde. Zie over dit boekje: Mulder 2009.
 - 5 Ik vond sign. W oct 143 con. dl. 1, W qu 69, X fol 60, X qu 70, X oct 205, W oct 172, X oct 171 con. dl. 1, W oct 150 en W oct 193.
 - 6 Dit is de gelatiniseerde versie van zijn naam, Everardus Pollio. Meestal staat 'Ev. Pollio' onderstreept en gevolgd door een verticale streep, op de rectozijde van het voorste schutblad.
 - 7 Nellen, 2007, 36-7.
 - 8 X oct 205; de gebruikerssporen staan op de versozijde van het eerste schutblad.
 - 9 Het bekende Griekse adagium 'gnōti seauton', 'ken jezelf'; elders schreef Van de Poll een Latijnse variant.
 - 10 'mei convictores': ILE, 82 05 25, 8-9; 82 07 25, 12.
 - 11 Er zijn twaalf brieven van Justus Lipsius (geschreven tussen augustus 1581 en september 1594) aan Van de Poll en enkele brieven van Lipsius aan anderen, waarin Van de Poll ter sprake komt. Daarnaast zijn drie brieven overgeleverd van Van de Poll zelf aan Lipsius. Uit 1594 en 1597: ILE, 94 09 26; Tresoar, 9056 Hs II; Leiden ub, Lip 4; de twee laatste zijn autografen en onuitgegeven. Van de Poll behoorde niet tot de groep waarmee Lipsius jarenlang intensief correspondeerde. Tussen december 1590 en september 1594 zijn er bijvoorbeeld helemaal geen brieven overgeleverd. Mogelijk speelden hierbij ook politieke omstandigheden een rol: cf. ILE, vii, p. 343, comm. ad 7: 'Pollio verbleef in Utrecht, één van de opstandige provincies; Lipsius [die inmiddels naar Leuven was vertrokken] moest dus opletten dat hij niet te veel contact met hem had.'
 - 12 ILE, [88] 02 27 P, 22-3.
 - 13 ILE, 82 08 11 P, 3-8; cf. ILE, 82 08 11 P, 11.
 - 14 ILE, 81 08 08 P en 82 08 11 P; Van de Poll had in augustus 1582 al twee jaar studie doorlopen en in die tijd bij Lipsius ingewoond, wat verklaart waarom er lange tijd tussen de twee brieven zit. Van de Poll zal in deze periode Lipsius immers regelmatig tegen het lijf zijn gelopen, waardoor de aanleiding van het schrijven van een brief uitbleef.
 - 15 ILE, 82 10 05 P: 'Everardo Pollioni meo S[alutem] dico'; 'Vere, inquam, meo'; eigen vertaling (evenals elders).
 - 16 ILE, 83 01 28 P, 2: 'Nec mihi adfectus tuus ignotus e[st], nec tibi debet meus'; 'Ex oculis mihi sublatu[m] meo Pollio est, non ex mente, quam inhabitabit, quam diu ea istud corpus'.
 - 17 ILE, 82 08 11 P, 12-4: 'Serio aut[em] te moneo ut illa graviora iuris et iustitiae studia quibus nunc inhaeres, temperata velis interdum dulcedine Musarum istarum [...]'
 - 18 ILE, 83 12 11 P, 10-11: 'Lectio et auditio et sermo aliqui[d] adfricant: quod non hauries semp[er] ex solitudine et ex libris.'
 - 19 ILE, 81 08 08 P, 3-4: 'indoles tua ingeniumque ad alta te vocant'.
 - 20 ILE, 82 10 05 P, 2-6.
 - 21 Ahsmann, 1990, 558. Een dergelijk studiepad wijkt af van wat wij tegenwoordig gewend zijn. Inschrijvingen aan universiteiten nog na de promotie waren in die tijd bijvoorbeeld gebruikelijk.
 - 22 NNBW, 1115.
 - 23 cf. ILE, 83 01 28 W.
 - 24 ILE, 88 09 02 M, 11-13. Brieven uit de jaren tussen 1584 en 1589 wijzen erop dat Van de Poll in deze periode lange tijd in het buitenland verbleef, terwijl niet wordt gerefereerd aan verblijf in de Nederlanden. Tussen 1586 en 1587 zit een lacune zonder overgeleverde brieven, waardoor het niet duidelijk is waar Van de Poll zich toen bevond. Het is mogelijk dat hij Utrecht bezocht. De gevolgde route en de snelle opeenvolging van verblijfplaatsen vanaf de tweede helft van 1587 tot eind 1590 doen vermoeden dat Van de Poll in deze periode aaneensluitend in het buitenland was.
 - 25 Resp. ILE, 84 12 17; 85 06 20.
 - 26 ILE, 86 04 16, 7-9; omdat deze brief dateert van 16-04-1586 is het voorstelbaar dat de promotie eind 1585 of begin 1586 plaatsvond.
 - 27 Inschrijving in Heidelberg op 15-11-1587 en in Bazel op 23-01-1588: ILE, III, 63, comm. ad 11; voor Frankfurt a/M: ILE, [88] 02 27 P, 11; brief naar Padua: 02-09-1588.
 - 28 ILE, 88 09 02 P, 9-10: 'egregius et ingenuae doctrinae iuvenis'.
 - 29 ILE, 88 09 02 P, 22-5.
 - 30 ILE, 89 04 29, 11-2.
 - 31 ILE, 90 12 06, 19-20.
 - 32 Buchell, Van, 1907, 349.
 - 33 ILE, 94 09 26, 6-10: 'Nunc autem dum scribo, aequ[e] et quid scribam dubito. [...] nec mihi convenit ut de studiis qui in rudi practico-
rum auditorio ad elegantior[em] omnem literaturam obdurui atque obsurdui. Et primum hoc apud te, Lipsi, queri volebam, aliena
negotia meliorem partem otii atque fructum mihi eripuisse exigua utilitate, voluptate nulla, saepe etiam cum taedio [...]'
 - 34 Ibid., 11-3.
 - 35 Uiteraard had hijzelf naast zijn werk als advocaat wél tijd om te schrijven: Nellen, 2007, 59, 69.
 - 36 ILE, 94 09 26, 14-5.
 - 37 ILE, [88] 02 27 P, 2, 6-7: 'Vivere te vult? Velis. Mori? Non nolis.'
 - 38 Sign. O oct 30: van auteur Timothy Bright, gedrukt in Londen door John Windet, 1586.
 - 39 De veilingcatalogus van de collectie van Joseph Justus Scaliger (1540-1609) bevat bijvoorbeeld slechts vier exemplaren in het Engels (cf. Jonge, De, 1977, cat. 44).
 - 40 Grafton, 2009, 129.

- 41 Nellen, 2007, 57.
- 42 Resp. ILE, 81 o7 26 L, 17; 82 o8 o51, 22.
- 43 Cic., *Ad fam.* XIV, 20: 'Labrum si in balneo non est, ut sit; item cetera quae sunt ad victum et ad valetudinem neccessaria. Vale.'
- 44 Mout, 2007, 162.
- 45 Lipsius, 1996, 30-1.
- 46 Lipsius, 1996, 34-41; Mout, 2007, 166. Vooral een bondigheid die aan Tacitus doet denken valt in Lipsius' eigen brieven op: de lezer moet vanuit zijn verwachtingspatroon of naar analogie van het voorgaande veel zinselementen aanvullen.
- 47 O.a. van Cicero, paus Gregorius X (1271-6) en de Italiaanse humanist (en latere paus Pius II) Eneo Silvio Piccolomini (1405-1464).
- 48 ILE, 82 o8 11 P, 2; 83 o3 15 W, 19-20; 83 o3 16, 2-4.
- 49 ILE, 83 o3 16, 3-4.
- 50 De Groot: X qu 67 con. dl. 3; Van Meurs: X oct 203; Van der Burch: X qu 67 con. dl. 2, X oct 203. Van der Burch was een uit België afkomstig filoloog, o.a. woonachtig te Utrecht en Leiden, gestorven in 1606. De opdrachten van Justus Lipsius (sign. X oct 123, K qu 29) zijn persoonlijker, doordat hij Van de Poll bijvoorbeeld aanspreekt als huisgenoot. Deze opdrachten moeten daarom niet worden gezien binnen de context van het humanistische circuit, maar als blijk van vriendschap.
- 51 Nellen, 2007, 55-7.
- 52 Ook Van de Polls vader onderhield contacten met prominenten uit humanistische kringen in de Nederlanden, getuige geschenken van Justus Lipsius en Adriaan van der Burch, resp. sign. B oct 46 en X qu 67 con. dl. 4. Het is echter mogelijk dat Herman van de Poll en Lipsius met elkaar in contact kwamen via Evert van de Poll, aangezien het betreffende boek is gedrukt in 1586, na Van de Polls studietijd.
- 53 S qu 983 con. dl. 1: Leiden: Christophorus Raphelengius, 1601. In het boek zijn geen gebruikerssporen te vinden.
- 54 UvA, sign. OTM: OG 63-3026.
- 55 Resp. sign. S qu 250, gedrukt in Venetië door Domenico Farri, 1587; S qu 216, gedrukt in Venetië door I. Giolito, 1599.
- 56 ILE, 94 11 o8 P, 24-9: 'Sed quando tu eum avum? [...] maritum te bonae coniugis opto et ex ea patrem.'
- 57 Nerderveen Meerkerk, Van, 2010, 141.
- 58 Grijzenhout, 2012, 11.
- 59 Dit soort huisraad is een normaal verschijnsel in zeventiende-eeuwse testamenten; cf. Grijzenhout, 2012, 13.
- 60 Grijzenhout, 2012, 11-2.
- 61 Nerderveen Meerkerk, Van, 2010, 129.
- 62 Nerderveen Meerkerk (2010, 141) schetst een beeld van de Utrechtse testateur in de Gouden Eeuw, waarbij de ongehuwde man zonder kinderen in het bijzonder als gever aan het goede doel naar voren komt.
- 63 Hallema, 1925, 646, 661-3.
- 64 Horst, Van der, 1984, 180.
- 65 Grosheide, 1986, 38.
- 66 Grosheide, 1986, 14; 38.
- 67 Grosheide, 1986, 42-3.
- 68 Bijna alle banden uit Van de Polls collectie (alsmede de boeken van Van Buchell) zijn op de titelpagina van een notitie voorzien die aangeeft dat de band afkomstig is uit zijn collectie. Deze *ex-donatione*-formules komen in verschillende vormen voor, meestal zoiets als 'Ex donat. E. Pollionis'. De notities werden door verschillende handen geschreven, wat niet verwonderlijk is bij zo'n grote collectie. Wanneer en door wie deze notities zijn aangebracht is onbekend. Het is - gezien de praktische uitvoerbaarheid - echter waarschijnlijk dat dit gebeurde op een moment dat de boeken uit de collectie nog bijeen stonden, bijvoorbeeld vlak na aankomst bij de stadsbibliotheek in de Janskerk. Mogelijk schreven de catalogiserende predikanten de aantekeningen in de boeken.
- 69 Grosheide, 1986, 54.
- 70 Sign. X fol 41 con. dl. 1 en X fol 99.
- 71 Sign. X fol 39 con. dl. 1, X fol 39 con. dl. 2, 106 D 7, 106 D 8 en H fol 236 (van dit laatste exemplaar staat de provenance via Thin vast). Via zijn oom kwamen tal van boeken in Van de Polls collectie, waarvan er zich nog 21 aanwijsbaar in de collectie van de universiteitsbibliotheek bevinden. Provenancegegevens van zowel Thin als Van de Poll laten dit zien.
- 72 Huysman, 2007, 101.
- 73 Grosheide, 1986, 49. De predikanten die in 1607 begonnen met het catalogiseren konden gebruikmaken van een handgeschreven bibliotheekinventaris die in 1604 was voltooid. Hoewel het denkbaar is dat de legaten van Van de Poll en Van Buchell hierin waren verwerkt, is dit niet zeker. De geëmmiteerden die belast waren met het maken van deze bibliotheekinventaris hadden de beschikking over al bestaande inventarislijsten: zo hadden de executeurs van Van de Polls testament een inventarislijst opgesteld en hield Van Buchell er zelf een bij. Indien de collecties van Van de Poll en Van Buchell niet in de handgeschreven bibliotheekinventaris van 1604 waren opgenomen, konden de predikanten bij het opstellen van de catalogus waarschijnlijk van deze inventarislijsten gebruikmaken.
- 74 Grosheide, 1986, 35.
- 75 Cf. Gnirrep, 1995, 61-62. Ook in boedelinventarissen werden de kleinere boeken vaak niet nauwkeurig opgenomen (Selm, Van, 1992, 84).
- 76 Grosheide, 1986, 14.
- 77 ILE, 84 12 17. In de bibliotheken van Canter en Scaliger maakten boeken in het Frans eveneens het overgrote deel uit van alle boeken in moderne talen (cf. Gruys, 1985, cat. p. 50-4).
- 78 Gruys, 1985, cat. p. 56.
- 79 Selm, Van, 1987, 114.

- 80 Horst, Van der, 1984, 180.
- 81 Grafton, 1991, 26, 39.
- 82 ILE, 94.09.26, 25-30.
- 83 Grafton, 2007, 69.
- 84 Sign. S oct 127; Bodins andere overgeleverde werken in Van de Polls bibliotheek: K oct 57 con. dl. 1 en K oct 57 con. dl. 2. In de catalogus uit 1608 zijn echter meer titels te vinden, die zich niet meer in de universiteitsbibliotheek bevinden.
- 85 Aan de Leidse universiteit werd overigens überhaupt grote nadruk gelegd op brede algemene ontwikkeling binnen de artes (Hoftijzer, 2007, 146).
- 86 Cf. Grafton, 2007, 21.
- 87 Grafton, 1999, 206; Burke, 2000, 179-80.
- 88 Sherman, 2009, 3-4.
- 89 Jackson, 2001, 49.
- 90 Blair, 2010, 71.
- 91 Grafton, 2009, 141.
- 92 Rosenthal, 1997, 52, 60-62, 188.
- 93 Sherman, 2008, 73.
- 94 Resp. sign. O qu 77 con. dl. 1, va. fol. 122r; O oct 62 con. dl. 1, p. 132 en N oct 26, p. 330-371. Van zulke korte of kleine aantekeningen is vaak echter niet goed te bepalen of ze wel door Van de Poll zijn gemaakt.
- 95 Sign. S qu 200, gedrukt in Venetië door Altobello Salicato in 1582. Eenzelfde voorbeeld voor platonische filosofie: Y qu 57 is uitvoerig geannoteerd, W fol 35 nauwelijks.

C.A. van Burik

De manslag op jonker Adriaan van Oostrum in 1612

De lotgevallen met politieke implicaties
van Vincent Dutrieux

Vierhonderd jaar geleden kwam jonker Adriaan van Oostrum door een manslag om het leven. Vincent Dutrieux, de vermeende dader, kon zijn onschuld niet aantonen en nam de vlucht. Het is de tijd van het Twaalfjarig bestand met de heftige strijd tussen remonstranten en contraremonstranten. Voeg daar bij het opvliegende karakter van Dutrieux, zijn machtige tegenstrevers en een dubieuze rol van stadhouder Maurits en de ingrediënten voor een persoonlijk drama zijn compleet. We volgen Vincent Dutrieux tijdens zijn gang langs bestuurlijke - en rechterlijke instanties tot aan de Staten Generaal. We krijgen te maken met

C.A. van Burik (1956) is opgeleid en werkzaam in de administratieve automatisering. Hij doet regionaal historisch onderzoek met als interessegebieden Utrecht, het Kromme-Rijngebied en de Betuwe. Hij is lid van de redactie van Het Kromme-Rijngebied en publiceert in genealogische - en regionaal-historische tijdschriften.

*scheldkanonnades,
juridische procedures en
politieke voetangels. De
slotsom mag luiden dat
Vincent Dutrieux het
slachtoffer was van de
uitgesproken politieke en
religieuze tegenstellingen die
in de jaren tien van de
zeventiende eeuw het leven
bepaalden.*

Inleiding

In 1612 kwam in Wijk bij Duurstede jonker Adriaan van Oostrum door een manslag om het leven. De betrokkenen bij de manslag waren Vincent Dutrieux, die aangemerkt werd als dader maar zich onschuldig achtte, en de nog minderjarige Guert van Rhede heer van Amerongen, die nauw verwant was aan het slachtoffer en een invloedrijk familienetwerk tot zijn beschikking had. De manslag deed zich voor ten tijde van het Twaalfjarig bestand (1609-1621), een periode waarin zowel op landelijk als op lokaal niveau de aanhangers van Oldenbarnevelt (remonstranten) en die van de stadhouder Maurits (contraremonstranten) een politieke en religieuze strijd voerden.

In dit artikel volg ik de gebeurtenissen die volgden op de manslag. Centraal staan de weg die Vincent Dutrieux aflegde om aan hechtenis te ontkomen en zijn confrontaties met bestuurlijke en rechterlijke instanties. Er ontvouwt zich een persoonlijk drama, niet in de laatste plaats veroorzaakt door het opvliegende karakter van Vincent Dutrieux. Op de achtergrond spelen politieke tegenstellingen: Vincent Dutrieux is contraremonstrants gezind, zijn tegenstrevers zijn remonstrants. Ik poog aan te tonen dat niet alleen kerkelijke en overheidsdienaren te kampen hadden met de politieke situatie, maar dat ook een niet-ambtsdrager, zij het in een buitengewone situatie, daarvan het slachtoffer kon worden.

Voor Vincent Dutrieux hadden de gebeurtenissen mogelijk een fataal verloop kunnen hebben. Ik zeg met opzet mogelijk, omdat de afloop in het ongewisse is gebleven door het voortijdige overlijden van Vincent Dutrieux en door het ontbreken van bronnenmateriaal.

Door het onderzoek te verbreden is het gelukt een helder beeld te verkrijgen van het voorval en zijn maatschappelijke context. Om het lopende verhaal niet te zeer te bezwaren, is relevante achtergrondinformatie in aparte tekstblokken geplaatst.

De hoofdrolspeler en zijn connecties

Vincent Dutrieux¹ behoorde tot de vele families die zich in de zestiende en zeventiende eeuw vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden begaven. De familie maakte daarbij een (langdurige) tussenstop in Breda, een reden om te veronderstellen dat Vincents vader of grootvader zich in het gevolg van Willem van Oranje heeft bevonden, maar concrete gegevens daarover ontbreken. Zeker is dat de familie een goede verstandhouding had met de stadhoudelijke familie, want Vincents oom had zitting in de prinselijke raad.

De vader van Vincent Dutrieux, eveneens Vincent genaamd, kwam volgens een familiechroniek na zijn studie en een aantal buitenlandse reizen naar Wijk bij Duurstede om zijn goederen aldaar te 'gebruiken'.² Eind zestiende eeuw was hij schepen, kameraar en burgerhopman te Wijk bij Duurstede. Volgens een andere handschrift leed hij aan 'intervalla' en was hij 'soms tijts qualicken mit den hoofde (te) bewaeren', een heethoofd dus.³ In mei 1604 kwam hij te overlijden, Vincent junior en vijf dochters achterlatend.

Zoon Vincent, de hoofdpersoon in dit artikel, maakte vanaf mei 1606⁴ een of meer reizen naar Duitsland, Italië, Frankrijk en Engeland, alvorens zich in de zomer van 1608 bij zijn zusters in Wijk bij Duurstede te voegen.⁵ Zijn aanwezigheid aldaar blijkt onder meer uit een proces dat hij met zijn zusters en zwagers voerde over de afwikkeling van hun vaders erfenis.⁶ Vincent leefde in Wijk bij Duurstede op betrekkelijke grote voet, tenminste als we een kwestie met een goudsmid over het maken van een 'medailgie' ter waarde van minstens 51 gulden, zo mogen duiden.⁷ Openbare functies heeft hij niet bekleed.

Bekijken we het familienetwerk van Vincent Dutrieux, dan valt op hoe breed georiënteerd de familie was. Via vaderszijde liggen de relaties vooral in Brabant (Breda).⁸ Via Vincents moeder (Adala Gruijter) zijn er connecties met Gelderse landjonkers; Adala's moeder was een Van

Buchell, geparenteerd onder andere aan Van Bueren.⁹ De naam Van Buchell had in Utrecht een bekende klank in de persoon van de oudheidkundige Arnoldus van Buchell (Buchelius) (1565-1641), volle neef van Adala Gruijter. Diens zwager Everardus Vorstius was lijfarts van prins Maurits.¹⁰ Adala's broer Emont Gruijter, heer van Craijesteijn (Tricht), had zitting in de prinselijke raad.¹¹ Het zijn belangrijke contraremonstrantse connecties.

Vincent Dutrieux zelf huwde niet, maar zijn zusters vonden hun huwelijkspartners in alle windstreken van het land en daarbuiten: Wazière de Haurincourt,¹² Le Maire, Van Iddekinge (Groningse adel),¹³ Vaeck (Gelderse adel),¹⁴ Van Els tot de Leemcuijl (Kleefse adel)¹⁵ en Spiering van Well (Land van Heusden).¹⁶ De relatie met de militaire stand (die een groot deel van de zeventiende eeuw zou duren) vloeide voort uit de verwantschap met de genoemde families Wazière en Le Maire; het zijn Walen die dienden in het Staatse leger. De familie Dutrieux nam eind zestiende eeuw - begin zeventiende eeuw een uitzonderlijke positie in in de kleinsteedse samenleving van Wijk bij Duurstede.

Jonker Adriaan van Oostrum en zijn broers en zusters, met hun levensbijzonderheden vermeld in een genealogische opstelling genoteerd door Arnoldus Drakenborch. Detail van de genealogie van de adellijke familie Van Oostrum, (ca 1710). Bij Adriaan van Oostrum de opmerking 'doorsteeken te Wijk'. Het is zover bekend het enige teken van zijn bijzondere levenseinde in een niet-overheidsarchiefbron. Doorgehaald is de opmerking 'is doorsteeken van V. dutrieux te Wijk', abusievelijk geplaatst bij Gerrit van Oostrum. (HUA, Familie des Tombe, 366)

De manslag

In het geval van een manslag, nederslag of doodslag is sprake van noodweer of een ongeluk, duidelijk te onderscheiden van moord, waarbij het slachtoffer zonder roepen of waarschuwen met voorbedachte rade om het leven wordt gebracht.¹⁷

De manslag op Adriaan van Oostrum vond plaats op 21 januari 1612 te Wijk bij Duurstede. Een beschrijving van het voorval is bewaard gebleven in het rekest dat Vincent Dutrieux zond naar

Guert van Rhede van Amerongen (1593-1641), olieverf op doek (223x134 cm) door Gerard Hoet I (1632).

de stadhouder.¹⁸ Vincent beschrijft daarin hoe Adriaan van Oostrum hem op die fatale dag een aantal malen uitnodigde om 'een vruntlijcken scheijdronck'¹⁹ te komen drinken. Dutrieux was in eerste instantie weinig gene- gen om op het voorstel in te gaan, maar ten lange leste, 'omme tselve met eeren aff te sijn' was hij zonder mantel, rapier en dienaar naar Adriaan van Oostrum gegaan. Aldaar aange- komen, trof hij niet alleen Van Oostrum maar een hele groep personen, onder wie Adriaans neef Guert van Rhede. Door 'het vruntlijck aen- houden' van de twee week Dutrieux 'tot sijn groot ongeluck' van zijn voornemen af en bleef bij het gezelschap, 'nijet denckende dat onder dexell van soe seer vruntlijcken gelaet soo grooten verraet schuijden'. Na verloop van enige tijd, het was reeds avond, werd de rest

van het gezelschap uit de kamer gezonden en werd de deur 'bedecktelijck toegemaect'. Van Oostrum en Van Rhede gingen ieder aan een zijde van Vincent Dutrieux zitten en Vincents 'jongen' (jongste knecht) werd door hen 'door veel biddens' er toe gebracht om een lied te zingen. Bij het derde vers van het lied gaf Van Oostrum een teken aan Van Rhede die daarop zonder een woord te zeggen Dutrieux 'met sijn blote pedarm'²⁰ in het gezicht stak. Het kwam tot een heftig handgemeen waarbij Dutrieux in een hoek van de kamer werd gedreven. Daar werden hem ten- minste acht 'dangereuse quetsuren' toegebracht, zijn linkerhand 'teenemaell vuijter lede gevreicht' en, terwijl hij op een knie 'ter eerden geworstelt' was, werd hem bijna het leven beno- men. Van Rhede was 'seer furieuselijck steeckende'. Toen volgde het fatale moment: Van Rhede trof in de worsteling per ongeluk Adriaan van Oostrum, die daarna 'inwaerts bloeiende' aan zijn verwonding bezweek. Dutrieux wist in de ontstane verwarring te ontkomen en claimde onschul- dig te zijn of tenminste zich te kunnen beroepen op de 'hoochste' noodweer en dus niet strafbaar te zijn. Niettemin verliet hij Wijk bij Duurstede en belandde in Culemborg.

De vraag rijst uiteraard wat aan de fatale gebeurtenis vooraf kan zijn gegaan waardoor Guert van Rhede en Adriaan van Oostrum zo'n zware rekening met Vincent Dutrieux hadden te vereffenen. Bij gebrek aan concrete aanwijzingen kunnen we slechts naar de oorzaak gissen. Het kan zijn dat politieke tegenstellingen tot het conflict hebben geleid. Dutrieux behoorde tot de contraremonstranten, zijn tegenstanders waren overtuigde remonstranten. Een andere mogelijkheid is dat het conflict al jaren eerder is ontstaan. Want in het najaar van 1605 proce- deerde Willem van Oostrum voor het gerecht van Wijk bij Duurstede tegen Dutrieux wegens een 'quetsure' die Vincent aan Van Oostrum 'verrasselijck ende sonder oorsaecke gedaen' had.²¹ Over de exacte toedracht en de afloop van deze zaak zijn helaas geen gegevens bekend. Opvallend is wel dat Vincents vader een halfjaar eerder Johan van Oostrum, de schout van Wijk bij Duurstede en broer van genoemde Willem van Oostrum, tot mede-executeur van zijn

Van Oostrum en Van Rhede: verstrengelde invloedrijke (remonstrantse) families²³

Goert van Rhede van Saesveld (1516-1584) geldt als de stichter van de Utrechtse tak van de familie Van Rhede. Afkomstig uit Overijssel, vestigde hij zich midden zestiende eeuw in Utrecht waar hij onder meer schout van de stad en raadsheer in het Provinciaal Hof was. Uit zijn huwelijk met Geertruijt van Nijenrode (1525-1605), telg uit een van de oudste families van het Sticht, werden onder andere twee zonen geboren, Frederick en Gerard, die respectievelijk met de heerlijkheden Amerongen en Nederhorst werden beleend. Frederick was eveneens schout van Utrecht, had zitting in de Ridderschap van Utrecht en was vader van onder andere weer een Goert, ook wel Guert²⁴ of Godard van Rhede (1593-1641), die na zijn vaders dood in 1611 de heerlijkheid Amerongen in bezit kreeg. Godard junior werd door Dutrieux aangewezen als de ware dader van de in 1612 gepleegde manslag op Adriaan van Oostrum. Godard was op dat moment nog minderjarig, zij het op de grens want hetzelfde jaar nog huwde hij met Anna van den Boetzelaer tot Toutenburg (1584-1650). Dit bezorgde hem een goede uitgangspositie voor de glanzende carrière die hij in de eerste helft van de zeventiende eeuw zou maken.

De familie Van Oostrum bekleedde al sinds mensenheugenis een vooraanstaande positie, zowel in Utrecht als in Wijk bij Duurstede. Johan van Oostrum, de vader van het slachtoffer, was gouverneur en drost van Woerden en huwde Alith van Renesse van Wulven. Willem van Oostrum (1582-1639), de schout van Wijk bij Duurstede, behoorde tot de Wijkse tak van de familie. Hij was een zoon van Jan van Oostrum Dircksz en Maria van Oostrum. Van vaderszijde was hij ver verwant aan Adriaan van Oostrum, maar via zijn moeder was hij diens volle neef. Willems zuster Cornelia van Oostrum was de vrouw van de hiervoor genoemde Frederick van Rhede; Willem van Oostrum was dus oom van Godard van Rhede. En Adriaan van Oostrum en Godard van Rhede waren neven in de vijfde graad. Na het overlijden van zijn zuster trad Willem van Oostrum op als voogd over de kinderen van zijn zuster Cornelia.²⁵ Willem en zijn broer Jan van Oostrum waren bovendien gehuwd met volle nichten van Godard van Rhede, respectievelijk Maria en Margriet van den Bongert, dochters van Maria van Rhede en Beernt van den Bongert. Om het beeld nog meer te compliceren, de tweede vrouw van Frederick van Rhede, Catharina van Mervelt, weduwe van Bartholomeus de Wael van Moersbergen, was de moeder van Adolph de Wael van Moersbergen, burgemeester van Utrecht en een van de remonstrantse voormannen die samen met Gillis van Ledenberch en Oldenbarneveldt na de wetsverzet in 1618 werd berecht.²⁶ Kortom, een krachtig familienetwerk en een bolwerk van remonstranten dat kon worden ingezet om de jeugdzonde van een veelbelovende telg in de doofpot te laten verdwijnen.

testament had benoemd.²² Daaruit mogen we afleiden dat de relatie tussen de families op dat moment nog niet was verstoord. Maar misschien was dit juist het begin van het conflict omdat de afwikkeling van de nalatenschap niet naar tevredenheid verliep ...

In Culemborg

Na de fatale gebeurtenis was Willem van Oostrum, die zijn broer in 1609 als schout van Wijk bij Duurstede was opgevolgd, verplicht een onderzoek in te stellen.²⁷ Een aanklacht voor het gerecht was het gevolg. De schout beschouwde Dutrieux als voortvluchtig²⁸ en er waren geen getuigen die hem vrij konden pleiten.²⁹ Al met al een moeilijke positie voor Dutrieux. Wilde hij voorkomen dat hij werd gearresteerd, dan diende hij Wijk bij Duurstede te verlaten. Dat de schout nauw verwant was aan het slachtoffer woog zwaar mee bij deze beslissing, omdat hij vreesde voor een oneerlijk proces.

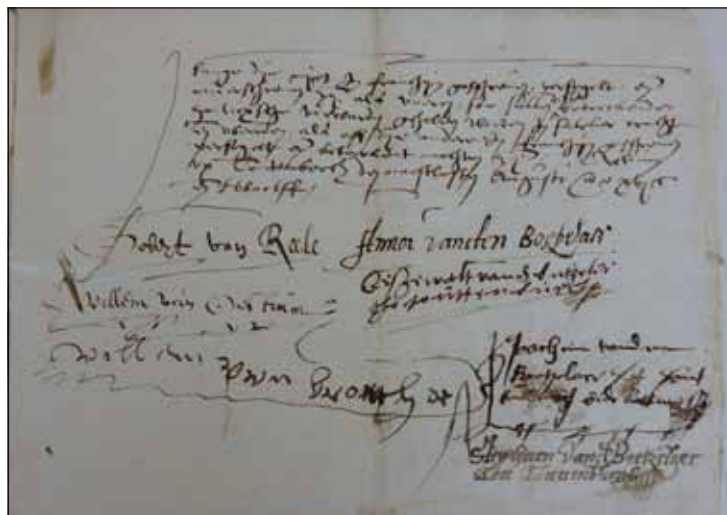
Cornelia van Oostrum (c. 1570-1600), olieverf op doek (223x134 cm), onbekende meester.

Anna van den Boetzelaer tot Toutenburg (1584-1650), olieverf op doek (223x134 cm) door Gerard Hoet I (1632).

Vincent Dutrieux was overigens geen uitzondering toen hij de vlucht nam na een incident met dodelijk afloop. Sententies waarmee deze zaken worden afgedaan, melden veelvuldig dat de vermeende dader, ook als sprake was van noodweer, genoodzaakt was om 'het land' te verlaten.³⁰ Dat hij naar Culemborg vertrok, lag voor de hand omdat dit een van de vrijplaatsen was in de Republiek, waar lieden die door justitie werden vervolgd asiel konden vragen aan de plaatselijke heer, in dit geval de graaf van Culemborg.³¹

Het is niet duidelijk of Dutrieux in Culemborg ook werkelijk asiel heeft aangevraagd.³² De graaf zelf spreekt niet over het verlenen van asiel. In tegendeel, Dutrieux werd door Arent van Bronckhorst, drost van Culemborg, in hechtenis genomen toen twee broers van de overledene het gerecht hierom verzochten. Omdat geen zoen was gemaakt en geen remissie was verleend, eisten zij dat Dutrieux 'metten sweerde aen den lijve gestraft' zou worden tot de dood zou volgen.³³ Wat de broers verzuimden was zekerheid te stellen voor de gerechtskosten, wat voor hen verplicht was omdat zij buiten Culemborg woonachtig waren. Het gevolg was een impasse, waardoor Dutrieux in Culemborg moest verblijven zonder dat zijn proces enige voortgang boekte. Deze situatie duurde meer dan anderhalf jaar, zij het dat na verloop van tijd de graaf aan Dutrieux enige vrijheden verleende zodat hij zich in Culemborg vrij kon bewegen. Het was hem verboden de stad te verlaten. Althans dat was de mening van de drost toen Dutrieux regelmatig buiten de stad werd gesignaleerd. Dit kon de drost natuurlijk niet tolereren van iemand die hij in hechtenis had genomen. Dutrieux was een andere mening toegedaan en ondersteunde die met getuigenverklaringen. Volgens hem had de drost gezegd 'niet kan u verbieden naer u goederen ofte u affairen vuijt te sien als ghij maer weer in compt

De handtekeningen van onder andere Guert van Rhede, Anna van den Boetzelaer en Willem van Oostrum onder de akte van huwelijksvoorwaarden van de twee eerstgenoemden (30 augustus 1612). (HUA, Familie Van Boetzelaer, 341)

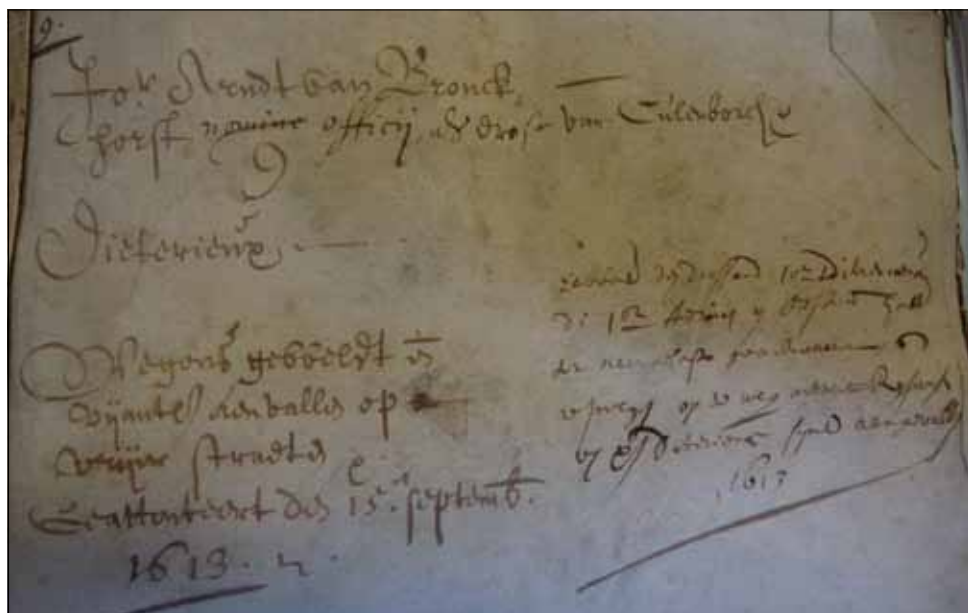
ende u voor Oostrummen ofte u vianden wacht'.³⁴ Het kwam tot een conflict met de drost waarbij de graaf, die de zaak hoog opnam, het gedrag van Dutrieux als 'cleynachtige' van zijn persoon beschouwde. Op 30 juli 1613 gaf de graaf Dutrieux uiteindelijk te verstaan dat hij zijn proces binnen de stad diende af te wachten.

De kwestie nam echter een andere wending. Eind juli 1613 richtte Dutrieux zich met een verzoek om landwinning (vrijgeleide) tot stadhouder Maurits. Aan het verzoek danken we de uitvoerige uiteenzetting over de toedracht van de manslag, althans Dutrieux' eigen lezing van het voorval. De redenen waarmee hij zijn verzoek omkleedde, geven een beeld van de positie waarin hij zich op dat moment bevond. Zijn proces in Culemborg schoot niet op en het was niet ondenkbaar dat hij daar nog lang zou moeten verblijven. In het verzoek stond zijn onschuld voorop en mocht die in twijfel worden getrokken, dan beriep hij zich op noodweer. Aan de stadhouder liet hij weten orde op zaken te willen stellen en 'oock sijne onschult te beter aen den dach te (willen) brengen'. In Wijk bij Duurstede was hij echter beducht in hechtenis te worden genomen omdat de schout 'naebloetbewant van den overledene' was en 'partij formeel' (aanklager). Een vermenging van belangen dus. Hij verzocht de stadhouder een vrijgeleide zodat hij zich in diens 'gouvernementen' vrij kon bewegen; anderhalf jaar dacht hij nodig te hebben. De stadhouder was niet zo vrijgevig en verleende hem een vrijgeleide voor zes maanden. Gedurende deze periode was het de procureur-generaal van het Hof en alle andere 'officieren' verboden om hem te 'molesteren' (in rechte te betrekken).

In ieder geval kwam door de landwinningsbrief van de stadhouder een einde aan Dutrieux' uitzichtloze situatie in Culemborg. Hij keerde terug naar Wijk bij Duurstede waar hem echter moeilijkheden met de Van Oostrummen stonden te wachten, waarover hierna meer. Eerst komt een ander voorval in het Culemborgse ter sprake, een voorval waardoor Vincent Dutrieux zich aldaar volkomen onmogelijk maakte.

De aanval op de drost

Enkele maanden na het verkrijgen van zijn vrijgeleide kwam Dutrieux opnieuw en veel ernstiger in conflict met de Culemborgse drost. Hij bevond zich op 15 september 1613 op een wagen met enkele personen om 'alleenlijck om sijn plaisier ende welbehagen' een rit te maken. Dat was althans het geval tot het moment dat zij op de dijk naar het Rijswijkse veer drost Arent van

Aantekening op de gerechtsrol van Culemborg van de aanklacht van Arndt van Bronckhorst, drost van Culemborg, contra Vincent Dutrieux, wegens diens aanval op 15 september 1613. Bijgeschreven rechts: 'hebbende den drossard jor. Diterieux die jor. Adriaen van Oostrum hadde te(?) neergelest geactioneert (in rechte opgetreden tegen) ende deswegen op den wech ontrent Rijswijk van vern(oemde) Diterieux sijnde aengevallen, 1613'. In Culemborg hield men Vincent Dutrieux dus voor de dader van de aanslag op Adriaan van Oostrum. (GA, ORA Culemborg, 103)

Bronckhorst tegenkwamen die daar een avondwandeling maakte. Volgens de drost en zijn medestanders kon Dutrieux zich niet beheersen, sprong van de wagen en riep de drost toe: 'ghij treijter (..) ghij sult renunchieren (afzien) van het proces dat ghij tegens mij hebt aengevangen'. Met een 'bloot rapier' en door hem 'met vuijsten aen te vallen' bedreigde hij de drost. Pas toen omstanders riepen 'ghij sult hier u proces niet mede verbeeteren maer wel erger maecken', kwam hij tot bedaren.³⁵ Dutrieux verzamelde getuigenverklaringen die veel milder van toon waren. Daarin werd beweerd dat de drost had beloofd het proces te 'laeten vaeren' en daarop zelfs tweemaal de hand had gegeven. Hoe het ook zij, het kwaad was geschied mede gezien het gedrag dat Dutrieux eerder in Culemborg had vertoond. Hij vertrok (met achterlating van schulden³⁶) uit Culemborg en is voor zover bekend daar niet meer teruggekeerd. De drost daagde Dutrieux onverwijld voor het gerecht wegens 'geweldt ende vijantlijck aenvallen (..) en zijn getuigenverklaringen verstuurde hij naar de Staten van Utrecht. Ook de graaf nam het hoog op dat zijn drost, 'een edelman van goeden huijse ende [...] van groote bejaertheijt', was aengevallen. De graaf beschouwde het gedrag van Dutrieux wederom als bewijs van 'cleijnachtinge ende despect' van zijn persoon. Hij bemoeide zich persoonlijk met de zaak door brieven op poten te versturen naar zowel de stadhouder als de Staten van Utrecht, beide verzoekend om Dutrieux in hechtenis te nemen en zijn gerechte straf niet te laten ontlopen. Omdat Dutrieux Culemborg al had verlaten, raakte de zaak na verloop van tijd in het slop.³⁷ Eén detail mag echter niet onvermeld blijven: de aanklacht van de drost en de brieven van de graaf melden onverhuld dat Vincent Dutrieux Adriaan van Oostrum had doodgestoken, een bewijs dat hij in brede kring als dader werd aangemerkt.

Landwinning, remissie, vervolging en purge

De landsheer had van oudsher de bevoegdheid om remissie (gratie) te verlenen. De stadhouder, plaatsvervanger van de landsheer, na de afzwering van Philips II benoemd door de Staten van Utrecht, had dezelfde bevoegdheid.³⁹ In geval van manslagen of nederslagen, die in de zeventiende eeuw veelvuldig voorkomen, moest met de familie van het slachtoffer een (financiële) compensatieregeling (de zoen) overeengekomen zijn, alvorens remissie werd verleend. Wilde de dader voorkomen dat hij in hechtenis werd genomen, dan nam hij de vlucht uit het land (provincie) waar het voorval had plaatsgevonden.

Teneinde de manslager in staat te stellen zijn zaken te regelen, verleende de stadhouder landwinning ook wel sauvegarde, respijt, vrijgeleide, paspoort of surseance genaamd.⁴⁰ Met een landwinningsbrief kon de dader terugkeren naar de plaats-delict zonder dat hij het risico liep in hechtenis te worden genomen. Zowel bij remissie als landwinning werd de rechtsgang gestuit, bij landwinning slechts tijdelijk.

Als de zoen was gemaakt en tenminste een jaar en een dag sinds de manslag waren verstreken (de verjaring⁴¹), dan kon de dader remissie verzoeken. De stadhouder mocht echter pas remissie (en ook landwinning) verlenen, nadat hij advies had ingewonnen bij de Staten, het Hof en - afhankelijk van de plaats waar de manslag had plaatsgevonden - bij de betreffende schout of maarschalk. Dit advies had tot doel de juiste toedracht van de manslag te achterhalen.⁴²

Ter finale afwikkeling van de manslag volgde voor het Hof de procedure tot gerechtelijke goedkeuring van de remissie (het interinement). De (procureur van de) dader, in bezit van een remissiebrief, procedeerde tegen de betrokken partijen, te weten de vrienden van de nedergeslagene, de schout of maarschalk en de (substituut) procureur-generaal namens het 'land', die al dan niet de remissie konden goedkeuren.⁴³ De dader moest in persoon, 'blootshoofs op zijn knien leggende', zijn remissiebrief presenteren en in hechtenis gaan en blijven totdat de procedure was doorlopen. In de sententie van interinement werd de toedracht van het voorval beschreven, waarna de Raden van het Hof uitspraken dat zij gratie en genade vóór rigeur en strengheid van recht lieten gaan. Vervolgens werd de dader gerestitueerd in zijn goede naam en faam en kreeg zijn onverbeurde goederen retour. Ten slotte werd eenieder een eeuwig zwijgen opgelegd.

Tot zover de procedure als de dader en de familie van het slachtoffer tot overeenstemming waren gekomen. Was dat niet het geval, dan werd de dader aangeklaagd: in de stad voor het gerecht door de schout en was het delict op het platteland gebeurd, voor het Hof van Utrecht door de betreffende maarschalk en de procureur-generaal als gevoegde partij. De sententie luidde schuldig of onschuldig.

Indien de (vermeende) dader zich onschuldig achtte, kon hij aan het Hof een dagvaarding van 'purge' (verschoning) verzoeken.⁴⁴ Dezelfde partijen die bij een remissie betrokken waren, werden nu in de gelegenheid gesteld de onschuld van de beklaagde te betwisten. De beklaagde moest ook in dit geval in hechtenis gaan en blijven tot de sententie was uitgesproken. Bij een gunstige beschikking werd de beklaagde door de Raden van het Hof 'puijr, suijsver ende innocent' verklaard.

Wat ook opvalt is dat het verzoek van de broers Van Oostrum in Culemborg zo welwillend werd ontvangen en de graaf de door hen veroorzaakte trage rechtsgang tolereerde. De graaf was de broers klaarblijkelijk gunstig gezind. Als Culemborg een bewuste keus van Dutrieux is geweest om naar uit te kijken, bleek dat weinig gelukkig. Wellicht moeten we hier politieke motieven

Gezicht op Wijk bij Duurstede vanaf de rivier. (ca 1685) Gravure door Thomas Doesburgh voor de 'Nieuwe Kaart van den Lande Utrecht' door Bernard de Roy. Links het dijklichaam en rechts de walmuur met zijn muurtorens (Collectie RHC Zuidoost Utrecht)

veronderstellen. Misschien kwam het de graaf, behept met remonstrantse sympathieën,³⁸ goed uit om aan de contraremonstrant Dutrieuxx asiel te weigeren en zag hij in diens wangedrag een mogelijkheid om een lastige politieke kwestie te beëindigen.

Terug in Wijk bij Duurstede

Intussen hield de kwestie ook in Wijk bij Duurstede de gemoederen bezig, waarbij de schout Willem van Oostrum een hoofdrol voor zich opeiste.⁴⁵ Vincents zuster Catharina moest het tijdens de Wijkse kermis van 1613 ontgelden toen zij met haar achternicht Isabella van Bueren en haar achterneven Jan en Dirck van Leeuwen langs het huis van Adriaan van Oostrums moeder wandelde. Zonder aanleiding werd zij door Willem van Oostrum 'groffelijcken geinjurieert ende schandelijcken geblameert' met de woorden 'joffer de Trieulx ghij sijt well een stout vercken dat ghij deurft gaen voorbij mij meus deur, hadt mijn neeff u ontmoet hij soude u een schram in uwen beek gegeven hebben'. Daaraan nog toevoegende 'een hoer bent ghij, een hoer benie en arger als een hoer, maecktie vuyt de stadt off men salder u met stront vuyt smijten'. Die neef waarop Willem van Oostrum doelde, was Adriaans broer Bruijn van Oostrum, die Catharina Dutrieuxx eveneens met scheldwoorden en zijn rapier had bedreigd en slechts dankzij ingrijpen van een van de achterneven Van Leeuwen van meer aantijgingen werd weerhouden.

Toen keerde Vincent Dutrieuxx zelf terug naar Wijk bij Duurstede. Met de landwinningsbrief in zijn bezit verkeerde hij in de veronderstelling zich vrij te kunnen bewegen in het Sticht van Utrecht. Na aankomst begaf hij zich eerst met de plaatselijke deurwaarder naar het huis van Willem van Oostrum omdat de landwinningsbrief opschortende werking diende te hebben op de aanklacht van de schout. Willem van Oostrum was niet aanwezig maar aan de substituut-schout werd een authentieke kopie van de landwinningsbrief overhandigd. Dit gedaan hebbende, was de deurwaarder van mening dat Willem van Oostrum thans Dutrieuxx niet in rechte mocht betrekken. Volgens enkele leden van de Wijkse magistraat, die op de hoogte waren van de landwinningsbrief, wilde Willem van Oostrum het proces echter voortzetten, maar zij verleenden bij gebrek aan een 'commissie'⁴⁶ geen goedkeuring aan arrestatie. Voorts meenden zij dat Dutrieuxx de juiste zekerheid had gesteld voor zijn proces.⁴⁷ Bovendien had hij bewijzen van zijn onschuld overlegd en een verklaring van de drost van Culemborg over de stand van zaken van zijn proces

Utrecht en de Stadhouders ten tijde van het Twaalfjarig bestand (1609-1621)

Toen in 1609 de strijd tegen Spanje (tijdelijk) werd gestaakt, kwamen de interne spanningen in de jonge Republiek aan de oppervlakte, zowel op religieus als op politiek gebied. De vrede betekende een aantasting van de positie van de stadhouder Maurits, hij was immers bevelhebber van het leger en wenste voortzetting van de strijd. Tegenover Maurits stond Oldenbarnevelt, de intelligente en invloedrijke landsadvocaat die het naar hegemonie strevende Holland vertegenwoordigde en de vrede wenste te bestendigen en Maurits voor zijn plannen gebruikte.

Op religieus gebied speelde de kwestie, of de overheid boven kerkelijke vergaderingen stond. De remonstranten (Arminianen, rekkelijken) waren tegen belijdenisdwang en wensten als waarborg toezicht van de overheid. Zij vonden in Oldenbarnevelt hun medestander. De contraremonstranten (Gomaristen, preciesen) die strikte gebondenheid aan de belijdenis voorstonden en zich verzetten tegen overheidsinmenging in kerkelijke zaken, vonden na verloop van tijd Maurits aan hun zijde.⁴⁸

Utrecht gold in deze periode samen met Holland als een bolwerk van remonstranten. In 1610 voltrok zich in de stad een ware staatsgreep toen een groep contraremonstranten en andere prinsgezinde ontevreden met succes een greep naar de macht over de stad deden. De omwenteling werd weliswaar hetzelfde jaar nog teniet gedaan en de aanstichters berecht en verbannen, maar de gevolgen bleven lang merkbaar en veroorzaakten een broeierige sfeer in de stad.

De rebellen waren aanhangers geweest van Maurits en deze had zich in eerste instantie niet onsympathiek tegen hen getoond. Daarmee had hij kwaad bloed gezet en wantrouwen gekweekt bij de Utrechtse remonstranten. Bovendien bleven de contraremonstranten zich de jaren nadien roeren in de stad onder het motto 'Liever met Maurits te sterven in 't veld, dan langer met de Arminianen te zijn gequeld'. In 1612 lieten de Staten een plakaat uitgaan tegen het herbergen van contraremonstranten. Nog hetzelfde jaar werd dit plakaat verscherpt omdat enkele bannelingen waren teruggekeerd en allerlei dreigementen uitten. De wederpartij op haar beurt beklagde zich over de behandeling bij Maurits.⁴⁹ Het illustreert hoe fel de Utrechtse bestuurders de contraremonstranten bestreden. Pas eind juli 1618 veranderde de situatie toen Maurits, na de zo geheten afdanking van de Waardgelders, de wet verzette en de politiek definitief naar zijn hand zette. Spoedig daarna liet Maurits de Utrechtse remonstrantse voormannen Gillis van Ledenberg en Adolph de Wael van Moersbergen arresteren en samen met Oldenbarnevelt berechten. In het vervolg hadden de contraremonstranten het voor het zeggen.

aldaar. (De aanval op de drost had nog niet plaatsgevonden.) Het mocht niet baten. Precies dat werd werkelijkheid waarvoor Dutrieux beducht was toen hij zich tot de stadhouder wendde. Willem van Oostrum wees de zekerheidsstelling af en de verklaring van de drost deed volgens hem niet ter zake. Op 27 juli 1613 kwam Van Oostrum naar het huis van Herman van Honthorst waar Dutrieux op dat moment verbleef. 'Met den haen opt roer' probeerde hij zich 'geweldig' toegang te verschaffen. Zijn knecht gaf hij opdracht om Vincent Dutrieux onmiddellijk dood te schieten als deze zich zou verzetten. Agatha van der Mijll, de vrouw des huizes, bedreigde hij toen zij hem niet direct doorgang verleende, onderwijl roepende 'hij zal ons niet ontkomen alwaer hij een vogel'. Hoe dit incident is afgelopen, is niet bekend, maar gelet op wat vervolgens gebeurde, is Dutrieux niet gearresteerd.

Gezicht op de Neude te Utrecht uit het zuiden tijdens het afdanken van de Waardgelders door prins Maurits op 31 juli 1618. Links staat het wachthuis van de waardgelders vóór het St. Ceciliaklooster. In het midden staat het Utrechtse garnizoen opgesteld. Op de achtergrond zijn de Loeff Berchmakerstraat, Predikherenstraat en Voorstraat te zien en rechts de ingang van Kintgenshaven. Ets van D. Vrijdag (graficus) en J. Bulthuis (tekenaar) naar een tekening van Jan Bulthuis (c. 1793) naar een schilderij van Cornelis Droochsloot uit 1618. (1793) (HUA, Coll. Beeldmateriaal, cat.nr. 39506)

De Staten van Utrecht ingeschakeld

Begin augustus 1613 diende Dutrieux een rekest in bij de Staten van Utrecht.⁵⁰ Hij verzocht om vrijgeleide en wel op basis van de landwinningsbrief waarvan hij een kopie overlegde. De hierboven aangehaalde getuigenverklaringen over de gebeurtenissen in Wijk bij Duurstede dienden om de Staten te overtuigen dat Willem van Oostrum hem in weerwil van de landwinning naar het leven stond en dat hij dus bescherming behoefde. Hij vreesde voor 'meerder ongeluck' omdat hij en de zijnen 'sheeren straeten nijet ongemolesteert gebruijcken' konden en dat behoorde 'in een landt van justitie' niet te gebeuren, zijnde 'delicten van seer quade consequentie streckende tot cleijnnachtinge van sijn exellencie en tot vilipendie (verachting) des magistraets'.

Gedeputeerden Staten van Utrecht die de zaak in behandeling hadden, waren door de woorden van Dutrieux niet overtuigd. Alvorens een beslissing te nemen, verlangden zij dat hij de originele landwinningsbrief zou overleggen. Ook wonnen ze advies in bij mr. Barnard van Montevaldone, de advocaat-fiscaal (landsadvocaat), en bij de Raden van het Hof. Van Montevaldone vertrok naar Den Haag om zich door de prins te laten informeren over de landwinning.

In de vergadering van 15 september 1613 kwam het rekest van Dutrieux opnieuw aan de orde. Van Montevaldone deed verslag van zijn reis naar Den Haag en overlegde een bericht van de prins waarin deze verzocht dat 'de landwinning haer effect soude mogen sorteren'. De Gedeputeerden

Portret van Maurits van Oranje (1567-1625), Prins van Oranje (1619-1625); stadhouder van Utrecht (1590-1625). Borstbeeld links, in harnas met sjerp, in ovaal. (kopergravure) (1590-1610) Prent uit ca 1796 naar een tekening van Aart Schouman uit 1750 naar een schilderij van Michiel van Mierevelt uit ca 1600, uitgegeven door Isaac Tirion, afkomstig uit: J. Wagenaar, Vaderlandsche historie, Amsterdam 1796. (HUA, Coll. Beeldmateriaal, cat.nr. 39110)

gingen vervolgens in overleg, de ontvangen adviezen in hun beraadslaging meewegende. Uiteindelijk kwamen zij tot een oordeel. De prins wilden zij weliswaar hun respect betonen, maar de landwinning was 'niet alleen buiten alle forme van rechten maer oock jegens de expresse rechten en patenten van dese lande (Utrecht) gegaen'. Het verzoek van Dutrieux wezen zij daarom af. Het besluit zou hem door de deurwaarder worden medege-deeld en vervolgens diende hij de provincie Utrecht binnen 24 uur te verlaten op straffe van gevangen en berecht te worden. Als hij van

de manslag een behoorlijke remissiebrief had verkregen, mocht hij procederen tot gerechtelijke goedkeuring en afhankelijk daarvan kon hij in Utrecht terugkeren.

Op 28 september 1613 waagde Dutrieux een tweede poging bij de Gedeputeerden, omdat hij twijfelde of de heren 'genoechsaem [...] (over) de differenten (die) tusschen de Oostrummen ende hem ..gepasseert (waren) bericht mochten zijn'. De originele landwinningsbrief had hij inmiddels overhandigd. Hij beriep zich thans ook op de leenverhouding die hij met de Staten van Utrecht onderhield op basis waarvan de Staten als zijn leenheren hem in 'protectie' dienden te nemen. Zijn onschuld moest blijken uit de ingeleverde stukken. Omstandig legde hij nog eens uit hoe hij in Culemborg anderhalf jaar op zijn proces had moeten wachten en dat Johan van Oostrum, broer van de overledene, zelfs had ontkend dat hij in Culemborg actie had ondernomen. Het beheer van zijn goederen kon nu geen langer uitstel velen. Hij wenste zich onder bescherming van de prins in Wijk bij Duurstede te begeven om de procedure van de schout aldaar te doorlopen. Op straat zou hij zich slechts in 'aller stillicheijt' begeven ingeval hij in of uit de stad zou reizen. Hij beëindigde zijn verzoek met het beklag dat het 'buiten alle redenen' was dat iemand om zijn lijf te bewaren zijn huis en goederen moest verlaten. De belofte die Dutrieux deed en de argumenten die hij aanvoerde, konden de Gedeputeerden niet vermurwen. Zij wijdden in hun vergadering van 28 september 1613 nauwelijks nog woorden aan de kwestie en bleven bij het besluit dat zij op 15 september hadden genomen.

Hoe moeten we deze handelwijze van de Gedeputeerden duiden? De redenen die zij aanvoerden om het verzoek van Dutrieux af te wijzen, hebben betrekking op de verplichting van Maurits om, conform de voorwaarden van zijn benoeming tot stadhouder, advies in te winnen bij de Staten en het Hof alvorens landwinning te verlenen. Maurits had zijn bevoegdheid overschreden, maar verder wijdden de Gedeputeerden niet uit over hun beweegredenen.

Brief van Vincent Dutrieux aan Arend van Buchell (4 juli 1614). (UBU, Collectie Handschriften, 1324, nr. 10)

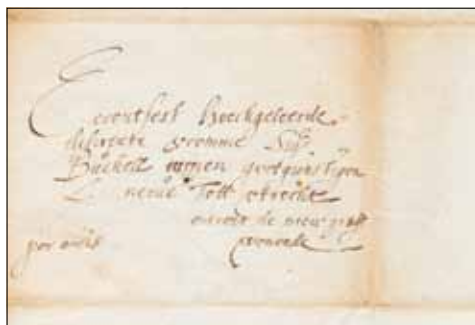
Nu wil het geval dat nagenoeg op hetzelfde moment een kwestie actueel was die enige gelijkenis vertoont met die van Dutrieux, waardoor meer duidelijkheid ontstaat over het gedrag van de Gedeputeerden.⁵¹ Deze tweede manslager bevond zich weliswaar in hechtenis en er waren andere verschillen, maar blijkens diens correspondentie met de Raden van het Hof had Maurits ook in dit geval nagelaten advies te vragen alvorens surseance te verlenen.⁵² Dat werd hem weliswaar niet (openlijk) kwalijk genomen, maar de surseance moest wel worden 'afgedaen' (ingetrokken, afgewezen), zoals Maurits in veel andere soortgelijke kwesties, toen hij beter geïnformeerd was, ook gedaan had, omdat surseance 'inconvenienten' (bezwaren) voor goede ingezetenen

veroorzaakte en omdat het recht zijn voortgang moest hebben, aldus de Raden. Het is duidelijk: het Hof en daarmee de Staten van Utrecht waren afkerig van het verlenen van landwinning. Ook is duidelijk dat Maurits vaker zijn bevoegdheid te buiten ging. De Staten schroomden in zulke gevallen niet, ondanks de landwinning, de manslager in hechtenis te (laten) nemen. In dat licht bezien is de behandeling die Dutrieux ten deel viel niet uitzonderlijk. Met de onlusten van 1610 nog vers in het geheugen en de gevolgen daarvan nog merkbaar, waren de remonstrants gezinde Staten alert op het verlenen van surseance om contraremonstrantse onruststokers hun straf niet te laten ontlopen. In die zin had Dutrieux dus te kampen met de politieke situatie van het moment. Duidelijk is ook dat de verhouding met Maurits niet optimaal was en de Staten zich stevig in hun schoenen voelden staan. Dat moeten mede redenen geweest zijn dat de Staten zich veroorloofden de prins de voet dwars te zetten en zo een conflict met hem te riskeren.

'Neve' te hulp geroepen

Het is niet duidelijk waar Dutrieux zijn toevlucht heeft gezocht nadat Gedeputeerde Staten in september 1613 hun besluit hadden

Adressering van de brief van Vincent Dutrieux aan Arend van Buchell (4 juli 1614). Arend van Buchell woonde 'omtrent de Nieuwe Gracht'. De brief werd 'per amis' verzonden. (UBU, Coll. Handschriften, 1324, nr. 10)

Arend van Buchell (1565-1641), geschiedkundige te Utrecht. Borstbeeld links in ovaal. Chrispijn van de Passe de Oude (kopergravure) (1614). (HUA, Coll. Beeldmateriaal, cat.nr. 38843)

genomen. Culemborg zal het niet geweest zijn, gelet op het incident met de drost dat zich daar had afgespeeld. In april van het volgende jaar woonde hij mogelijk weer in Wijk bij Duurstede.⁵³ Een aanwijzing voor zijn verblijfplaats in juli 1614 vinden we in een brief die hij schreef aan zijn 'neve' Arend van Buchell te Utrecht.⁵⁴ Hij geeft weliswaar geen verblijfplaats op, maar de brief werd 'per amis' verzonden. Het antwoord moest Buchell geven aan mr. Honthorst, verbonden aan het Hof van Utrecht, die bereid was de brief 'voert te besteden' en dan zou de brief 'well behandrikt worden' aan Dutrieux.⁵⁵ Het lijkt erop

dat Vincent Dutrieux op dat moment in Utrecht of directe omgeving was ondergedoken.

Uit de brief komt een persoon naar voren die, zo niet in paniek verkeert, dan toch min of meer ten einde raad is. In Van Buchell zag Dutrieux een toeverlaat, een 'vrunt der vrunden', die hij met vlijende woorden poogde te overreden om enkele zakelijke kwesties te behartigen, omdat hij bevreesd was dat zijn zaakgelastigde Otto Schasser, een overbuur van Van Buchell, zijn afspraken niet zou nakomen.⁵⁶ Over de kwestie met Van Oostrum rept hij slechts met enkele woorden, verzoekende aan Van Buchell de 'protestaire iegens ostrum te visiteeren', die Schasser kennelijk had geschreven.⁵⁷ Van Buchell, zelf rechtsgeleerde, diende dus de bewijsvoering voor Dutrieux' onschuld te beoordelen. Ondanks de smeekbede heeft Van Buchell waarschijnlijk niet aan het verzoek van zijn neef voldaan. Na het overlijden van zijn zoon in 1611 had Van Buchell zijn rechtspraktijk neergelegd en zich sindsdien vooral bezig gehouden met het door hem zo geliefde oudheidkundig onderzoek.⁵⁸

Gedaagd voor het Provinciaal Hof van Utrecht

Inmiddels had het gerecht van Wijk bij Duurstede op 4 februari 1614 van de Raden van het Hof een brief ontvangen.⁵⁹ De Raden wensten de aanklacht die de schout van Wijk bij Duurstede tegen Dutrieux had ingesteld, over te nemen.⁶⁰ De vordering luidde: een boete van 80 gulden, waarschijnlijk wegens Dutrieux' voortvluchtigheid,⁶¹ 'ende anderszins', waarmee op de manslag als zodanig werd gedoeld. De Raden handelden naar aanleiding van een verzoek van de maarschalk van het Overkwartier en van de substituut-procureur-generaal van het Hof, die zich in de zaak had gevoegd.⁶² Het gerecht van Wijk werd verzocht alle relevante 'stukken' binnen veertien dagen aan het Hof over te dragen, tenzij er zwaarwegende redenen waren om zulks niet te doen.

Op 17 oktober van dat jaar verscheen de zaak inderdaad op de rol van Hof⁶³ en zijn we vervolgens getuige van een juridisch steekspel. De substituut-procureur-generaal, vertegenwoordigd door mr. Barnard van Montevaldone, fungeerde als aanklager en zette het proces in gang. Hij vorderde de arrestatie van Vincent Dutrieux omdat deze in gebreke was gebleven door niet in persoon ter zitting te verschijnen.⁶⁴ Dutrieux was de gedaagde partij en werd vertegenwoordigd

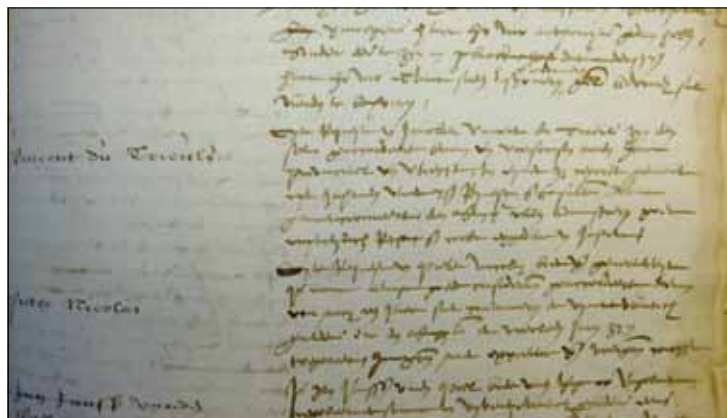
door de procureur Aart van Hardixvelt voor wie op zijn beurt mr. Otto Schrasser optrad. Schrasser ging voorbij aan de vordering van de aanklager en concludeerde dat de zaak bij het gerecht van Wijk in behandeling was. Daarom moest de zaak naar deze instantie (terug)verwezen worden met afdoening van rechtsvervolging door de substituut-procureur-generaal. De formaliteiten die vervolgens de revue passeerden, zullen we hier niet in detail vermelden. Na enkele zittingsdagen voegde het gerecht van Wijk zich bij de gedaagde partij voor zover het de berechting van de manslag als zodanig aanging. (Het gerecht van Wijk was dus tegen zijn zin de zaak ontnomen.) Aan het eind van het jaar was de zaak zover gevorderd dat het Hof alle tegenwerpingen van de gedaagden had verworpen en Schrasser inhoudelijk moest antwoorden op de oorspronkelijke vordering van de substituut-procureur-generaal. Hier stokt helaas de informatie, omdat de opvolgende gerechtsrollen ontbreken. Wat in de daarop volgende maanden in de raadkamer is besproken, blijft zodoende in het ongewisse. Gelet op wat zich anderhalf jaar later afspeelde, is Dutrieux niet in hechtenis genomen, althans niet langdurig.

Intussen ontkomen we er niet aan, vanwege de verwevenheid tussen het Hof van Utrecht en de Staten van Utrecht, om ook in dit stadium de politieke verhoudingen in ogenschouw te nemen.⁶⁵ Naast de verbanden met de Utrechtse politiek die eerder ter sprake kwamen, is er een connectie met de remonstrantse partij in de persoon van de substituut-procureur-generaal. Nicolaes Ruijsch (Henricksz.)⁶⁶ vervulde die functie sinds 1602; hij was via zijn familie verbonden met het remonstrants gezinde Culemborg.⁶⁷ De maarschalk van het Overkwartier, David van Zuijlen van Natewisch, die met zijn verzoek het proces bij het Hof in gang zette, was eveneens remonstrants gezind, althans werd na 1618 uit zijn functie gezet.⁶⁸ Voorts valt op het optreden van mr. Barnard van Montevaldone die door Nicolaes Ruijsch was gemachtigd in de zaak tegen Dutrieux. Van Montevaldone was tevens de advocaat-fiscaal van de Staten van Utrecht.⁶⁹ In die hoedanigheid was hij een jaar eerder door Gedeputeerde Staten naar Den Haag gezonden om Maurits te bevragen over de landwinningsbrief die Dutrieux had ontvangen. Barnard van Montevaldone was remonstrants gezind, hij verving een contra-remonstrant, en zijn vermenging van functies geeft te denken en riekt naar partijdigheid.

'Goet onpartijdich recht ende corthē expeditie van justitie'

Het lijkt er op dat Vincent Dutrieux de eerste maanden van 1615 betrekkelijk ongestoord in Wijk bij Duurstede verbleef.⁷⁰ Dat veranderde toen de magistraat op 26 juni van dat jaar een rekest ontving van Alith van Renesse, weduwe van Van Oostrum, de moeder van de door de manslag om het leven gekomen Adriaan van Oostrum.⁷¹ Zij wees de heren van de magistraat op het door Gedeputeerde Staten op 15 september 1613 genomen besluit waarbij Dutrieux het Sticht van Utrecht diende te verlaten en eerst mocht terugkeren als hij een geldige remissiebrief had verkregen. Na ontvangst van het rekest kon de magistraat weinig anders doen dan Dutrieux te gelasten binnen 24 uur Wijk bij Duurstede te verlaten en een dag later herhaalde zij het bevel.⁷² Het is de vraag hoe Dutrieux op het bevel heeft gereageerd en of hij Wijk bij Duurstede daadwerkelijk heeft verlaten. In september 1615 namelijk woonde hij nog (of weer) in Wijk bij Duurstede, zij het dat hij toen ernstig ziek was.⁷³

Vervolgens vernemen we pas op 2 maart 1616 weer over de kwestie, toen de naaste vrienden van Dutrieux zich met een rekest tot de Staten Generaal in Den Haag wendden. De exacte inhoud van het verzoek is niet bekend, maar de familie moet geklaagd hebben over de voortgang en afwikkeling van het proces en de Staten Generaal hebben verzocht hierop invloed uit te oefenen. Het rekest had tot resultaat dat het verzoek werd doorgestuurd naar het Hof in Utrecht en dat de Staten Generaal aandrongen op 'goet onpartijdich recht ende corthē expeditie van justitie'.⁷⁴

Resolutie van de Staten Generaal waarbij (de vrienden) van Vincent Dutrieux gegund wordt dat het rekest wordt doorgezonden naar het Hof van Utrecht met de aanbeveling dat 'goet onpartijdich recht ende corthe expeditie van justitie' dient te geschieden. (2 maart 1616) (NA, Staten Generaal, 41, fol.43)

De kwestie die in het najaar van 1614 voor het Hof aanhangig was gemaakt, was anderhalf jaar later dus nog niet afgerond en de Staten Generaal hadden kennelijk ook bedenkingen over een onpartijdige rechtsgang. De familie van Dutrieux moet zich teneinde raad tot de Staten Generaal hebben gewend om het proces in goede banen te leiden.

Een paar dagen later ontving het Hof opnieuw een bericht uit onverwachte hoek, en wel van de graaf van Culemborg. Volgens de brief verbleef Dutrieux in Utrecht en had de graaf vernomen dat Dutrieux de verklaringen die over het incident met de drost in Culemborg waren afgelegd, poogde te ontkrachten. De graaf benadrukte nog eens dat zijn drost en de andere getuigen eerbare personen waren en dat Dutrieux naar behoren bestraft moest worden.⁷⁵ Hoe we dit bericht van de graaf precies moeten duiden, is niet duidelijk. Behelste de aanklacht tegen Dutrieux voor het Hof van Utrecht ook het gebeuren in Culemborg van tweeënhalf jaar eerder of werden de getuigenverklaringen slechts gebruikt om Dutrieux te typeren?

Niet lang daarna is Dutrieux overleden⁷⁶ en werd hij in Wijk bij Duurstede overluid en begraven.⁷⁷ Het Hof heeft na zijn dood geen sententie meer gewezen.

Nawoord

Zo eindigen de lotgevallen van Vincent Dutrieux zoals die in de bronnen zijn te achterhalen. Een abrupt en enigszins onbevredigend einde, veroorzaakt door het vroege overlijden van de hoofdrolspeler, waardoor niet alle details in de openbaarheid zijn gekomen. Niettemin is het beeld van wat zich in de jaren 1612-1616 heeft afgespeeld helder genoeg om te constateren dat zich een persoonlijk drama heeft afgespeeld. Indien Dutrieux niet in 1616 zou zijn overleden, maar de volledige rechtsgang zou hebben doorlopen, zou het Hof uiteindelijk sententie hebben gewezen. Vincent Dutrieux zou met de vrienden van Adriaan van Oostrum een zoen hebben getroffen, ten koste van veel geld en vervolgens remissie hebben verkregen. Dat hij onschuldig zou zijn bevonden, zelfs als 'onpartijdig recht' zou zijn gedaan waarop de Staten Generaal aandrongen, is onwaarschijnlijk. Het ontbrak hem aan getuigen die hem konden vrijpleiten. En dan was daar nog het invloedrijke familienetwerk Van Oostrum-Van Rhede dat baat had bij 'partijdig recht'. Met de onschuld van Dutrieux kwam Guert van Rhede als dader in beeld en dat zal de familie Van Oostrum c.s. hebben willen voorkomen.

Hiermee belanden we bij de vraag in hoeverre de politieke tegenstellingen van invloed waren op de lotgevallen van Dutrieux. Met andere woorden: was Dutrieux het slachtoffer van de politieke situatie in het tweede decennium van de zeventiende eeuw? Was hij misschien zelfs verworpen tot een pion in een politiek steekspel? Om deze vragen te beantwoorden, heb ik

stilgestaan bij de politieke omstandigheden. Het uitgangspunt zijn de familienetwerken waartoe Vincent Dutrieux enerzijds en Adriaan van Oostrum en Guert van Rhede anderzijds behoorden. Deze netwerken stonden in politiek opzicht tegenover elkaar: contraremonstrants versus remonstrants. De remonstranten hadden het tot medio 1618 in het Utrechtse voor het zeggen. Ook in Culemborg waren ze invloedrijk, door de remonstrantse gezinde graaf. Hoe de rechtsgang daar ten faveure van de familie Van Oostrum werd beïnvloed, geeft op zijn minst te denken. Het heetgebakerde optreden van Dutrieux was voor de graaf een mogelijkheid om zich van een contraremonstrant te ontdoen. Teruggekeerd in Wijk bij Duurstede was het de schout die, nauw verwant aan het slachtoffer, volgens de magistraat zijn bevoegdheid te buiten ging. Zijn optreden neigt naar ambtsmisbruik. Aan het feit dat hij zich niets gelegen liet liggen aan de landwinningsbrief kunnen we concluderen dat hij niet tot de prinsgezinden behoorde. In Utrecht ten slotte stond Vincent Dutrieux tegenover de remonstrants gezinde Staten en het Hof van Utrecht. De Staten bestreden die jaren met harde hand de contraremonstrantse elementen die na de onlusten van 1610 nog actief waren. Wat betreft het handelen van het Hof is de inmenging van de Staten Generaal veelzeggend.

Concrete bewijzen dat er een politiek spel is gespeeld, zijn er niet. Het is 'circumstantial evidence' waardoor we ons moeten laten leiden. De opponenten van Dutrieux waren telkenmale remonstrants gezind. Zij wilden om politieke redenen een lastige contraremonstrant niet ter wille zijn en daarmee konden ze aan een privédoel van de familie Van Oostrum, het buiten schot houden van Guert van Rhede, tegemoet komen. Het lot van Dutrieux was daarmee bezegeld.

Resteren nog enkele losse eindjes die afgewerkt moeten worden. Waarom bijvoorbeeld wordt zo weinig melding gemaakt van de manslag en zijn gevolgen in eigentijdse 'niet-overheidsbronnen'? De geschriften van genealogen en kroniekschrijvers zwijgen bijna volledig over het voorval. Ook de bekende zeventiende-eeuwse genealoog Cornelis Booth, die doorgaans goed geïnformeerd was en gedetailleerd te werk ging, verzuimde omtrent Adriaan van Oostrum bijzonderheden te vermelden.⁷⁸ Zelfs Arnold van Buchell, een tijdgenoot van Vincent Dutrieux en wegens zijn verwantschap met Dutrieux en belangstelling voor genealogie en voor gebeurtenissen in het Utrechtse de aangewezen persoon om informatie bij te verwachten, zwijgt over het voorval. Er is slechts één min of meer contemporaine aantekening bekend.⁷⁹ De kwestie vertoont de kenmerken van een zaak die in de doofpot moest verdwijnen. En dat is verklaarbaar want geen van de partijen was gebaat bij ophef nadat Dutrieux was overleden. Beide families hadden dezelfde overwegingen: reputatieschade voorkomen; na de dood van Dutrieux was er voor beiden niets meer te winnen; het voorval moest zo snel mogelijk worden vergeten. Voor de overheid was na het overlijden van Dutrieux de kwestie sowieso afgedaan.

Tot slot de vraag hoe het de opponenten van Dutrieux is vergaan. In Utrecht pasten de regenten zich snel aan de veranderde politieke situatie aan, daarbij geholpen door de na de dood van Maurits door Frederik Hendrik ingezette matiging van de godsdienstopolitiek.⁸⁰ Zowel Guert van Rhede van Amerongen als Willem van Oostrum hebben zich ook aan de nieuwe politieke situatie aangepast, van remonstrantse sympathieën is geen sprake meer. Guert van Rhede maakte ondanks zijn jeugdzonde een glanzende politieke carrière: in 1618 verscheven in de Utrechtse Ridderschap, werd hij benoemd tot extra-ordinaris raad in het Hof van Utrecht (1631), lid van de admiraliteit van Amsterdam en gecommiteerde ter Staten Generaal (1639). Willem van Oostrum was reeds ten tijde van zijn schoutambt heemraad van de Lekdijk Bovendams.⁸¹ Hij bleef schout van Wijk bij Duurstede tot hij in 1628 werd opgenomen in de Utrechtse ridderschap 'door toedoen van zijn neef de heer Van Amerongen'...⁸²

Literatuurlijst

- Belonje, 1944** ➤ J. Belonje, 'Crayesteyn onder Tricht', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, 47 (1944), 1-72.
- Bezemer, 1896** ➤ W. Bezemer, 'De magistraatsverandering te Utrecht in 1618', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 17 (1896), 71-106.
- Booy, de, 1990** ➤ E.P. de Booy, *Inventaris van het archief van het huis Zuilen*, Utrecht (RAU), 1990.
- Bruckens Fock, 1909** ➤ B.F.W. von Bruckens Fock, 'Het Geslacht Vaeck', *Genealogische en Heraldische Bladen*, 4 (1909), 44-69.
- Burik, van, 2004** ➤ C.A. van Burik, 'Bezitters, gebruikers en omwonenden van de Hoge Steenweerd bij het Leuterveld te Wijk bij Duurstede (1440-1700)', *Het Kromme-Rijng gebied*, 38-3 (2004), 37-61.
- Fruin, 1892-1903** ➤ R. Fruin, *De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*, 3 delen, 's Gravenhage, 1892-1903.
- Cossee, 1994** ➤ E.H. Cossee, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt', in: T.G. Kootte e.a. (red.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) 1994, 9-35.
- Gijswijt-Hofstra, 1984** ➤ M. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*, Dieren, 1984.
- Knuijt, 1995** ➤ Marieke Knuijt, 'Amerongen', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht (Matrijs), 1995, 114-119.
- Kort, 2001** ➤ J. C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek*, Hilversum, 2001.
- Molhuysen, 1840** ➤ P.C. Molhuysen, 'Brief van Joh. Uytenbogaert', *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 2e deel (1840), 192-195.
- Nederland's Adelsboek, 1996/1997** ➤ *Nederland's Adelsboek 1996/1997*, 'Van Iddekinge'.
- Practisyns Woordenboekje, 1996** ➤ *Practisyns Woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelijk*, Den Haag, 1996.
- Pollmann, 2000** ➤ Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, Amsterdam 2000.
- Sloet, 1924** ➤ J.J.S. Sloet (e.a.), *Register op de leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen, Het Kwartier van Nijmegen*, Arnhem, 1924.
- Smisssaert, 1895** ➤ M.P. Smisssaert, 'Genealogie van Buchell. Naar een onuitgegeven handschrift met gekleurde wapens versierd', *De Navorscher*, 45 (1895), 524-529.
- Water, van de, 1729** ➤ Johan van de Water, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heeren Staten 's Lands van Utrecht: mitsgaders van de ed. groot achtb. heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 (etc.)*, 3 delen, Utrecht 1729.
-

Noten

- 1 Er zijn verschillende schrijfwijzen van de naam: Dutrieulx, du (de) Trieux, Triulx. Ik hanteer de meest voorkomende vorm.
- 2 HUA, Fam. Soudenbalch, 28, 316-317. Bedoeld werd het leengoed de Poelsweerd, een uiterwaard in de Lek bij Wijk bij Duurstede die Vincent senior in 1570 in bezit kreeg. (Kort, 2001, 197-199).
- 3 HUA, Collectie Atteveld, 285.
- 4 RHCZOU, Stadsgericht WbD (SgWbD), 76, (23 mei 1606).
- 5 HUA, Collectie Atteveld, 285.
- 6 HUA, Hof van Utrecht (HvU), 154-7, (4 juli - 17 okt. 1614).
- 7 RHCZOU, SgWbD, 17 (okt 1609 tot sept. 1612).
- 8 Van den Driessche, Van der Borch (woont later te Leiden) en Du Terach (Waals predikant).
- 9 Huijbert van Bueren van Reijgersfoort huwde Adala's zuster Agnes van Buchell, uit welk huwelijk Isabella van Bueren, die huwt (1) Ernst van Hardenbroeck en (2) Roelof van Leeuwen.
- 10 Pollmann, 2000, 130-140.
- 11 Emond Gruijter (van Craijesteijn) werd circa 1547 geboren en was hofmeester van graaf Philips van Hohenloo (GA, ORA Cul, 227, (10 juni 1624)). Uit dien hoofde kreeg hij in mei 1607 Maria van Nassau, gravin van Hohenloo te logeren. In 1595 verwierf hij het huis Craijesteijn c.a. te Tricht (Betuwe). (Belonje, 1944, 42 en 43). In 1612 had hij zitting in de raad van de prins van Oranje (HUA, Hof van Ut, 154-6, (20 juli 1612)).
- 12 Anna Dutrieux huwde in 1602 Louis de Wazière et de Haurincourt en in 1604 Franchoy Le Maire.
- 13 *Nederland's Adelsboek 1996/1997*.
- 14 Bruckens Fock, 1909, 59.
- 15 Burik, Van, 2004, 42.
- 16 Sloet, 1924, 575.
- 17 Water, Van de, 1729, III. 363.
- 18 HUA, Staten van Utrecht (SvU), 349-6, fol. 174v-175v.
- 19 Een vriendelijke afscheidsmaaltijd (WNT). Op wiens afscheid gedronken moest worden, is niet duidelijk.
- 20 Misschien een verbastering van pedalum (pede), een stok waaraan op de een of andere wijze ijzer is aangebracht ten einde er wonden mee te kunnen toebrengen (Verwijs en Verdam)

- 21 RHCZOU, Sg WbD, 16.
- 22 HUA, Utrechtse Leenhof, 136, fol. 258v-262.
- 23 Tenzij anders vermeld zijn de genealogische gegevens ontleend aan HUA, Collectie Buchell-Booth (Coll. BB), 21, fol.54v-55 (Van Rhede) en 166, 123-127 (Van Oostrum). Zie ook Knuijt, 1995, 114-115.
- 24 Zo genoemd in het testament van zijn vader (HUA, Notarieel Archief Utrecht (Not.Ut.), U003a020, 29 juni 1611).
- 25 Zie o.a. HUA, Not.Ut., U003a019, 19 dec.1609.
- 26 Frederick van Rhede overleed op 2 juli 1611 ten huize van Adolph de Wael van Moersbergen (HUA, Not.Ut., U003a020, 29 juni 1611).
- 27 Water, Van de, 1729, II. 1131, 1139, 1146. De criminele archieven van Wijk bij Duurstede zijn van deze periode niet overgeleverd. Over de instructie van de schout van Wijk bij Duurstede heb ik geen gegevens in Van de Water gevonden. In Rhenen en Utrecht diende de schout eerst informatie in te winnen, behoudens bij heterdaad, alvorens de verdachte van een halszaak in hechtenis te nemen (Water, Van de, 1729, III. 1089 en 344). Wijk bij Duurstede regelde zich naar Utrecht (Fruin, deel 2, 246-247). Niettemin bestaat er onduidelijkheid over de bevoegdheid van de schout van Wijk omdat hierna ter sprake komt dat de maarschalk, die op het platteland halszaken behandelde, zich in de kwestie mengde. De Wijkse magistraat sprak van een 'commissie' (opdracht) die de schout diende te hebben alvorens Vincent Dutrieux te kunnen arresteren (zie hierna). Wellicht doelde zij op de 'ordonnantie' (opdracht) die de maarschalk, behoudens bij heterdaad, nodig had van het Hof om een arrestatie te kunnen verrichten (Water, Van de, 1729, II. 1028).
- 28 De schout vorderde 80 gulden van Vincent Dutrieux (zie hierna) zijnde de boete die een voortvluchtige verschuldigd was (Water, Van de, 1729, I. 728).
- 29 Water, Van de, 1729, II. 1151.
- 30 Zie bijvoorbeeld HUA, HvU, 99-6, (23 sept. 1616).
- 31 Gijswijt-Hofstra, 1984.
- 32 In 1612 is sprake van een niet met naam genoemde asielzoeker in Culemborg (Gijswijt-Hofstra, 1984, 203). In het rekenboek van het 'Grafelijke Comptoir' wordt op 19 mei 1612 de ontvangst van 100 rijksdaalders verantwoord van 'eenen welcke vrijgeleide verzochte voor een tijd' (GA, Heren en Graven van Culemborg, 1835, fol. 14v).
- 33 Voor zover niet anders aangegeven, zijn de gebeurtenissen in Culemborg ontleend aan het procesdossier dat aldaar over Vincent Dutrieux is aangelegd (GA, Oud Rechtelijk Archief Culemborg (ORA Cul), 103).
- 34 GA, ORA Cul, 226, fol. 153-153v (2 maart 1613). De verklaringen werden respectievelijk op 12 en 15 aug. 1612 afgelegd door Agatha van der Mijl en haar man Herman van Honthorst.
- 35 Zie ook GA, ORA Cul, 226, fol. 160v e.v. (18 sept. 1613).
- 36 GA, ORA Cul, 137 (21 sept. 1627).
- 37 De drost liet in Wijk bij Duurstede nog een jaar later ter delging van gerechtskosten beslag leggen op enkele bezittingen van Vincent Dutrieux. RHCZOU, Sg WbD, 76 (10 sept. en 9 okt. 1614).
- 38 In deze periode drong de graaf in enkele brieven opvallend aan op een goede verstandhouding met de (remonstrants gezinde) Staten van Utrecht (HUA, SvU, 292-2, (8 april en 3 aug. 1614). Dat de graaf sympathiseerde met de remonstranten mogen we afleiden uit een brief die Johannes Wtenbogaerd in november 1618 naar Culemborg stuurde met het verzoek aldaar verblijf te mogen houden. (Molhuysen, 1840).
- 39 De bevoegdheid van de stadhouder om remissie en landwinning te verlenen was geregeld in de artikelen 26 en 27 van de Instructie van Maurits als stadhouder van Utrecht (2 april 1590) (Water, Van de, 1729, I. 163). De Staten van Utrecht behielden zich het recht voor om ook zelf remissie en landwinning te verlenen. Er werden voortdurend plakaten uitgevaardigd tegen personen (vazallen en rechtsdienaars) die pretendeerden ook remissie en landwinning te mogen verlenen (Water, Van de, 1729, II. 1138-1139).
- 40 De termijn voor een vrijgeleide was eenmaal zes weken (Water, Van de, 1729, I. 700). Maurits hield zich niet aan een vaste termijn en verstrekke landwinning en verlenging daarvan met een termijn van zes maanden (Kon.Huisarchief, Prins Maurits A13. VI 29, commissieboek).
- 41 Water, Van de, 1729, II. 1131.
- 42 Water, Van de, 1729, II. 1027.
- 43 Water, Van de, 1729, II. 1027.
- 44 Water, Van de, 1729, II. 1026-1028.
- 45 Tenzij anders vermeld zijn de gebeurtenissen in Wijk bij Duurstede ontleend aan getuigenverklaringen die de deurwaarder, de burgemeester, enige schepenen en enkele burgers eind juli 1613 aflegden (HUA, SvU, 349-7, fol. 175v-179v).
- 46 Zie de opmerking in noot 27.
- 47 Achternicht Isabella van Bueren stelde zich borg voor Vincent Dutrieux (GA, ORA Cul, 158, fol. 188v-189 (1 sept. 1612)). Zie ook RHCZOU, SgWbD, 76, (8 sept. 1612).
- 48 Cossee, 1994, 9.
- 49 HUA, SvU, 364-3-51, (29-11-1612).
- 50 De verhandelingen van de (Gedeputeerde) Staten van Utrecht zijn ontleend aan de resoluties van Gedeputeerden Staten (HUA, SvU, 264-21, (11 en 12 aug., 15 en 28 sept. 1613) en de bijlagen (HUA, SvU, 349-7, fol. 175v-179v).
- 51 HUA, Stadsarchief 2e afd., 2244-22. Het betreft ene Court Jansz afkomstig uit Den Haag die aldaar een manslag had begaan, maar in Utrecht gevangen zat. Saillant detail in deze zaak is de bemoeienis van de in Den Haag staande predikant Johannes Wtenbogaerd, voorman van de remonstranten, die in 1613 nog op goede voet stond met Maurits.
- 52 De zaak was afwijkend omdat de mantslager om remissie verzocht, met de vrienden van de nedergeslagene was verzoend, de zaak nog niet was verjaard en omdat de mantslager gevangen zat.

- 53 Hij procedeert voor het gerecht van Wijk maar zijn aanwezigheid was niet vereist. RHCZOU, Sg WbD 11, 5 april 1614.
- 54 UBU, Collectie Handschriften, 1324, nr. 10.
- 55 Het is de vraag wie mr. Honthorst is. In dat opzicht is opvallend het terugkerend optreden van Agatha van der Mijl gehuwd met Herman van Honthorst. Vincent Dutrieux stond klaarblijkelijk op goede voet met haar en haar man. Misschien speelde zij een rol bij de bezorging van de brief.
- 56 Otto Schrasser doctor in de rechten woonde aan de Nieuwegracht (evenals Van Buchell). In 1627 werd hij ondanks zijn rk gezindheid tot ordinaris raad in het Hof gekozen wegens zijn 'excelleerende' geleerdheid (Water, Van de, 1729, II. 1054).
- 57 Practisyns Woordenboekje: Protestatie= tegenspraak, onschuld-tuiging, vrij betuigings recht.
- 58 Voor zover bekend heeft Van Buchell in zijn correspondentie niet over Vincent Dutrieux uitgewijd. Evenmin in zijn genealogische aantekeningen op de plaatsen waar Dutrieux ter sprake komt: Gruijter (UBU Collectie Handschriften, 1780, deel 2, fol. 46) en de bastaarden van Willem van Abcoude (id., fol. 98v). Op laatst genoemde plaats meldt hij slechts dat Vincent Dutrieux in 1616 overlijdt.
- 59 RHCZOU, Sg WbD, 123.
- 60 De raden wensten 'evocatie' van het proces, dit is dagvaarding voor een vreemde rechter (Van Dalen), maar ook 'klagte van geweigerd Recht' (Practisyns Woordenboekje). Er was dus mogelijk een klacht ingediend (bij het Hof).
- 61 Water, Van de, 1729, II 728.
- 62 Voor de bevoegdheid van de schout versus die van de maarschalk zie de opmerkingen bij noot 27.
- 63 HUA, HvU, 154-7. De zaak staat op de zogeheten procureur-generaals rol deel uitmakend van de (civiele) rol van het Hof. De substituuat procureur-generaal behandelt de zaak waarschijnlijk wegens afwezigheid van een procureur-generaal.
- 64 Vergelijk Water, Van de, 1729, II. 1110 en 1139. Als de (substituut) procureur-generaal iemand in persoon dagvaardde, was hij verplicht het delict, wanneer en waar dat was gepleegd en wie het slachtoffer was, te vermelden op zijn rekest (Water, Van de, 1729, II. 1057). Wat dat betreft is hij dus in gebreke gebleven, althans deze gegevens komen niet op rol voor.
- 65 Van 1611 tot 1618 werd de functie van president van het Hof waargenomen door de voorzitter van het college van Gedeputeerde Staten (Water, Van de, 1729, II. 1039). De extra-ordinaris raden waren lid van de Staten van Utrecht (Water, Van de, 1729, II. 984). De aan het Hof verbonden functionarissen werden door de Staten benoemd en ontslagen en het Hof wees sententie in naam van de Staten van Utrecht (Water, Van de, 1729, II. 1018).
- 66 HUA, Coll. BB, 89.
- 67 Broer Hugo Ruijsch was gehuwd met Lijsbeth van Culemborch, dochter van Melchior van Culemborch, een verre (bastaard) verwant van de graaf. (HUA, Coll. BB, 175, 1007).
- 68 Bezemer, 105.
- 69 Na de onlusten in 1610 werden Willem van Radelant, de president van het Hof, en Peter van Leeuwen, raad en procureur-generaal, ontslagen (HUA, Coll. BB, 73, fol. 145-146, 29 en 30-5-1611). Na de wetsverzetting in 1618 werd Peter van Leeuwen spoedig in zijn functie hersteld (28-8-1618) (Water, Van de, 1729, II. 1054).
- 70 In februari-maart 1615 behandelde het gerecht van Wijk een door Vincent Dutrieux aangespannen zaak, maar het is niet duidelijk of zijn aanwezigheid daarbij vereist was (RHCZOU, Sg WbD 76, 22 febr. 1615 en RHCZOU, Sg WbD 18, 21 mrt 1615).
- 71 RHCZOU, Stadsbestuur WbD 1300-1810, 51 A/B (26 juni 1615).
- 72 RHCZOU, Stadsbestuur WbD 1300-1810, 51 A/B (27 juni 1615).
- 73 Volgens verklaring van Agatha van der Mijl weduwe Van Honthorst was Vincent Dutrieux op 21 september van 1615 zo ernstig ziek dat hij niet in staat was zelf een 'assignatie' op schrift te stellen maar deze slechts kon ondertekenen (GA, ORA Cul., 227, 22 febr. 1625).
- 74 Nationaal Archief, Staten Generaal, 41 en 4931.
- 75 GA, ORA Cul, 103, (15 mrt 1616).
- 76 Agatha van der Mijl weduwe Herman van Honthorst toentertijd wonende in het huis van Vincent Dutrieux, verklaarde enkele jaren later dat na het overlijden van Dutrieux zijn zusters en zwagers zes of zeven weken bij haar hadden gewoond om de nalatenschap af te wikkelen en dat het maakgeschied op 14 juni 1616 was ondertekend (GA, ORA Cul, 227, fol. 24v, (3 juli 1621). Terugrekenend in de tijd en met inachtneming van de reistijd van de familie, zal Vincent Dutrieux medio april 1616 zijn overleden.
- 77 RHCZOU, Herv.Gem WbD, 169 (1615-1616).
- 78 HUA, Coll. BB, 166, 127.
- 79 Slechts een aantekening van Arnoldus Drakenborch (1683-1748) maakt melding van 'doorsteeken te Wijck'. (HUA, Fam. des Tombe, 366 (Oostrum)) Gelet op zijn geboortjaar kon Drakenborch deze wetenschap niet uit eigen waarneming bekend zijn. Hij kopieerde vaak uit de geschriften van Van Buchell, maar in dit geval was zijn bron Henrick van Tuijl van Serooskercken, heer van Stavenisse (1574-1627), een verwant van de familie Van Rhede (staak Van Rhede van Nederhorst). (Booy, de, 1990, 154) Met dank aan Marten Jan Bok die mij op dit spoor zette.
- 80 Bezemer citeert een (onbekende) Utrechtse remonstrant die met een wrokkige ondertoon verhaalt over remonstrantse magistraats- en statenleden die na 1618 een ommezwaai maakten (Bezemer, 1896).
- 81 HUA, SvU, 231-8, fol. 126 (22 febr. 1611). Benoemd na overlijden van zijn broer Jan van Oostrum.
- 82 Volgens de woorden van Van Buchell (HUA, Collectie Attevelt, 391).

Frouke van Dijke

Van braaf tot stout

De vereniging Voor de Kunst (1895-1938)

Over de Utrechtse kunstvereniging Voor de Kunst (1895-1938) is weinig geschreven.

Wanneer dat wel gebeurt, wordt de vereniging in contemporaine en latere bronnen meestal omschreven als progressief op het gebied van zowel de emancipatie van de arbeider als haar aanbod van kunst. Voor de Kunst maakte deze reputatie slechts ten dele waar. De vereniging was verdeeld over gelijke rechten voor de werkende klasse en bood haar leden zowel oude als moderne kunst. Echter, enkele tentoonstellingen van deze vereniging waren wel degelijk van belang voor de introductie van nieuwe kunst in Utrecht. De geschiedenis van Voor de Kunst

Frouke van Dijke (1988) studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Voor de Master Kunstgeschiedenis schreef zij haar scriptie over de Utrechtse vereniging Voor de Kunst: 'Van braaf tot stout. De vereniging Voor de Kunst (1895-1938)'. Op dit moment volgt zij de Researchmaster Art History of the Low Countries in its European Context aan de Universiteit Utrecht.

*toont daarom aan dat
Utrecht niet de saaie en
artistiek arme provinciestad
was, zoals in de literatuur
vaak is gekenschetst.*

‘Zij, onze vroegere stadgenoot, heeft, zooals ouderen zich zullen herinneren, een vijf en dertig jaar geleden, het genootschap “Voor de Kunst” opgericht, destijds één van de voornaamste gebeurtenissen in ons Utrechtsch kunstleven. De Utrechtenaren, die - wat de beeldende kunst betreft in een ongelooflijk achterlijken toestand verkeerden, maakten daardoor kennis met de voornaamste werken van de Haagsche School en evenzeer met Toorop, met der Kinderen, met Thorn Prikker en met veel van wat belang was in buitenlandsche kunst’.¹

Deze lovende woorden over Etha Fles (1857-1948), kunstenares en oprichtster van de kunstvereniging Voor de Kunst (1895-1938), kenschetsen zowel het belang van deze vereniging als het algemene beeld dat er bestaat van het Utrechtse culturele leven. Dit wordt ook tegenwoordig nog vaak omschreven als duf, conservatief en verstikkend, een situatie die tot ver in de twintigste eeuw zou hebben voortgeduurd.² Bovendien sluit de bovenstaande uitspraak goed aan bij de reputatie die Voor de Kunst door de jaren heen heeft opgebouwd. Getypeerd als de moderne tegenhanger van het Genootschap Kunstliefde, wordt deze vereniging stevast omschreven als een vooruitstrevende onderneming, die de inwoners van Utrecht eindelijk de ogen opende voor moderne kunst. Volgens de geschiedschrijving was het dan ook een vereniging met een ‘roemrucht verleden’, en de organisator van ‘revolutionaire tentoonstellingen’, die zelfs mensen uit Amsterdam en Den Haag naar Utrecht deden afreizen.³ Beide aannames, de dufheid van Utrecht en de moderne reputatie van Voor de Kunst, zijn echter gebaseerd op een combinatie van feiten en fictie. Aangezien er maar weinig over de vereniging is gepubliceerd, is het interessant om na te gaan welke rol zij heeft gespeeld in de introductie van moderne kunst in Utrecht. Wie waren haar oprichters en wat was precies hun doelstelling? En was de vereniging werkelijk zo revolutionair als men wil doen geloven, of is dit beeld overtrokken? Wellicht geeft een beter beeld van Voor de Kunst ook een beter beeld van het Utrechtse kunstklimaat.

Utrecht tot Voor de Kunst

Voor de Kunst ontstond voornamelijk uit onvrede met het culturele leven in de Domstad. Het Schilder- en Tekenkundig Genootschap Kunstliefde, opgericht in 1807, was lange tijd een van de belangrijkste aanbieders van kunst, en een lidmaatschap was dan ook een vereiste voor elke Utrechtse kunstenaar die serieus genomen wilde worden. Deze schilders werkten vooral in de romantische stijl die halverwege de negentiende eeuw gangbaar was. Latere ontwikkelingen, zoals de vernieuwingen van De Haagse School en de Amsterdamse Impressionisten uit de jaren tachtig, deden bij Kunstliefde echter nauwelijks hun intrede. Bij gebrek aan een academie vertrokken talentvolle Utrechtse kunstenaars al snel naar Amsterdam of Den Haag, waar zij in aanraking kwamen met een innoverende en levendige kunstenaarswereld die hen vaak Utrecht voor altijd de rug toe deed keren. Dit had als gevolg dat de ledentoonstellingen van Kunstliefde na verloop van tijd niet meer van de hoogste kwaliteit waren. Bovendien kon men op deze exposities niet alleen het werk van werkende kunstenaarsleden bekijken, maar zonden ook dilettanten hun creaties in. Zoals veel verenigingen bestond Kunstliefde grotendeels uit deze kunstlievende leden uit de gegoede burgerij. Zij zagen de tentoonstellingen en kunstbeschouwingen allereerst als een sociale aangelegenheid, waardoor het genootschap gedurende de negentiende eeuw langzaam van een kunstenaarsvereniging in een gezellige sociëteit veranderde.⁴

In 1898 hadden de Utrechtse schilders Anton van Rappard (1858-1892) en Willem Wenckebach (1860-1937) er dan ook genoeg van. Het gebrek aan innovatie binnen Kunstliefde deed hen uiteindelijk hun lidmaatschap opzeggen. Directe aanleiding was de afwijzing van hun voorstel om naar vrouwelijk naakt te mogen tekenen.⁵ Al eerder hadden zij daarom een alternatief voor het genootschap opgericht: de Utrechtsche Kunstkring (1883-1891).⁶ Om te voorkomen dat deze

1 Joh. A. Moesman, *Blik in de tentoonstellingszaal van Vereniging Voor de Kunst (Nobelstraat 12) te Utrecht, vermoedelijk tijdens de tentoonstelling 'Portretten van Oude en Nieuwe Meesters', 1903, foto, HUA, negatief X 17014.*

vereniging in hetzelfde deftige theekransje als Kunstliefde zou veranderen, moesten ten minste vijf van de zeven bestuursleden werkend kunstenaar zijn.⁷ Naast Kunstliefde en de Utrechtse Kunstkring bestonden er echter ook tal van andere verenigingen in Utrecht die zich bezig hielden met beeldende kunst, literatuur en muziek.⁸ Geen ervan liet de plaatselijke bevolking echter kennismaken met nieuwe tendensen binnen de beeldende kunst.

Het avant-garde doolhof van 1891

In de zomer van 1891, ter gelegenheid van de studenten lustrumfeesten, kreeg het Utrechtse publiek echter een geheel andere tentoonstelling voorgeschoteld dan het gewend was. Speciaal voor de gelegenheid werd er op het Lucas Bolwerk een houten loods gebouwd, die zou fungeren als expositiezaal. Initiatiefneemsters waren de bevriende kunstenaressen Etha Fles en Jo Besier (1865-1944), die hun ambitieuze streven duidelijk formuleerden: 'Onze eerste meesters zouden hier schitteren en daarnaast de jongeren, wier individuele kunst zich bij deze voorname schilders aansluit'.⁹ Het was vooral het werk van deze jongeren dat voor veel rumoer zorgde; enkele bezoekers zouden zelfs hun entreegeld hebben teruggeëist.¹⁰ Behalve van gevestigde kunstenaars als Jozef Israëls en Anton Mauve, hing er werk van jonge schilders als Jan Toorop (1858-1928), Antoon Derkinderen (1859-1925) en R.N. Roland Holst (1868-1938). Geheel in tegenstelling tot de gebruikelijke gang van zaken, kregen deze nieuwe namen zelfs de beste plekken op de expositie toebedeeld. Jong en oud, Haagse School, Amsterdamse impressionisten en het nieuwe raadselachtige symbolisme hingen door elkaar. Kunstenaressen en schrijfster G.H. Marius (1854-1919), zelf op de tentoonstelling met drie werken vertegenwoordigd, omschreef de expositie van 1891 dan ook als een opwindend doolhof: 'Het was een tentoonstelling, waar allerlei opvattingen door elkaar schreeuwden en die toch aaneengehouden werd door de zuiverheid van ieders streven, van ieders uiting; het was de belofte, een rijke belofte voor een toekomst [...]'.¹¹

Het verschil met het toenmalige kunstaanbod kon niet groter. Vele recensenten verwezen gedurende de twintigste eeuw nog regelmatig naar deze opzienbarende expositie en de invloed ervan op het Utrechtse kunstleven. Zo beweerde schrijfster en kunstenaar Dirkje Kuik (1929-2008) in haar *Utrechtse notities* (1968): 'Echt modern in de 1900-jaren, om dat bij voorbaat te veel met kwaliteit beladen woord nog eens te gebruiken, echt modern was Etha Fles en haar

tentoonstellingsbarak op het Lucas Bolwerk. Daar exposeerde men werken van Toorop, Van Gogh, Thorn Prikker, Voerman, Verster, Segantini, etc'.¹² Echter, een aantal van deze namen was helemaal niet aanwezig op de desbetreffende tentoonstelling. Ook vroegere bronnen haalden de feiten door elkaar: 'Vele kunstlievende Utrechters zullen zich de groote loods op het Lucasbolwerk herinneren, waarin ter gelegenheid van de studentenfeesten in 1896 [sic] aan hen de toen nieuwe kunst van Toorop, van Der kinderen, e.a. naast de hier toen nog weinig gewaardeerde Haagsche School werd geopenbaard'.¹³ Hiermee werd de expositie echter vijf jaar later in de tijd geplaatst. Al vrij snel maakte men geen onderscheid meer tussen de innoverende expositie op het Lucas Bolwerk en het latere project van Etha Fles: Voor de Kunst. Deze vereniging organiseerde namelijk haar eerste tentoonstelling inderdaad in 1895-1896 en hier waren de door Kuik genoemde namen wel ruimschoots vertegenwoordigd. De vergissing komt dan ook niet geheel uit de lucht vallen; het 'doolhof' van 1891 betekende de eerste stap naar deze nieuwe vereniging die Utrecht nog lange tijd op de hoogte zou houden van de ontwikkelingen binnen de kunst.

Oprichting

De belangrijkste figuur achter Voor de Kunst was de kunstenares Etha Tekla Johanna Fles (1857-1948), geboren in een welgesteld gezin uit Utrecht. In haar ouderlijk huis op het Munsterkerkhof, het huidige Domplein, waren allerlei figuren uit het Utrechtse culturele leven geregeld te gast, waardoor Fles opgroeide in een omgeving van kunstenaars, schrijvers, musici en academici. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij in 1880 besloot om lessen te nemen aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Als lid van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae* deed zij in deze periode vele contacten op in de kunstwereld, met wie zij haar leven lang bevriend bleef. Fles verruilde haar penseel echter regelmatig voor de pen om over de kunst te schrijven, en ze organiseerde tentoonstellingen. Het succes van de expositie op het Lucas Bolwerk smaakte duidelijk naar meer. Bij Fles ontstond zo het voornemen om meer nieuwe kunst, met name de toenmalig bloeiende kunstnijverheid, bij het Utrechtse publiek te introduceren.¹⁴

Op 1 september 1895 was de nieuwe vereniging Voor de Kunst dan eindelijk een feit. Etha Fles en haar medeoprichters hielden aanvankelijk hun bestuursvergaderingen in het lokaal van de

2 Etha Fles (1857-1948) in haar atelier, fotograaf en datering onbekend, foto, RKD Den Haag.

volksvereniging Jong Leven aan het Domplein 15, waarvan Fles zelf president was.¹⁵ Deze sympathisanten bestonden uit een mengeling van kunstlievende welgestelde burgers en figuren uit de kunstwereld. Opvallend genoeg werd niet Fles, maar de Utrechtse bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Utrecht, H.H.F.J. van Someren tot voorzitter gekozen. Wellicht vond men het verstandig om deze functie door een man te laten bekleden.¹⁶ Het bestuur bestond echter voor een groot deel uit vrouwen, wat in die tijd erg ongebruikelijk was. Naast Fles, die de rol van secretaresse op zich nam, maakten ook de dames H.J.G. van den Wall Bake-Holtzman, Francine Broers en Klazina Christina Boxman-Winkler deel uit van het bestuur. Deze laatste schreef onder andere mystieke romans onder de pseudoniem E.S.¹⁷ Daarnaast waren de heren M. van Regteren Altena, M.E.B.J. Kluit, edelsmid Jan Hendrik Brom (1860-1915) en de architect Jacobus Augustinus van Straaten jr. (1862-1920) medeoprichters van Voor de Kunst. Brom bewoog zich in de kringen van kunstenaars als Van Rappard, Antoon Derkinderen, Alphons Diepenbrock en de architect Pierre Cuypers.¹⁸ Van Straaten jr. was bij diezelfde architect in de leer geweest en is vooral bekend om zijn ontwerp voor het warenhuis De Bijenkorf in Amsterdam.¹⁹ Bovendien sloot de heer M.L.J. Bake zich aan om de V.V.V. te vertegenwoordigen.²⁰ Ten slotte werd ook de secretaris van Kunstliefde dr. G.J. Hofs verzocht zitting te nemen in het nieuwe bestuur, waarschijnlijk om een goede verstandhouding met het genootschap te behouden.

Doelstelling

Het viel echter niet te ontkennen dat de vereniging was ontstaan uit onvrede met het conservatieve beleid van Kunstliefde. Voor de Kunst probeerde zich dan ook door middel van haar doelstellingen duidelijk te onderscheiden van dit oudere genootschap. Haar streven was helder: 'De belangstelling voor de Beeldende Kunst in Utrecht op te wekken en het kunsthandwerk te steunen'.²¹ Niet de schilderkunst, maar de kunstnijverheid moest het speerpunt van de vereniging worden. Bij Kunstliefde, waar men de schilderkunst als de hoogste vorm van beeldende kunst beschouwde, was voor toegepaste kunst geen plaats. Fles zag het echter als haar doel de kunstnijveraar uit de anonimiteit te halen en hem te behandelen als een volwaardig kunstenaar.²²

Veel tentoonstellingen bij Voor de Kunst kwamen tot stand in samenwerking met een galerie of werden overgenomen van een andere vereniging. Daarnaast boden kunstenaars of groeperingen regelmatig hun werk aan. In de beginjaren was vooral Etha Fles verantwoordelijk voor het tentoonstellingsbeleid. Met haar organisatietalent en vele contacten in de kunstwereld was zij hier de uitgelezen persoon voor. Na de dood van haar vader en zus verhuisde zij echter in 1906 naar Bergen en bemoeide zich steeds minder met Voor de Kunst. Ze had zich inmiddels in een nieuw project gestort: het steunen van de Italiaanse beeldhouwer Medardo Rosso (1858-1928). Twee jaar later vertrok zij daarvoor naar Parijs en vervolgens naar Rome.²³ Na dit definitieve vertrek nam de kunstenares Elisabeth Adriani-Hovy (1873-1957) de rol van secretaresse en tentoonstellingsorganisator over. Vanaf 1916 was de kunstverzamelaar en uitgever Willem Scherjon (1878-1939) hoofdverantwoordelijke voor de exposities van Voor de Kunst. Zijn vertrek in 1929 om samen met W.C.A. Huinck in Amsterdam een kunsthandel te beginnen was dan ook een groot verlies voor de vereniging.²⁴

De eerste tentoonstellingen vonden nog plaats aan Domplein 15, maar aangezien de huur van deze locatie te hoog werd moest men op zoek naar een nieuw thuis voor de vereniging. In 1898 kocht Fles daarom twee aangrenzende panden, Nobelstraat 12 en Jufferstraat 2. Zij liet Voor de Kunst zich hier vestigen, waarvoor de vereniging haar in ruil de hypotheekrente betaalde. Beiden panden werden geheel afgebroken en volgens het ontwerp van bestuurslid en architect Van Straaten jr. opnieuw opgebouwd, met tentoonstellingszalen die aan de nieuwste eisen voldeden. Op 4 april 1900 werd deze nieuwe locatie feestelijk geopend.²⁵

3 Kunstenaar onbekend, *Interieur van de tentoonstellingszaal van Vereniging Voor de Kunst (Nobelstraat 12) te Utrecht. Impressie van het toekomstige nieuwe interieur aan de Nobelstraat, 1898-1899, autotype, HUA, AVDK, inv. nr. 9, jaarverslag 1898-1899, 4.*

Leden

Het succes van Voor de Kunst valt af te lezen aan haar opmerkelijk hoge aantal leden. In 1906 beleefde de vereniging hierin haar hoogtepunt, met een record van 814 lidmaatschappen. Ter vergelijking: het hoogste aantal leden van de Rotterdamse Kunstkring was 800 in 1911, terwijl bij de Haagse tegenhanger de teller op slechts 380 bleef steken. Vanaf dat moment tuimelden de cijfers echter omlaag en in 1918 telde Voor de Kunst nog maar 371 leden. In tegenstelling tot Kunstliefde en de Haagse en Rotterdamse Kunstkring was Voor de Kunst echter geen kunstenaarsvereniging maar een kunstvereniging, waarvan iedereen in zekere zin

slechts kunstlievend lid was. Niettemin telde het ledenbestand gedurende haar bestaan ook vele namen van professionele kunstenaars, naast verzamelaars, critici en kunsthandelaren.

De vereniging richtte zich echter voornamelijk op de inwoners van Utrecht en wilde door middel van een minimumcontributie van slechts 2,50 gulden voorkomen dat kunst een luxeproduct voor de bovenklasse zou blijven. In haar doelstellingen benadrukte Voor de Kunst dan ook niet alleen het belang van de bevordering van kunstnijverheid, maar ook het stimuleren van de liefde voor kunst bij de arbeider. Zij beloofde de tentoonstellingen daarom tevens voor de gewone werkman open te stellen, een zeer vooruitstrevende gedachte voor die tijd. Dit leverde de vereniging ook buiten Utrecht al snel een progressieve reputatie op.²⁶ Ondanks deze aanvankelijke belofte was het bestuur er echter nog niet klaar voor om arbeiders toe te laten in haar ledenbestand. Zij konden wel gebruik maken van goedkopere werkmanskaarten, waarmee zij op speciaal daarvoor aangewezen dagen de exposities mochten bezoeken. Het bestuur bleef door de jaren heen verdeeld over deze kwestie. Terwijl de heer Van Regteren Altena en de dames Broers en Fles de ontwikkeling van de arbeidende klasse als een van de belangrijkste speerpunten van de vereniging beschouwden, benadrukten anderen dat Voor de Kunst geen filantropische instelling was.²⁷

Toen een deel van het bestuur afkeurend reageerde op Fles' voorstel om een aantal onderwijzeressen zondagskaarten aan te bieden, liep het dan ook uit op een conflict. Een nijldige brief aan de penningmeester maakt duidelijk dat hoewel Fles geen voorzitter was, zij toch de koers van de vereniging wilde bepalen: 'Ik vond het voor mij helemaal niet krenkend, wel voor de principes der Vereeniging zooals ik die bedoeld heb - wanneer de Vereeniging op dien weg zou voortgaan zou ik haar spoedig ontloopen want ik acht mijn tijd en krachten te goed om die uitsluitend er aan te wijden'.²⁸ Uiteindelijk werd de slag door Fles gewonnen, en zij kreeg bovendien toestemming om speciale lezingen voor de werkman te organiseren. Voorwaarde was echter dat er niet teveel publiciteit aan werd geschonken, aangezien het volgens de voorzitter niet

geheel 'op de weg van de vereniging lag'. Toen de eerste lezing in het *Utrechtsch Dagblad* als 'socialistisch getint' werd afgeschilderd, moest Fles zich dan ook bij de rest van het bestuur verantwoorden.²⁹ Later zou kunsthistoricus Gerard Brom (1882-1959) 'de onwijze Etha Fles' nog bestempelen als een socialist.³⁰ Hoewel zij inderdaad duidelijk sympathie voor het gedachtegoed lijkt te hebben gehad, distantieerde zij zich openlijk van deze beweging.³¹ De betrokkenheid van Voor de Kunst met de arbeidende klasse was dan ook niet zozeer uit een gevoel van gelijkheid, maar kwam vooral voort uit de gedachte dat deze onderontwikkelde laag van de samenleving onderwezen moest worden.³²

Voor de Kunst kan dan ook niet op één lijn worden gesteld met socialistische volksverenigingen, zoals in het verleden wel is gedaan.³³ Net als bij Kunstliefde behoorden haar leden grotendeels tot de rijkere elite, die dit vaak combineerden met een lidmaatschap van de zogenaamde 'Bremmerclubs'.³⁴ In deze clubs kregen zij in besloten groepsverband lessen in kunstbeschuwing van de bekende verzamelaar en kunstpedagoog H.P. Bremmer (1871-1950), die hiervoor het hele land doorreisde.³⁵ Aangezien hij zijn cursisten regelmatig adviseerde in hun aankopen, en bovendien verschillende kunstenaars financieel steunde, had hij een grote invloed op het Nederlandse kunstleven. Ook in Utrecht drukte Bremmer zijn stempel op de heersende kunstsmak; zijn brede voorkeur voor de Franse School van Barbizon, de Haagse School, Amsterdamse impressionisten en het symbolisme is duidelijk herkenbaar in een groot aantal particuliere collecties uit de jaren twintig en dertig. In mindere mate steunde Bremmer ook abstraherende kunst, zoals het werk van Bart van der Leek (1876-1950) en de Futuristen. Door zijn progressieve opvattingen werd hij tot in 1907 als een pionier van de beeldende kunst gezien. Daarna verloor de kunstkenner echter zijn moderne imago.³⁶ Aangezien veel bestuursleden van Voor de Kunst deel uitmaakten van Bremmer's cirkel, sloot ook het expositiebeleid van Voor de Kunst goed aan bij de smaak van deze kunstkenner.³⁷

Fusie

Voor de Kunst zou bijna haar gehele bestaan moeite hebben het hoofd boven water te houden. Terwijl men in de beginjaren de exposities nog als een evenement beschouwde, nam de belangstelling na verloop van tijd langzaam af. Al vanaf 1910 kampte de vereniging voortdurend met financiële tekorten en in 1913 werd er voor het eerst gesproken over een mogelijke fusie met Kunstliefde. Hiertegen bestond echter ook verzet binnen het bestuur. Men was bang dat de werkende kunstenaarsleden van Kunstliefde de overhand zouden krijgen in het tentoonstellingsbeleid, waardoor de exposities hun gevarieerd karakter zouden verliezen. De fusie kwam er, maar zou nog jaren op zich laten wachten. Pas in 1931 zag het bestuur zich genoodzaakt financiële steun te vragen.³⁸ In 1937 stopte Kunstliefde echter met deze financiële ondersteuning, waardoor Voor de Kunst onmogelijk zelfstandig kon voortbestaan. Op 12 mei 1938 kwam het tot een fusie met het genootschap, dat na een lange periode met nauwelijks activiteiten een doorstart maakte met een nieuw bestuur. Kunstliefde verhuisde naar het pand van Voor de Kunst in de Nobelstraat, waar het tot op de dag van vandaag is gevestigd. Het genootschap kreeg een nieuwe tentoonstellingscommissie, waarvan vijf van de zeven leden afkomstig waren uit Voor de Kunst.³⁹ Kunstliefde benadrukte dat deze commissie geheel onafhankelijk zou zijn: 'vrij in haar keuze, vrij in haar streven naar het beste en het meest interessante'.⁴⁰

Kunstaanbod

Voor de Kunst probeerde op verschillende manieren de interesse voor kunst bij het Utrechtse publiek te stimuleren. Zo kocht zij werken om onder haar leden te verloten, richtte een bibliotheek op en hield lezingen.⁴¹ Haar belangrijkste activiteit was echter het organiseren van

4 Joh. A. Moesman,
*Interieur van de
 tentoonstellingszaal van
 Vereniging Voor de Kunst
 (Nobelstraat 12) te Utrecht,
 1903, foto, HUA, negatief C
 39127.*

tentoonstellingen, rond de zes tot tien per jaar. Vanaf de oprichting gold de belofte niets minder dan de beste kunst te presenteren. Het was om deze reden dat het bestuur geen werk van eigen Utrechtse bodem wenste te tonen, het beste kwam volgens hen immers uit de grote steden en het buitenland.⁴² Heerste er al enige verdeeldheid over de verantwoordelijkheden van de vereniging ten opzichte van de arbeider, over het kunstaanbod bestonden eveneens heftige meningsverschillen. Het beginsel om alleen kunst van de hoogste kwaliteit te bieden betekende voor sommige bestuursleden vooral het exposeren van kunstenaars met een gevestigde naam. Zo meende bestuurslid dhr. de Graaf dat de exposities niet bedoeld waren om nog onbekende jonge kunstenaars voort te helpen. Anderen achtten het juist de taak van de vereniging om ook nieuw talent te stimuleren.⁴³ Wellicht was deze tweestrijd verantwoordelijk voor het tentoonstellingsaanbod tussen 1895 en 1938, waarin verscheidenheid altijd lijkt te zijn nagestreefd.⁴⁴ Hoewel het bestuur de kunstnijverheid hoog in het vaandel had staan, exposeerde de vereniging allerlei vormen van beeldende kunst, zowel uit binnen- en buitenland. Schilderkunst, grafische kunst, tekenkunst en affiches werden afgewisseld met kunstnijverheid en beeldhouwkunst. Belangrijk is om te benadrukken dat het publiek bovendien zowel oude als eigentijdse werken kreeg te zien, variërend van een Renaissance schilder als Albrecht Dürer tot de Russische expressionist Kandinsky. Dit geeft aan dat de moderne reputatie van de vereniging vaak overdreven is, een misvatting die, zo hebben wij gezien, al redelijk vroeg in de twintigste eeuw was ontstaan. Zo wordt Voor de Kunst ook in de collectiecatalogus van het Utrechts Centraal Museum onterecht beschreven als een vereniging waar men 'uitsluitend moderne en hedendaagse kunst aanbood'.⁴⁵ Om tot een goede afweging te komen in hoeverre de vereniging in de pas liep met de ontwikkelingen in de beeldende kunst of zelfs de trend zette, moet het tentoonstellingsaanbod in een bredere context worden geplaatst.

Symbolistische sfinxen en ambachtelijke ateliers (1895-1900)

Bij de karakterisering van Voor de Kunst als de organisator van 'geruchtmakende tentoonstellingen' wordt vooral naar haar beginjaren verwezen.⁴⁶ Het symbolisme waarmee de Utrechters in 1891 kennis hadden gemaakt was inmiddels tot volle bloei gekomen. In Nederland waren onder anderen Jan Toorop, Johan Thorn Prikker, Antoon Derkinderen en

Richard Roland Holst hiervan de belangrijkste vertegenwoordigers, die met hun eigen vormtaal gevoelens, gedachten en dromen probeerden weer te geven. De waarneembare wereld was hierbij niet langer het enige uitgangspunt en kleur en lijn kregen steeds meer een zelfstandige functie.⁴⁷ De stroming was hiermee een voorbode van de toekomstige abstracte kunst, waarbij de zichtbare werkelijkheid geheel zou worden losgelaten. Zowel deze Nederlandse als internationale symbolistische kunstenaars waren ruimschoots vertegenwoordigd bij Voor de Kunst. Ook buitenlandse inspiratiebronnen als Charles Ricketts (1866-1931), Charles Shannon (1863-1937), Odilon Redon (1840-1916) en Dante Gabriel Rossetti (1828-1882) vonden hun weg naar Utrecht.

Net als in 1891 exposeerden deze kunstenaars naast oude bekenden van de al gevestigde Haagse School. De eerste tentoonstellingen boden het publiek echter genoeg nieuws en waren volgens de critici een groot succes: 'Omdat er stukken zijn die ieder wil bewonderen, misschien mede omdat de uitersten in de kunstrichtingen er zijn vertegenwoordigd in stukken die, "men wel eens zien wil"'.⁴⁸ Het publiek kwam dus vooral naar Voor de Kunst voor een zekere sensatie. Uit recensies blijkt dan ook dat de symbolistische mystieke ideeën en vervormingen van de werkelijkheid nog niet tot de algemeen geaccepteerde kunst behoorden. Zo zou de weergave van Thorn Prikker's 'opzettelijk misteekend kruisfiguur' niet erg toegankelijk zijn geweest voor het grote publiek.⁴⁹ Ook de tentoonstelling van Jan Toorop en Vincent van Gogh in 1898 werd als een belangrijke bezienswaardigheid beschouwd. Net als Thorn Prikker was Toorop lid van de Brusselse kunstenaarsvereniging Les Vingt, waar hij al vroeg in aanraking kwam met de nieuwste ontwikkelingen in de internationale kunstwereld, die Toorop op zijn beurt weer in Nederland introduceerde. Voor de Kunst toonde zowel zijn vroege werk als zijn nieuwste schilderijen, met topstukken als *Zang der Tijden* (1893), *De Jonge Generatie* (1892) en *De Sphinx* (1892-1897). Het gevarieerde oeuvre van Toorop was bovendien aangevuld met enkele tekeningen van Vincent van Gogh (1853-1890), die pas in 1892 voor het eerst in Nederland werd geëerd met een tentoonstelling in Den Haag. Vanaf dat moment trok zijn werk zeer veel belangstelling en werd hij beschouwd als een van de belangrijkste pioniers in de moderne kunst.

Nieuwe Kunst

De kunstnijverheid werd echter niet vergeten. Belangrijke inspiratiebron was de Engelse Arts and Crafts-beweging, die streefde naar mooie en kwalitatieve toegepaste kunst voor het gewone volk, in tegenstelling tot de lelijke massaproductie van de industrie. De beweging combineerde zo twee idealen: het esthetische en het socialistische.⁵⁰ Ook de oorspronkelijke doelstellingen van Voor de Kunst, zowel met betrekking tot het bevorderen van de toegepaste kunst als het steunen van de werkende klasse, zijn gerelateerd aan dit gedachtegoed. Rond 1900 werd kunstnijverheid echter nog steeds als minderwaardig ten opzichte van de schilderen beeldhouwkunst beschouwd. De vereniging bood het daarom een belangrijk podium in Utrecht. Bovendien vond in de toegepaste kunst, net als bij het symbolisme, de eerste aanzet naar de toekomstige abstracte kunst plaats. Meubelmakers, tapijtwevers en batikkers experimenteerden al vroeg met decoratieve elementen, waarbij de esthetische waarde bepaald werd door kleurencombinaties en een geometrisch vormenspel. De Engelse Arts and Crafts had tegenhangers in heel Europa, zoals de meer zwierige Art Nouveau in Frankrijk en België en het vergelijkbare Jugendstil in Oostenrijk. In Nederland resulteerde dit in de zogenaamde Nieuwe Kunst, die zich juist kenmerkte door een strakke, sobere vormgeving. Al in 1896 waren de meubels, beeldhouwwerken en architectuurontwerpen van H.P. Berlage (1856-1934) en verwanten in de tentoonstellingszalen van Voor de Kunst te zien. Zij werkten later samen in 't

Binnenhuis, het bekendste atelier van moderne Nederlandse kunstnijverheid dat een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van de sobere Nieuwe Kunst.⁵¹ Net als de afsplitsing *De Woning* exposeerden zij al vroeg in Utrecht hun werk, waarin decoratie vaak bestond uit niets meer dan geometrische vormen.

Terwijl de aanhangers van deze Nieuwe Kunst niets te maken wilden hebben met de 'slordige' en rijk gedecoreerde Art Nouveau of de traditionele neostijlen, was er bij Voor de Kunst daarentegen ruimte voor zowel de moderne als de traditionele kunstnijverheid. Zo toonde zij naast de constructivistische stijl ook de rijkelijk gedecoreerde Art Nouveau serviezen van de Rozenburgfabriek, toegepaste kunst uit de Haagse Arts and Crafts winkel van Chris en Agatha Wegerif en neogotisch werk. Bovendien betekende de opbloei van kunstnijverheid dat ook boekillustraties, kalenders en reclameaffiches als volwaardige kunstuitingen werden beschouwd. Onder andere met de affichetentoonstelling in 1896 van de Franse kunstenaars Théophile Alexandre Steinlen (1859-1923) en Henri de Toulouse-Lautrec (1864-1901) bracht de vereniging bijtijds internationale namen naar Utrecht. Hun affiches zouden in heel Nederland nog tot in de twintigste eeuw als moderne kunst worden beschouwd.⁵²

Schilderen van licht (1900-1910)

Zeker nu het genootschap Kunstliefde amper nog tekenen van leven gaf, was Voor de Kunst aan het begin van de twintigste eeuw onmisbaar geworden voor het culturele aanbod in Utrecht. Vanaf 1907 zou de stijgende lijn in het aantal leden echter omslaan in een neergaande spiraal. Terwijl de tentoonstellingen van gevestigde namen als Jozef en Isaac Israëls zeer goed werden bezocht, trokken minder bekende kunstenaars maar weinig aandacht. Het bestuur merkte hierover op: 'Begint het Utrechtsche publiek zijn lust om kennis te maken met het nieuwe, het nog ongeziene, zijne belangstelling in toegepaste kunst allengs te verliezen en gaat overhellen naar het rustig-deftiger en gemakkelijker genot van gedegen schilderwerk van prima gereputeerde huizen?'⁵³ Het is interessant dat Voor de Kunst vervolgens benadrukte dat zij haar reputatie, ook buiten Utrecht, te danken had aan haar aanbod van 'het frissche' en 'het nieuwe'. Ondanks de verdeeldheid binnen het bestuur profileerde de vereniging zich dus als vernieuwend.

Rond 1907 bestond in Nederland dit 'frissche' vooral uit het luminisme, een stroming die drie jaar later tot volle bloei kwam. De stijl kenmerkte zich door een expressieve penseelvoering en een zeer helder kleurgebruik en had als belangrijkste vertegenwoordigers Piet Mondriaan, Leo Gestel en Jan Sluijters. Zij exposeerden vooral in Amsterdam, maar waren bij Voor de Kunst nauwelijks te zien. De exposities in de Nobelstraat tonen echter aan dat men wel degelijk op de hoogte was van de nieuwe interesse in het schilderen van licht. Zo waren de in Utrecht geëxposeerde werken van Toorop en Thorn Prikker nog lang niet achterhaald. Beiden hielden zich rond 1900 steeds meer bezig met het weergeven van atmosferische lichteffecten door middel van de neo-impressionistische pointillétechniek. In dit 'versterkt Impressionisme', zoals Loosjes-Terpstra het in haar *Moderne kunst in Nederland. 1900-1914* (1959) omschrijft, transformeerden de kleine stipjes van het divisionisme langzaam naar grove vlakken in heldere kleuren. Het werk van deze oudere kunstenaars, met hun aandacht voor zon- en schaduw-effecten en een nadruk op het materiaal, kreeg hierdoor grote belangstelling en vormde een belangrijke inspiratiebron voor het luminisme.⁵⁴

Hoewel Voor de Kunst pas na de bloei van deze stroming solotentoonstellingen van luministische kunstenaars toonde, bood de vereniging dus genoeg verwante kunst, zoals dat van de post-impressionist Theo van Rijsselberghe (1909/1910), maar ook werk van 'Hedendaagsche Italiaansche Meesters' (1909), waarvan de felle kleuren en duidelijk zichtbare penseelstreek

door recensenten direct aan het nieuwe luminisme werden gerelateerd.⁵⁵ Bovendien rekende men ook buiten Utrecht niet slechts de nieuwste luministische tendensen tot de 'modernen'. Kunstenaars die aan de Nobelstraat waren te bewonderen, zoals Suze Robertson, W.A. van Konijnenburg en G.W. van Blaaderen, werden ook in de grote steden als modern beschouwd en nog volop getoond.⁵⁶ Hetzelfde progressieve imago behield ook Vincent van Gogh, waarvan Voor de Kunst in deze periode meesterwerken toonde als *De aardappeleters* (1885), *Café de nuit* (1888) en *Korenveld met zwarte vogels* (1890).⁵⁷

De moderne Franse School

Behalve Nederlanders exposeerde Voor de Kunst ook buitenlandse exponenten van het luminisme. De interesse in het weergeven van lichteffecten kwam gedeeltelijk voort uit een heropleving van de negentiende-eeuwse Franse kunst. Loosjes-Terpstra geeft aan dat tot 1907 deze werken in Nederland slechts in geringe mate te zien waren, met als belangrijke uitzonderingen de Haagse en Rotterdamse Kunstkring. Dit kunstaanbod wijkt echter nauwelijks af van het expositiebeleid van Voor de Kunst in dezelfde periode. De expositie van de 'Moderne Fransche School', gehouden in het Amsterdamse Arti et Amicitiae in 1901, beschrijft Loosjes-Terpstra als een uitzonderlijk moderne vertoning die van groot belang voor de ontwikkeling van de Nederlandse moderne kunst is geweest.⁵⁸ Deze reizende tentoonstelling was samengesteld door Etha Fles en ook bij Voor de Kunst te zien. In 1900 werd zij hiervoor als afgevaardigde naar de wereldtentoonstelling in Parijs gestuurd. De expositie toonde voornamelijk kunst van de belangrijkste aanhangers van het Franse impressionisme en neo-impressionisme, zoals Monet, Pissarro, Renoir en Sisley. Naast Arti et Amicitiae en Voor de Kunst, deed de expositie later tevens Den Haag en Rotterdam aan.⁵⁹

In Utrecht kende men dus duidelijk het verschil tussen gevestigde en nieuwe kunst. Het verwijt dat men in deze stad de Haagse School en de Amsterdamse impressionisten nog lang als uiterst modern ervoer, is dan ook ongegrond. Bovendien was deze kunst ook bij verenigingen in de grotere steden nog regelmatig op tentoonstellingen te zien.⁶⁰ Evenals in Utrecht zetten ook die zich niet af tegen de gevestigde kunst, maar toonden het naast nieuwe en minder geaccepteerde stromingen.⁶¹ Tentoonstellingen als die van de Franse meesters werden dan ook zowel in de Domstad als daarbuiten als modern ervaren en niet door iedereen gewaardeerd. Zo was de recensie van A.C. Loffelt, op zich al geen grote liefhebber van het moderne, over de expositie bij Voor de Kunst vernietigend. Hij sprak over 'al het gewilde en leelijke der moderne zoekers, die van alles willen vinden, behalve het schoone'.⁶² De conservatieve Loffelt moest niets hebben van het werk van deze 'stippelaars', maar de jonge luministen zagen hierin echter een bron van inspiratie, waarmee de tentoonstelling van belang was voor de ontwikkeling van hun eigen stijl.

Van Kandinsky tot het kubisme (1910-1920)

In de periode 1910-1920 bood de vereniging eveneens naast traditioneel werk van gevestigde namen enkele exposities met meer 'onbegrepen' kunst. In de pers behield Voor de Kunst daarvoor de status van belangrijk aanbieder van progressieve kunst in Utrecht. Opvallend is dat ook Utrechtse kunstenaars steeds vaker werden getoond, onder wie Janus de Winter, een van de eerste abstracte schilders in Nederland, die in 1917 een eenmanstentoonstelling kreeg. Bovendien werd de nieuwe beweging De Stijl gebracht via een belangrijke overzichtstentoonstelling van Bart van der Leek (1919), die oorspronkelijk uit Utrecht kwam. De grootste confrontatie met ware avant-garde vond echter al plaats in 1912, met het werk van de Russische expressionist Wassily Kandinsky.

5 Wassily Kandinsky,
Lyrisches, 1911, olieverf op
doek, 94 x 130 cm, Museum
Boijmans van Beuningen,
Rotterdam, c/o Pictoright
Amsterdam 2012.

Kandinsky

Voor de Kunst wilde in 1912 weer eens een ‘pakkende tentoonstelling’ organiseren, waarbij het werk van moderne stromingen als de ‘Futuristen, Cubisten of Stylisten’ ook in Utrecht te zien zou zijn.⁶³ Uiteindelijk koos men voor Kandinsky, die door zijn vroege abstracte werken tegenwoordig als een van de meest baanbrekende kunstenaars in de geschiedenis wordt beschouwd. De tentoonstelling, oorspronkelijk georganiseerd door de Duitse expressionistische groepering *Der Sturm*, was via de Rotterdamse kunsthandel Oldenzeel en de Leidsche Kunstvereniging naar Utrecht afgereisd. Voor die tijd was het werk van Kandinsky nog nooit in Nederland te zien geweest.⁶⁴ De expositie toonde zijn ontwikkeling van figuratief naar geheel abstract en bracht hiermee deze avant-garde kunst in een zeer vroeg stadium naar Utrecht. In een artikel over Kandinsky complimenteerde de Utrechtse kunstenaar Erich Wichman Voor de Kunst met de inrichting van het geheel: ‘Een voordeel van tentoonstellingen als deze, waar “brave” en “stoute” werken vreedzaam naast elkaar hangen is: dat de al-te-gekke, maar toch door zeker soort mensen lang niet zelden, en met wellust geuite dwaasheid: dat “die modernen” alleen maar “zoo raar” schilderen, “omdat zij niet genoeg talent hebben om op te vallen als zij gewoon deden” onmogelijk wordt’.⁶⁵ Verschillende critici moesten inderdaad toegeven dat Kandinsky’s vroegere werk aantoonde dat hij een zeer competent kunstenaar was, die blijkbaar om serieuze redenen ‘zoo raar’ was gaan schilderen. Zijn abstracte composities werden echter vernietigend omschreven als ‘gewrochten’ in een nog ‘embryonalen staat’.⁶⁶ Ook Wichman begreep dat bezoekers moeite zouden hebben met deze onderwerploze voorstellingen: ‘Wie verwacht dat hem het begrijpen zal worden toegeworpen, zal even arm heengaan als hij kwam, misschien alleen een stamtafelgesprek rijker. Vooral hier, waar zijn “geestelijk voedsel” hem niet is voorgedrukt, zodat hij slechts behoeft te slikken [...]’.⁶⁷

De negatieve reacties zijn niet onbegrijpelijk. Ook buiten Utrecht vond men Kandinsky’s schilderijen uiterst revolutionair en extreem, waar het publiek nog erg aan moest wennen.⁶⁸ Bovendien blijkt uit de algemene waardering van zijn vroegere werk, dat ook als zeer modern kan worden beschouwd, dat critici vrij open stonden voor het onbekende in de kunst. Het volledig loslaten van de herkenbare realiteit ging echter nog een stap te ver. Men besepte toen

6 Bart van der Leek, *De Ruiters*, affiche tentoonstelling Voor de Kunst, 1919, lithografie, Stedelijk Museum Amsterdam, c/o Pictoright Amsterdam 2012.

nog niet dat Kandinsky slechts aan het begin stond van een ontwikkeling naar volledig abstracte kunst. In 1912 hoopte men nog dat dit voorstellingsloze werk slechts een tijdelijke fase was: 'Misschien beschouwt de maker ze al lang als jeugdzonden!'⁶⁹

De modernen (1915/1916)

Ook na Kandinsky bleef de vereniging gevestigde kunst afwisselen met moderne, bijvoorbeeld in de tentoonstelling van 'Moderne artisten' (1915), die werd getypeerd als een heilzame 'anti-seniliteitsinjectie'.⁷⁰ Deze verjongingskuur moest komen van namen als Leo Gestel, Jan Sluijters en Piet van Wijngaardt, die natuurgetrouwheid volledig hadden losgelaten. De Utrechtse pers oordeelde redelijk positief en maakte de lezers zelfs duidelijk dat een deel van het geëxposeerde werk al niet meer tot het nieuwste van het nieuwste behoorde. Toch werden ook buiten Utrecht deze 'moderne artisten' inderdaad als zodanig gezien. Zo benadrukte de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* het belang

van Voor de Kunst, zeker nu Kunstliefde weinig van zich liet horen: 'Wat de secretaris van "Kunstliefde" ons beloofde, dat zijn genootschap den Utrechtenaars zou geven: uitingen van den schoonheidszin der menschen in een taal, niet duidelijk voor een elk verstaanbaar, "Voor de Kunst" biedt het alvast zijn leden aan: "Moderne Schilderkunst".⁷¹ Met tevredenheid merkte hij op dat de huidige exposities bij Voor de Kunst net zo revolutionair waren als zo'n 25 jaar geleden, waarbij ook deze criticus onterecht de spraakmakende tentoonstelling van 1891 als een activiteit van het latere Voor de Kunst lijkt te omschrijven.

Nog geen jaar later toonde Voor de Kunst werk van de Moderne Kunstkring, die sinds 1910 voor een groot deel verantwoordelijk was voor de introductie van het kubisme in Nederland. Toen de beweging in Utrecht exposeerde was ze echter inmiddels al wat behoudender geworden; belangrijke leden als Mondriaan, Sluijters en Gestel hadden na onenigheid de Moderne Kunstkring al verlaten.⁷² Opvallend is dat de verdeelde ontvangst in de pers niet geheel te wijten was aan een conservatieve kunstopvatting. Sterker nog, het belangrijkste punt van kritiek leek zelfs het vertwijfelde modernisme te zijn, waarbij geen van de schilders zich had kunnen ontdoen van de 'krukken der natuurlijke werkelijkheid'. Het lijkt alsof Voor de Kunst met de Kandinsky-tentoonstelling werkelijk meer begrip voor abstracte kunst bij de critici had weten te forceren: 'Pas Uwe theorieën tot in de uiterste consequentie der vormloosheid toe, schilder als een Kandinsky "composities" [...], óf schilder als diens tegenvoeters, maar wees niet half!'⁷³

Bart van der Leck (1919)

Op de valreep van het nieuwe decennium wist Voor de Kunst met een solotentoonstelling van Bart van der Leck nogmaals een expositie van belang te organiseren, zowel voor de kunstenaar als voor de vereniging. De in totaal 70 getoonde werken gaven voor het eerst zijn ontwikkeling van figuratief naar geheel abstract chronologisch weer. In zijn zoektocht naar een steeds sterkere vereenvoudiging van zowel vorm als kleur was de kunstenaar onder andere beïnvloed door Mondriaan, die op zijn beurt weer geïnspireerd raakte door Van der Leck's vormtaal. Zijn witte achtergronden, zuiver primaire kleuren en simpele, grote vormen waren een voorbode van De Stijl (1917), waarvan Van der Leck een van de oprichters was. Uit deze periode toonde Voor de Kunst een aantal schilderijen, waarin Van der Leck zijn sterk geabstraheerde weergave van de zichtbare wereld had ingeruild voor puur abstracte vlakken in de kleuren rood, geel en blauw. De kunstenaar hield zich echter niet lang aan de strenge wetten van De Stijl. Met de expositie bij Voor de Kunst toonde hij voor het eerst de omslag in zijn carrière. Hij ontwierp persoonlijk het affiche voor de tentoonstelling, met daarop zijn werk *De Ruiter* (1918). In deze sterk gestileerde weergave van een figuur op een paard keerde Van der Leck de voorstellingsloze kunst definitief de rug toe, waardoor het werk tegenwoordig als een soort manifest tegen De Stijl wordt beschouwd. De expositie was dan ook mede georganiseerd door H.P. Bremmer, die Van der Leck jarenlang steunde, maar zich niet had kunnen vinden in diens geheel abstracte werk ten tijde van De Stijl.⁷⁴

De reacties varieerden binnen en buiten Utrecht van gematigd positief tot zeer negatief, vooral met betrekking tot het zuiver abstracte werk. Critici gingen hiermee voorbij aan de betekenis van de expositie voor Van der Leck, die juist zijn terugkeer naar het figuratieve wilde tonen. Men zag zijn werk ten tijde van De Stijl echter als een eindpunt, van waaruit de kunstenaar niet verder kon werken: 'Abstracter kan het dan niet verder en de schilder is gereed om zelfmoordenaar of brievenbesteller te worden'.⁷⁵ Deze negatieve kritiek leek de vereniging echter niet te deren, want nog geen jaar later eerden zij Van der Leck met een tweede expositie. Voor de toenmalige voorzitter, J.J. van Noorle Jansen, was dit echter een moderne tentoonstelling te veel. Willem Scherjon, toen grotendeels verantwoordelijk voor het tentoonstellingsbeleid bij Voor de Kunst, voelde zich in zijn keuzes al lange tijd niet gesteund door de voorzitter. Deze meende dan ook 'dat het werk der ouderen artisten te veel werd voorbij gezien en het onrijpe werk der jongeren werd vertoond', en besloot uiteindelijk om deze reden te vertrekken.⁷⁶

De Branding (1924)

De Branding was in 1917 opgericht door een groep jonge Rotterdamse kunstenaars met als belangrijkste streven het maken en tonen van moderne kunst. Terwijl de Rotterdamsche Kunstkring in 1919 hun werk weigerde, was de groepering zowel datzelfde jaar als in 1924 wel welkom bij Voor de Kunst. Hans Bieling, voorman van De Branding, kwam zelfs persoonlijk naar Utrecht om het bestuur te overtuigen om hun werk te tonen.⁷⁷ De tweede expositie bevatte een groot aantal expressionistische, kubistische en abstracte werken van moderne kunstenaars uit binnen- en buitenland.⁷⁸ Waarschijnlijk is de expositie in samenwerking met de Duitse groep en galerie Der Sturm tot stand gekomen, aangezien het merendeel van de getoonde kunstenaars hieraan was verbonden.⁷⁹ Zo noemt de catalogus namen als Alexander Archipenko, Paul Klee, Fernand Léger, Franz Marc en Kurt Schwitters.⁸⁰

De tentoonstelling werd bekritiseerd omdat het weinig representatieve werken van deze grote internationale namen liet zien.⁸¹ Ook buiten Utrecht had men er geen goed woord voor over: 'Deze "Branding", die allerlei, meest wrakhout (waartusschen, als bij elke branding, een

enkel beter stuk) aan onze Nederlandsche kunst spoelt (waarbij een paar Nederlanders het hunne voegden) is het gevolg van den reeds eenige jaren geleden "Sturm," in het buitenland, verklaarbaar toen bij een door den oorlog geschokte psyche'.⁸²

Oude Jongeren en Nieuwe Zakelijkheid (1920-1938)

De tentoonstelling van Van der Leek in 1919 was slechts een voorbode van de vele exposities van uit Utrecht afkomstige kunstenaars die nu wel toegang tot de zalen in de Nobelstraat kregen, zoals Piet Serton, Piet Wiegman, Charley Toorop en exposities van verschillende Utrechtse kunstenaars (1926). De tentoonstelling van 'Utrechtsche Jongeren' (1930) liet zien dat vernieuwing in de jaren dertig niet een stap in de richting van verdere abstractie betekende, maar juist richting een veel gedetailleerdere weergave van de realiteit. De tentoonstelling van magisch realistisch werk van Pyke Koch (1901-1991), Albert Carel Willink (1900-1983) en Kor Postma (1903-1977) in 1931 was een van de eerste presentaties van deze kunst in Nederland.⁸³ De jaren dertig vielen de vereniging echter zwaar en zij probeerde wanhopig leden te werven. Daarbij benadrukte zij stevast dat zij de enige in Utrecht was die regelmatig tentoonstellingen van moderne kunst aanbood.⁸⁴ Om te overleven moest de vereniging echter vernieuwen, en daar hoorde ook een nieuwe leiding bij. Zo nam onder anderen de architect Gerrit Rietveld zitting in het bestuur, dat zich meer dan voorheen wilde richten op nieuwe kunstuitingen.⁸⁵

Utrechtsche Jongeren (1930)

De tentoonstelling van 'Utrechtsche jongeren' was bedoeld om de kwakkelende vereniging weer op de been helpen. De term jongeren sloeg overigens niet op de leeftijd van deze toch al wat oudere kunstenaars, maar moest de vernieuwing in de Utrechtse kunstwereld representeren. Bestuurslid Gerrit Rietveld had persoonlijk de uitnodiging ontworpen en sprak tijdens de opening van de wedergeboorte van Voor de Kunst.⁸⁶ Naast zijn eigen werk waren ook onder anderen architecten als Sybold van Ravesteyn en P.J.C. Klarhamer, de schilders Douwe van der Zweep, Dick van Luijn en Willem van Leusden en beeldhouwers Leo Brom en de broers Jo en Steph Uiterwaal vertegenwoordigd. De expositie toonde voornamelijk ontwerpen van nieuw-zakelijke architectuur en meubelkunst en een beginnend surrealisme in de tekeningen van Van Leusden. Zijn eerste surrealistische experimenten hadden plaatsgevonden in de door hem in 1918 opgezette 'tekenclub', toen Kunstliefde steeds minder van zich liet horen. De groep bestond verder uit de gebroeders Uiterwaal, Jan van Kleef, Dick van Luijn en Douwe van der Zweep. Rond 1927 werd in

7 Catalogus tentoonstelling van werken door Utrechtsche Jongeren, 1930, ontwerp G. Rietveld, HUA, AVDK, inv.nr. 82.

hun werk de invloed van het surrealisme zichtbaar, waarmee zij onder andere via de Utrechtse kunsthandel Nord van Willy Wagenaar in aanraking waren gekomen.⁸⁷

Met uitzondering van Rietvelds ontwerpen werden bijna alle aanwezige werken in de krant van negatief commentaar voorzien. Desondanks was de expositie wel degelijk van belang. Voor het eerst was hier werk te zien van Utrechters die niet teruggrepen op oude kunststromingen, maar zich bezighielden met de ontwikkelingen in eigentijdse kunst. De expositie was bovendien een van de best bezochte tentoonstellingen van het jaar, hoewel dit aantal slechts een fractie was van het publiek dat in de eerste jaren van het bestaan van Voor de Kunst de Nobelstraat had bezocht.⁸⁸ In veel opzichten zagen de Utrechters zich zelf ook als de inwoners van een behoudende stad, waar alles altijd later kwam. Ondanks het gebrek aan waardering, gaven ook de critici toe dat deze expositie aantoonde dat Utrechtse kunstenaars eindelijk mee probeerden te komen met de landelijke ontwikkelingen in de kunst. 'Na deze tentoonstelling (ingewijden wisten het trouwens al langer) kan men van Utrecht op het gebied der beeldende kunst niet meer spreken als van een provincieplaats'.⁸⁹

Conclusie

De reputatie van Voor de Kunst als uiterst progressieve vereniging ligt dus genuanceerder dan men doet voorkomen. Dit geldt zowel met betrekking tot de emancipatie van de arbeider als het aanbod van moderne kunst. De verdeeldheid binnen de vereniging over beide kwesties toont aan dat de bestuursleden van Voor de Kunst geen groep pioniers was, die in de eerste plaats Utrecht kennis wilde laten maken met de nieuwste ontwikkelingen in de kunstwereld. Pas later profileerde de vereniging zich als een aanbieder van vooral moderne kunst, waarbij zij inspeelde op de naam die zij in haar beginjaren had opgebouwd. Deze reputatie is echter gedeeltelijk het gevolg van mythevorming in het begin van de twintigste eeuw, waarbij men regelmatig de baanbrekende tentoonstelling van 1891 verwarde met de activiteiten van de later opgerichte vereniging.

Dit betekent echter niet dat de vereniging geen belangrijke rol in de introductie van nieuwe kunst in Utrecht heeft gespeeld. Zij heeft gedurende haar bestaan het publiek altijd op de hoogte gehouden van de laatste ontwikkelingen. Een overzicht van de tentoonstellingen geeft echter aan dat Voor de Kunst in de eerste plaats streefde naar een gevarieerd aanbod, waarbij de gevestigde kunst domineerde, maar werd afgewisseld met minder bekende stromingen. In dit opzicht is de vereniging goed te vergelijken met de Haagse en Rotterdamse Kunstkring. Deze instelling geeft bovendien aan dat Utrecht zich minder behoudend opstelde tegenover nieuwe kunst dan vaak wordt beweerd. Het initiële succes van de vereniging wijst op een Utrechts publiek dat wel degelijk geïnteresseerd was in het onbekende. Het belang van Voor de Kunst voor Utrecht mag men dan ook niet onderschatten, evenmin moet die overdreven worden. De vereniging gaf de Domstad beide: geliefde kunstenaars met een goede reputatie en jonge nieuwlichters met vooruitstrevende ideeën, of zoals Wichman kenschetste: 'braaf' naast 'stout'. De vereniging maakte zich dan ook niet uitsluitend sterk voor de smaak van H.P. Bremmer, voor de kunstnijverheid, voor westerse of niet-westerse werken, voor traditionele of moderne kunst, maar simpelweg voor dé kunst.

Gebruikte afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
AVDK	Archief Voor de Kunst
AK	Archief Kunstliefde
HGA	Haags Gemeentearchief
AHKK	Archief Haagse Kunstkring
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag

Literatuur

- Adrichem, Van, 2001 ➤ J. van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland. 1910-2000. Picasso als pars pro toto*, Amsterdam, 2001.
- Balk, 2006 ➤ H. Balk, *De kunstpaus. H.P. Bremmer 1871-1956*, Bussum, 2006.
- Brinkman, 1991 ➤ E. Brinkman, *De Branding. 1917-1926*, Rotterdam, 1991.
- Brom, 1987 ➤ G. Brom, *Een katholiek leven. Autobiografische aantekeningen*, Baarn, 1987.
- Bruggen, Van, 1970 ➤ C. van Bruggen, *Vijf brieven aan Frans Coenen*, Den Haag, 1970.
- Dijke, Van, 2011 ➤ F. van Dijke, *Van braaf tot stout. De vereniging Voor de Kunst (1895 - 1938)*. Masterscriptie Universiteit Utrecht 2011. Elektronische editie: <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2011-1104-200623/UUindex.html>
- Ebbink en De Ruiter, 2005 ➤ H. Ebbink en P. de Ruiter, 'Het Utrechtse kunstklimaat tijdens het interbellum', *Nobelmagazine. Beeldende kunst in Utrecht in de twintigste eeuw I* (2005) 4, 10-16.
- Haakma, 2010 ➤ S. Haakma, *Leven voor de kunst. Etha Fles, een portret*, Utrecht, 2001.
- Haar, van der, 1997 ➤ H. van der Haar, 'Een grote witte vogel': in: H. van der Haar, e.a., *Kerende tijden. 190 Jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht, 1997, 41-59.
- Hardeman, 2010 ➤ D. Hardeman, 'Leider der expressionisten. De ontvangst van Kandinsky en Der Blaue Reiter in Nederland', in: D. Hardeman, e.a., *Kandinsky en der Blaue Reiter*, Haags Gemeentemuseum, Den Haag, 2010, 74-85.
- Hart, t, 2005 ➤ P.D. t Hart, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad*, Hilversum, 2005.
- Juffermans, 2010 ➤ J. Juffermans, *Magisch Utrecht. Beeldende kunst in de Domstad in de 20^e eeuw*, Utrecht, 2010.
- Kalmthout, Van, 1998 ➤ A.B.G.M. van Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Hilversum, 1998.
- Knol, 2003 ➤ M. Knol, 'Dromen en daden. Schuylenburg en De Jonge verzamelen onder voorbehoud, 1921-1951', in: M. Bosma, ed., *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. Beeldende kunst 1850-2001*, Utrecht, 2003, 15-143.
- Koot, 1995 ➤ R. Koot, *Veranderingen in de configuratie van de Utrechtse kunstwereld in de jaren twintig en dertig*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Utrecht, 1995.
- Koot, 1997 ➤ R. Koot, 'De crisis van 1929-1930', in: H. van der Haar, e.a., *Kerende tijden. 190 Jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht, 1997, 61-86.
- Koot, 2010 ➤ R. Koot, 'Rietvelds netwerk in Utrecht', in: R. Dettingmeijer, M.T. van Thoor en I. Zijl, ed., *Rietvelds universum*, Utrecht, 2010, 50-63.
- Kuik, 1970 ➤ D. Kuik, *Utrechtse notities*, Utrecht, 1970.
- Loosjes-Terpstra, 1987 ➤ A. B. Loosjes-Terpstra, *Moderne Kunst in Nederland 1900-1945*, Utrecht, 1987 (1959).
- Lutz, 1997a ➤ H. Lutz, 'Geest die het onverzoenbare bij elkander klonk. Inleiding', in: H. van der Haar, e.a., *Kerende tijden. 190 Jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht, 1997, 7-12.
- Lutz, 1997b ➤ H. Lutz, 'Anthon van Rappard, klem tussen traditie en moderniteit', in: H. van der Haar, e.a., *Kerende tijden. 190 Jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht, 1997, 21-40.
- Marius, 1920 ➤ G.H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, Den Haag, 1920.
- Oxenaar, 1994 ➤ R.W.P. Oxenaar, 'Bart van der Leck, 1876-1958', in: T. van Kooten, ed., *Bart van der Leck*, Kröller-Müller Museum, Otterlo, 1994, 143-148.
- Raassen-Kruimel, 1981 ➤ E. Raassen-Kruimel, 'Kunstnijverheid', in: E.R. Meijer e.a., *De tijd wisselt van spoor. Nederland rond 1900*, Singer Museum Laren, Laren, 1981, 55-68.
- Roland Holst-van der Schalk, 1940 ➤ H. Roland Holst-van der Schalk, *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst*, Zeist, 1940.
- Spaanstra-Polak, 1979 ➤ B.H. Spaanstra-Polak, 'De kunst rond 1900', in: D. de Boer e.a., *Nederland rond 1900. Contouren van een cultuur, kunst, literatuur, muziek, film*, Haarlem, 1979, 55-119.
- Welling, 1985 ➤ D. Welling, 'De Kring in de beeldende kunst', in: A.J. Teychiné Stakenburg, ed., *Uit de kunst. 75 jaar Rotterdamsche Kunstkring*, Rotterdam, 1985, 43-89.
-

Noten

- 1 Anoniem, 'Etha Fles. De oprichtster van "Voor de Kunst"', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* mei 1933.
- 2 Onder anderen Jan Juffermans beschrijft het kunstklimaat van Utrecht als een conservatief bolwerk. Juffermans, 2010.
- 3 Ebbink en De Ruiter, 2005, 13. Koot, 1995, 17. A.M. Hammacher, 'Plastische kunst. De belangstelling voor schilder- en beeldhouw-kunst in Utrecht. Vereeniging, kunsthandel, museum', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 31 januari 1926.
- 4 Koot, 1997, 62-63. Lutz, 1997a, 10-11.

- 5 Lutz, 1997b, 36.
- 6 Kalmthout, Van, 1998, 63, 348.
- 7 Lutz, 1997b, 27.
- 8 Zo waren er de muziekverenigingen Collegium Musicum Ultrajectinum en Sic itur ad astra, het studentengenootschap Arti et Litteris. Kalmthout, Van, 1998, 62.
- 9 Haakma, 2001, 48. *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters, die daartoe opzettelijk zijn uitgenodigd te Utrecht*, Utrecht, 1891.
- 10 Roland Holst-van der Schalk, 1940, 75-76.
- 11 Marius, 1920, 156-157.
- 12 Kuik, 1970, 33.
- 13 Anoniem, 'R.K. Vrouwenclub te Utrecht. Etha Fles', onbekende krant 19 juni 1931, RKD, Persdocumentatie.
- 14 Voor een uitgebreide behandeling van Etha Fles, zie Haakma, 2001.
- 15 Notulen bestuursvergaderingen, 7 oktober 1895, AVDK, nr. 3.
- 16 Haakma, 2001, 50.
- 17 Zoals *Stille wegen*, Haarlem 1898. Bruggen, Van, 1970, 22.
- 18 Haar, Van der, 1997, 53.
- 19 Biografische gegevens ontleend aan: Straaten, Jacobus Augustinus van, <http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/3427>
- 20 Voor een overzicht van alle bestuursleden van Voor de Kunst, zie Dijke, Van, 2011, Bijlage II.
- 21 *Catalogus der schilderijtentoonstelling*, Vereniging Voor de Kunst, Utrecht, 1895, 3.
- 22 Dit streven benadrukte de vereniging tijdens de gemeenschappelijke vergadering van Nederlandse verenigingen: 'De Utr. vereeniging beoogt vooral de bekwame handwerksman tot 't publiek te brengen. Zij tracht dit te doen door exposeeren, door aankoop van hare kunstverloting en trekt te velde tegen 't feit dat de naam van den bekwamen werkman wordt verzwegen door winkeliers'. Notulen van de gemeenschappelijke vergadering van vertegenwoordigers van de Haagse Kunstkring, de Rotterdamse Kunstkring, de Algemene Kunstvereniging Nijmegen, Arti et Amicitiae te Amsterdam, de vereniging Pictura te Dordrecht, de vereniging Voor de Kunst te Utrecht en C. Verster uit Leiden, 27 oktober 1895, HGA, AHKK, nr. 387.
- 23 Haakma, 2001, 51, 63.
- 24 Notulen bestuursvergaderingen, 6 december 1929, HUA, AVDK, nr. 5.
- 25 Jaarverslag 1898/1900, p. 4, HUA, AVDK, nr. 9.
- 26 Dat Voor de Kunst hiermee voorop liep wordt duidelijk uit het voorstel van Jan Toorop om arbeiders ook gratis toegang te verlenen bij de tentoonstellingen van de Haagse Kunstkring. De kunstenaar verwees hierbij naar de vooruitstrevendheid op dit gebied van de net opgerichte Utrechtse vereniging. Notulen bestuursvergadering, 14 oktober 1895, HGA, AHKK, nr. 2. Het plan werd echter afgewezen en bij een landelijke vergadering van verschillende kunstverenigingen vond ook Voor de Kunst-voorzitter Van Someren het te ver gaan om de werkman als volwaardig lid toe te laten, Notulen van de gemeenschappelijke vergadering van vertegenwoordigers van de Haagse Kunstkring, de Rotterdamse Kunstkring, de Algemene Kunstvereniging Nijmegen, Arti et Amicitiae te Amsterdam, de vereniging Pictura te Dordrecht, de vereniging Voor de Kunst te Utrecht en C. Verster uit Leiden, 27 oktober 1895, HGA, AHKK, nr. 387.
- 27 Notulen bestuursvergaderingen, 31 oktober 1896 en 24 oktober 1898, HUA, AVDK, nr. 3.
- 28 Brief van Etha Fles aan penningmeester Kluit, ongedateerd (tussen oktober/november 1898), Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, HUA, AVDK, nr. 7.
- 29 Notulen bestuursvergaderingen, 31 oktober 1896 en 15 december 1898, HUA, AVDK, nr. 3. Helaas heb ik het desbetreffende krantenartikel en het onderwerp van de lezing niet kunnen achterhalen.
- 30 Brom, 1987, 87.
- 31 Haakma, 2001, 31.
- 32 Hart, 't, 2005, 180.
- 33 Bijvoorbeeld in Balk, 2006, 180.
- 34 Koot, 1995, 28. Balk, 2006, 142, 146.
- 35 Balk, 2006, 142, 146.
- 36 Verzamelaars als de Utrechtse rentenier Gerlach Ribbuis Peletier (1856-1930) en de families Fruin en Van der Meulen kochten vooral werk van kunstenaars die door deze kunstkenner werden gepropagandeerd. Balk, 2006, 161.
- 37 Balk, 2006, zie bijbehorende cd-rom bij publicatie Balk. Zo heeft Dirk Hannema (1895-1984) goed naar hem geluisterd bij het doen van zijn kunstaankopen. Voordat Hannema directeur van het Museum Boijmans werd, heeft hij een korte periode in het bestuur van Voor de Kunst plaatsgenomen. Ook secretaresse Adriani-Hovy en bestuurslid Van der Meulen waren lid van de Bremmerclubs. Willem Scherjon was bovendien verantwoordelijk voor het drukken van Bremmers tijdschriften.
- 38 Brief van Elisabeth Adriani-Hovy aan het bestuur van Kunstliefde, 23 maart 1931, Stukken betreffende het verlenen van subsidie aan de Vereniging Voor de Kunst en de samenwerking met deze vereniging 1931, HUA, AK, nr. 377.
- 39 Koot, 1997, 74.
- 40 Circulaire 1939, HUA, AK, nr. 59.
- 41 Kalmthout, Van, 1998, 117-118.
- 42 Knol, 2003, 29.
- 43 Notulen bestuursvergaderingen, 13 januari 1903, HUA, AVDK, nr. 4 en 15 september 1897, nr. 3.
- 44 Voor een overzicht van alle tentoonstellingen van Voor de Kunst, zie Dijke, Van, 2011, Bijlage III.
- 45 Knol, 2003, 24. Zie ook de eerder genoemde beschrijvingen van Voor de Kunst door Dirkje Kuik.

- 46 A.M. Hammacher, 'Plastische kunst. De belangstelling voor schilder- en beeldhouwkunst in Utrecht. Vereniging, kunsthandel, museum', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 31 januari 1926.
- 47 Spaanstra-Polak, 1979, 55, 62.
- 48 Anoniem, krant onbekend 11 januari 1896, RKD, Persdocumentatie Verenigingen.
- 49 Anoniem, krant onbekend 11 januari 1896, RKD, Persdocumentatie Verenigingen.
- 50 Spaanstra-Polak, 1979, 78.
- 51 Raassen-Kruimel, 1981, 55, 57, 59.
- 52 Loosjes-Terpstra, 1987, 36.
- 53 Jaarverslag 1906/1907, p. 4, HUA, AVDK, nr. 9.
- 54 Loosjes-Terpstra, 1987, 4, 7-9, 15, 33-34.
- 55 E., 'Utrecht. Voor de Kunst', onbekende krant 1909, HUA, AVDK, nr. 67.
- 56 Loosjes-Terpstra, 1987, 72. In 1901 organiseerde De Rotterdamse Kunstkring tentoonstellingen van Toorop en Van Gogh, in 1905 een expositie van Suze Robertson. Welling, 1985, 51-52.
- 57 *Catalogus der tentoonstelling van schilderijen van Vincent van Gogh*, Vereniging Voor de Kunst Utrecht, Utrecht, 1905. Loosjes-Terpstra, 1987, 36.
- 58 Loosjes-Terpstra, 1987, 6, 33, 35.
- 59 Haakma, 2001, 57-58, 61.
- 60 Loosjes-Terpstra, 1987, 33.
- 61 Kalmthout, Van, 1998, 161.
- 62 A.C. Loffelt, 'De moderne Franche school in Voor de Kunst', *Het Nieuws van den Dag. Kleine Courant* 17 januari 1909.
- 63 Notulen bestuursvergadering, 10 en 18 november 1912, HUA, AVDK, nr. 5.
- 64 Hardeman, 2010, 74.
- 65 E. Wichman, 'Wassily Kandinsky', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 15 december 1912.
- 66 Anoniem, 'Voor de Kunst', krant onbekend 1912, HUA, AVDK, nr. 78.
- 67 E. Wichman, 'Wassily Kandinsky', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 15 december 1912.
- 68 Anoniem, 'Het expressionisme. Kunsthandel Oldenzeel', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15 november 1912.
- 69 E., 'Voor de Kunst', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 17 december 1912.
- 70 E., 'Utrecht. Moderne artiesten in Voor de Kunst', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 1915, AVDK, inv.nr. 79.
- 71 Anoniem, 'Te Utrecht', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 30 april 1915.
- 72 Adrichem, Van, 2001, 85.
- 73 Anoniem, Krant onbekend 1916, HUA, AVDK, nr. 79.
- 74 Oxenaar, 1994, 144, 147-149, 193.
- 75 De Bois, 'Kunstkroniek. B. van der Leek in Voor de Kunst, Utrecht', *Avondpost* 19 januari 1919.
- 76 Notulen bestuursvergadering, 4 juni 1920, HUA, AVDK, nr. 5.
- 77 Brinkman, 1991, 7, 42. Welling, 1985, 49-50.
- 78 Recensies spreken van 170 werken, de catalogus telt er 149. *Catalogus De Branding*, Rotterdam, 1923.
- 79 Brinkman, 1991, 42.
- 80 *Catalogus De Branding*, Rotterdam, 1923.
- 81 A.M. Hammacher, 'Stadsnieuws. De Branding in Voor de Kunst. Nobelstraat', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 6 februari 1924.
- 82 E., 'Beeldende kunst. "De Branding"', *Het Centrum* 5 februari 1924.
- 83 Koot, 1997, 72-73.
- 84 Anoniem, 'Voor de Kunst. Kort verslag van het vorig seizoen. Plannen voor den komende winter', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 26 september 1932.
- 85 Koot, 2010, 56.
- 86 Koot, 2010, 57. Anoniem, 'Voor de Kunst te Utrecht. Utrechtsche jongeren', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 30 april 1931.
- 87 Juffermans, 2010, 60, 78-84.
- 88 Verslagen van tentoonstellingswerkzaamheden 1930-1932, HUA, AVDK, nr. 68.
- 89 S., 'Voor de Kunst. Expositie Utrechtsche jongeren. Wat is in een naam?', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 30 april 1931.

Roos van Oosten

Het vertrek van de veertiende-eeuwse pottenbakkers uit de Bemuurde Weerd: verplicht of vrijwillig?

**Een herinterpretatie van de historische en
archeologische gegevens**

Uit archeologisch onderzoek blijkt dat pottenbakkers in Utrecht buitenpottenbakkers waren: ze werkten en woonden buiten de stadsmuren. Van 1275 tot 1350 waren (minimaal) zes pottenbakkerwerkplaatsen gevestigd in de noordelijke voorstad. Dit gebied stond sinds haar ommuring rond 1350 bekend als de Bemuurde Weerd. Rond 1400 - de aanvangsdatum is discutabel - waren pottenbakkers in het verder van de stad gelegen Hogelanden actief. Tot nu toe werd aangenomen dat in 1398 het Utrechtse stadsbestuur de pottenbakkers uit de Bemuurde Weerd had verbannen, vanwege brandgevaar. In dit artikel wordt het verdwijnen

Roos van Oosten (1978) studeerde geschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Leiden. Ze werkte enkele jaren als archeoloog en was daarna als aio verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Nu is ze werkzaam als universitair docent Stadsarcheologie aan de Universiteit Leiden.

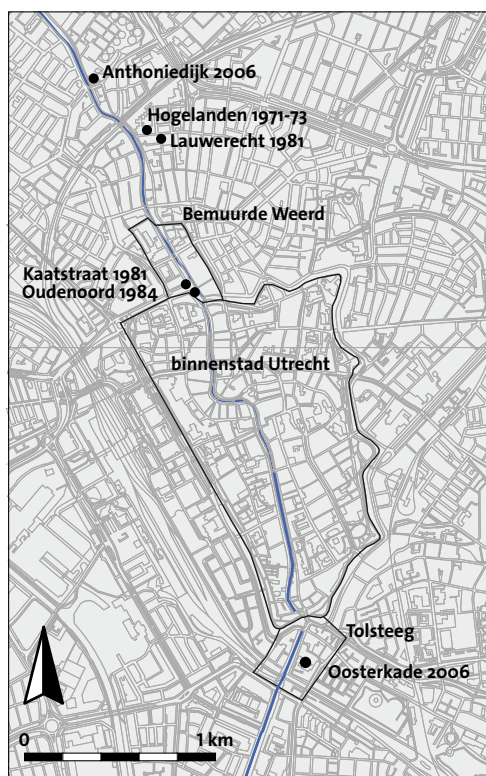
Ze publiceert regelmatig op het grensgebied van archeologie en sociaal-economische geschiedenis en is daarbij vooral geïnteresseerd in het de-agrariserings- en verstedelijkingsproces.

van de pottenbakkersindustrie in de noordelijke voorstad, die niet pas in 1398 maar al rond 1350 plaatsvond, in verband gebracht met het feit dat de voorstad juist in deze periode een juridische transformatie doormaakte. Dit kan de introductie van een heffing op brandstof (turfs) met zich mee hebben

gebracht. Het vertrek van de pottenbakkers uit de Bemuurde Weerd is mogelijk een 'collectieve belastingvlucht'.

In de Utrechtse stadsgeschiedenis *Een Paradijs vol Weelde* staat dat ‘vanwege het brandgevaar de pottenbakkers al rond 1300 uit de binnenstad van Utrecht werden geweerd’¹ en dat ‘de oorsprong van de Bemuurde Weerd deels ligt in de verplaatsing van de gevaarlijke beroepen zoals dat van de pottenbakkers en hun ovens.’² Hiermee wordt (ten onrechte) gesuggereerd dat de pottenbakkers zich vóór 1300 in de binnenstad van Utrecht zouden hebben gevestigd en dat zij rond 1300 naar de Bemuurde Weerd zouden zijn verbannen.³ In de binnenstad van Utrecht zijn archeologische sporen van pottenbakkersafval al dan niet voor 1300 tot dusverre niet gevonden. De vergissing zal zijn voortgekomen uit de door Utrechtse archeologen verspreide interpretatie van de verordening ‘van den potoven’ uit 1398. Voormalig stadsarcheoloog T. J. Hoekstra zette in *Pottersvuren langs de Vecht* uiteen dat in 1398 het stadsbestuur van Utrecht alle pottenbakkers in de Bemuurde Weerd wegens brandgevaar verbande naar buiten de stadsmuren.⁴ Hij vocht daarmee de eerdere interpretatie aan van de bekende archivaris/historicus en Utrecht-kenner Samuel Muller Fz.⁵ Muller was de mening toegedaan dat deze verordening de pottenbakkers verplichtte om zich voortaan binnen de stadsmuren te vestigen.⁶

In dit licht gezien zou een pottenbakkerij binnen de stadsmuren niet verwacht mogen worden. Hoekstra merkte zelf al op dat de vondst van een pottenbakkerij binnen de stadsmuren van Amersfoort niet in zijn verklaringsmodel paste.⁷ Er zijn echter in meer steden uitzonderingen van pottenbakkers binnen de stadsmuren,⁸ zelfs zoveel dat dit de vraag doet rijzen of de door Hoekstra gestelde regel wel op gaat. Bovendien: waarom zouden wel de pottenbakkers, maar niet de eveneens brandgevaarlijke beroepen als smeden of bakkers naar buiten de stad worden verbannen?⁹ Het feit dat in de dicht bevolkte zestiende-eeuwse binnenstad op Oudegracht 99 (huis Oudaen) een majolicapottenbakkerij gevestigd was,¹⁰ is een derde reden om de verordening nader te bekijken. Met andere woorden: in dit artikel wordt de vraag gesteld hoe de verordening van 1398 geïnterpreteerd moet worden en of deze verordening in verband gebracht kan worden met het verdwijnen van de pottenbakkerswerkplaatsen in de Bemuurde Weerd. En zo nee, wat dan de redenen kunnen zijn voor het verdwijnen van de pottenbakkerswerkplaatsen aldaar.

1 Locaties waar archeologische sporen van pottenbakkers aangetroffen zijn.

Een Utrechtse aardewerk traditie en het belang van de datering

Uit archeologisch onderzoek is komen vast te staan dat in de late middeleeuwen pottenbakkers hun bedrijf hebben uitgeoefend in de voorsteden Bemuurde Weerd (opgravingen Oudenoord 1984 en Kaatstraat 1981) en Tolsteeg (opgraving Oosterkade 2006) en op diverse locaties ten

noorden van de stad (opgravingen Anthoniedijk 2006, Hogelanden 1971-73 en Lauwerecht 1981). Deze pottenbakkers maakten aanvankelijk (voor 1300) vooral grijsbakkend en later (na 1350) vrijwel uitsluitend roodbakkende grappen ('kookpotten'), bakpannen en pispotten.

Tabel 1: opgravingen waarbij archeologische sporen van pottenbakkers zijn aangetroffen

Bemuurde Weerd Oudenoord 1984	
Sporen	Zes ovens, 44 kuilen met misbaksels van aardewerk, op perceel 5 zijn kuilen aangetroffen waarin ook misbaksels van daktegels en plavuizen zijn gevonden.
Datering	1275-1350 (Van Rooijen 1993, 115)
Argument	Het aangetroffen vormenrepertoire lijkt op het aardewerk uit de Immuneits-sloot die vóór 1281 gedempt is, enkele historische vermeldingen voor het voorkomen van gelijkende daktegels en plavuizen.
Literatuur	Van Rooijen, Scherven, erven en evolutie, 1993.
Bemuurde Weerd Kaatstraat 1981	
Sporen	Geen oven, enkele kuilen met misbaksel aardewerk.
Datering	Vóór 1398
Argument	(p. 57) 'omdat in dat jaar alle pottenbakkers uit de Weerd gezet worden door het stadsbestuur'.
Literatuur	Hoekstra, Archeologische Kroniek in <i>Maandblad Oud Utrecht</i> 54.
Tolsteeg-Oosterkade 2006	
Sporen	Twee ovens, een groot aantal kuilen met misbaksel aardewerk.
Datering	1350-1400 en vóór 1398
Argument	Een globale indruk van het vormenrepertoire, 'omdat in dat jaar alle pottenbakkers uit de Weerd gezet worden door het stadsbestuur'.
Literatuur	Bakker/De Kam 2007, <i>Archeologische Kroniek Provincie 2004-2005</i> .
Anthoniedijk 2006	
Sporen	Geen oven, enkele kuilen met misbaksel aardewerk en daktegels.
Datering	1375-1425
Argument	Overeenkomst van het vormenrepertoire met ondermeer Hogelanden 1971-73.
Literatuur	Bijdrage van Griffioen en Ostkamp in: Basisrapportage Archeologie 34, <i>Pottenbakkers aan de Anthoniedijk</i> , 2008.
Hogelanden 1971-73	
Sporen	Een oven, meerdere kuilen met misbaksel aardewerk.
Datering	Na 1398 en rond 1400
Argument	Na 1398: 'omdat in dat jaar alle pottenbakkers uit de Weerd gezet zijn'. Rond 1400: overeenkomst met het vormenrepertoire van de opgraving Amsterdam Olofspoort. Het aardewerk is hier aangetroffen in een gracht die vóór 1425 gedempt is.
Literatuur	Bruijn [met bijdragen van Hoeksta] <i>Pottersvuren langs de Vecht</i> , 1979.
Lauwerecht (voormalig Hogelanden) 1981	
Sporen	Geen oven, twee kuilen met misbaksel aardewerk.
Datering	1450
Argument	Een globale indruk van de voorkomende typen.
Literatuur	Hoekstra, Archeologische Kroniek in <i>Maandblad Oud Utrecht</i> 55.

Wanneer in Alkmaar, Haarlem of Zwolle een roodbakkende grape, pispot of bakpan uit de late middeleeuwen wordt opgegraven, dan is de kans groot dat het een type pot is dat gemaakt is in Utrecht. Of iets voorzichtiger uitgedrukt: de kans is groot dat het een pot is die gemaakt is 'in een Utrechtse traditie'. In *Pottersvuren langs de Vecht* staan de Utrechtse vondsten van Hogelanden met technische tekeningen afgebeeld en om het in Alkmaar, Haarlem of Zwolle aangetroffen type r-gra-3 te dateren wordt verwezen naar 'Bruijn 1979'. Zelfs na drie decennia zou Bruijn nog immer hoog scoren op een stadsarcheologische citatie-index.¹¹

Met andere woorden, wanneer de datering van Hogelanden zou verschuiven, dan zouden alle archeologische vondstcomplexen die de afgelopen decennia aan de hand van Utrecht Hogelanden gedateerd zijn kunnen verschuiven. De datering van de vondsten van Utrecht Hogelanden is niet alleen, maar wel voor een groot deel gebaseerd op de verordening 'van den potoven'. Een juiste interpretatie van de verordening 'van den potoven' is daarmee niet alleen van belang voor de sociaaleconomische geschiedschrijving van de stad Utrecht, maar ook omdat aan de historische tekst een daterende waarde wordt toegekend bij archeologische vondsten. Bij de opgraving Oosterkade, gelegen in de zuidelijke voorstad Tolsteeg, heet het dat het afval van vóór 1398 moet dateren, omdat de pottenbakkers na 1398 immers verbannen zouden zijn naar buiten de stadsmuren.¹² Bij het productie-afval in de Bemuurde Weerd dat in 1978 aangetroffen werd, is geredeneerd dat het afval afkomstig moet zijn van vóór 1398 omdat 'alle pottenbakkers in dat jaar uit de Weerd gezet zijn door het Utrechtse stadsbestuur'.¹³

In *Pottersvuren langs de Vecht*, de bronpublicatie voor dit verbanningsparadigma, is Hoekstra iets voorzichtiger en houdt hij een slag om de arm. Het aardewerk bij Hogelanden zou niet per se na 1398 hoeven te dateren, maar zou ook 'rond 1400' kunnen dateren. Omdat archeologen nu eenmaal beter de aardewerktekeningen dan de tekst bestuderen en de ondertitel van het boek, *aardewerk rond 1400 uit Utrecht*, geen twijfel laat bestaan over de datering, viel het tot nog toe niet op dat in deze gekozen argumentatielijn 'verbanning van de pottenbakkers', een datering vóór 1398 een onjuiste gevolgtrekking is (non sequitur). Archeologen vatten 'rond 1400' op als een tijdsduur van 1375 tot 1425, maar Hoekstra bepleit zelf een tijdsperiode van minder dan een kwart eeuw, omdat slechts 'weinig pottenbakkershanden in het materiaal zijn terug te zien'.¹⁴ Hij heeft het verder aan de fantasie van de lezer overgelaten hoe dit naar absolute jaartallen vertaald zou moeten worden (1390-1415, 1385-1410 of toch 1398-1423?).

Van den potoven 1398

Zoals gezegd, Hoekstra meende dat met de verordening 'van den potoven' pottenbakkers voortaan verbannen werden *buiten* de stadsmuren en Muller had beweerd dat de pottenbakkers zich voortaan *in* de stad zouden moeten vestigen. We kijken daarom naar de letterlijke tekst en hierna de hertaling.¹⁵

Van den potoven

Int jaer ons Heren duzend drehondert achte ende tnegentich op Zinte Martijns avont translacio overdroegen de scepene, raet ende oudermans, alze datmen van dezen daghe voert inden Weerde gheen potoven zetten en zel dan after anden borg-hwal; maer de twe potoven, die Andries de potter op deze tijd staende heeft, de mach hij bezighen ende orbaren tusschen dit ende Korstavond naestcomende, overmyts der eerden die hi legghende heeft voer ander graften, dat hi die hieren binnen orbaren mach.

Over de pottenbakkersoven

*In het jaar des Heren 1398 op de dag voor Translatio Martino hebben de schepenen, raad en oudermannen besloten dat men vanaf vandaag in de Weerd geen pottenbakkersovens mag plaatsen, behalve achter bij de stadsmuur. Maar de twee pottenbakkersovens die Andries de Pottenbakker op dit moment heeft staan, die mag hij gebruiken en benutten tussen nu en Kerstmis eerstkomend, zodat hij de klei die hij voor bij de gracht heeft liggen, in de tussentijd kan verwerken.*¹⁶

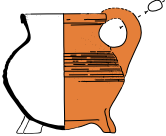
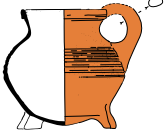
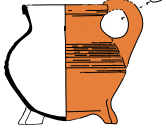
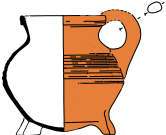
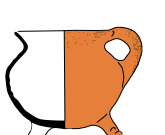
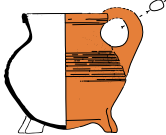
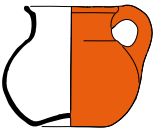
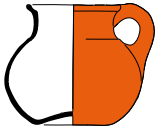
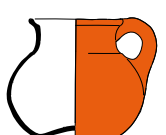
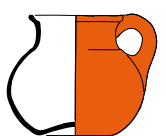
Uit de hertaling kan maar één conclusie getrokken worden: er is in 1398 geen sprake van een verbanning van de pottenbakkers naar buiten de stadsmuren, noch van een verplichting om in de stad te komen.¹⁷ Er is alleen sprake van het aanwijzen of het bevestigen van een bepaalde locatie voor de pottenbakkersoven in de Bemuurde Weerd, namelijk achter bij de stadsmuur. De datum van de keur uit 1398 vraagt nog enige aandacht. Er staat: St. Martijns avond, dit betreft de avond voorafgaand aan de feestdag voor de heilige Martinus. Martinus was een bisschop van Tours uit de vierde eeuw en deze heilige is vooral bekend om de viering van zijn sterfdag op 11 november (St. Maarten). De Domkerk in Utrecht was gewijd aan St. Maarten en de heilige is de schutspatroon van Utrecht. Muller, en in navolging van hem Hoekstra, menen dan ook dat de datum van de ordonnantie 30 november is. Dit zou betekenen dat Andries de Pottenbakker zijn ovens vanaf 30 november tot en met Kerst, ongeveer drie weken, zou mogen gebruiken om de aarde die bij de gracht lag te verwerken. Dit zou een korte periode zijn en bovendien onpraktisch want het pottenbakkersbedrijf lag, net als de steenbakkerijen in de winter stil (meestal van half oktober tot en met begin april).¹⁸ Nachtvorst is namelijk niet goed voor het gelijkmatig laten drogen van de gedraaide potten; de klei scheurt.

In het naslagwerk van Strubbe en Voet *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne tijden in de Nederlanden* vinden we inderdaad dat er op 1 december in het bisdom Utrecht een feest voor de heilige Martinus wordt gevierd.¹⁹ Het betreft de feestdag *translatio capitis*. We nemen hierbij aan dat het getranscribeerde *translatio* van Muller *translatio* betreft. Op deze dag wordt dan specifiek het overbrengen (*translatio*) van het hoofd (*capitis*) van de heilige herdacht. Kennelijk was zijn hoofd gescheiden geraakt van het overige gebeente. De toevoeging *capitis* (hoofd) staat niet in de keur genoemd, dus moet er een andere dag bedoeld zijn. In de zomer werd er niet alleen in het bisdom Utrecht, maar ook in andere bisdommen waaronder de Nederlandse gebieden behoorden, een andere St. Martijnsviering gevierd. Deze heet overeenkomstig onze keur St. Martijn *translatio* en wordt op 4 juli gevierd. Hier werd dan het overbrengen van het gebeente, de relieken gevierd. Deze zomerse dag betreft bovendien een plechtige viering. De keur zal daarom op 3 juli 1398 uitgevaardigd zijn en niet op 30 november.

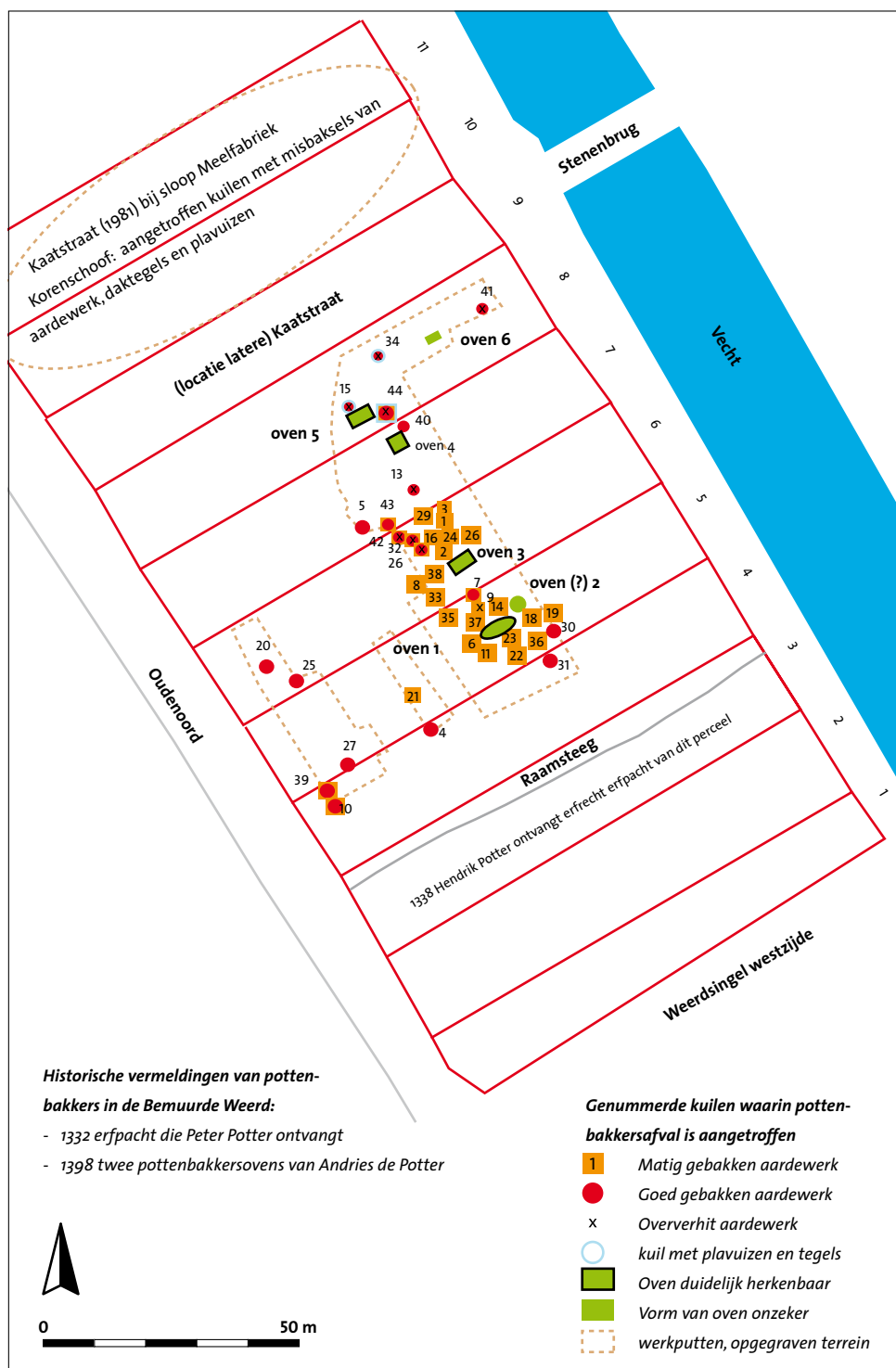
De eerste volgende historische vermelding aangaande pottenbakkers is van 22 oktober 1577 en betreft een raadsbesluit.²⁰ Muller beweerde dat het raadsbesluit verbood om een potoven buiten de stadsmuren op te richten. Hoekstra daarentegen wees er enkel op dat er geen potoven in de Weerd werd opgericht.

Up requeste van de heer van Urck versouckende een potoven te mogen stellen in de Weert. De raet, gehoort hebbende 't rapport van de commissie tot deze request opgesteld ende gesien hebbende d'oude ordonnantie op de potovens gemaect ende op als rijpelijk gelet, heeft den suppliant zijn versouck ontseijt.

Betreffende het verzoek van de heer van Urk om een pottenbakkersoven te mogen plaatsen in de Weerd. De raad heeft het verzoek van de verzoeker afgewezen, na kennis te

	Alkmaar/Haarlem	IJsselstreek	Dordrecht
1400	 r-gra-3 62% / 39 van de 63	 r-gra-3 43% / 27 van de 63	 r-gra-3 73% / 56 van de 77
1450	 r-gra-3 45% / 29 van de 65	 r-gra-6 49% / 43 van de 88	 r-gra-3 70% / 40 van de 57
1500	 r-gra-6 36% / 16 van de 45	 r-gra-6 69% / 11 van de 16	 r-gra-3 90% / 9 van de 10
1400	 r-pis-1 53% / 9 van de 17	 r-pis-1 87% / 14 van de 16	 r-pis-20 34% / 19 van de 56
1450	 r-pis-1 58% / 14 van de 24	 r-pis-1 85% / 44 van de 53	 r-pis-1 40% / 14 van de 35
1500	 r-pis-1 33% / 14 van de 43	 r-pis-1 55% / 17 van de 31	 r-pis-30 29% / 6 van de 21

2 De meest voorkomende kookpotten (grapen) en pispotten in Alkmaar, Haarlem, Dordrecht en de IJsselsteden (Deventer, Kampen, Zutphen, Zwolle) zijn in de late middeleeuwen vaak 'Utrechtse' typen (r-gra-3 en r-pis-1). Het pottenbakkerscentrum Utrecht was van bovenregionaal belang. Het is onbekend of alle gevonden potten in bijvoorbeeld Alkmaar daadwerkelijk in Utrecht gemaakt zijn en of er sprake is van export van Utrecht naar Alkmaar. Het is ook mogelijk dat een pottenbakker die in Alkmaar zijn atelier had volgens de Utrechtse traditie potten draaide.

3 De sporen aangetroffen bij de opgraving Oudenoord en Kaatstraat. Naar Van Rooijen, 1993.

hebben genomen van het rapport van de commissie die in verband met dit verzoek was ingesteld, en na de oude ordonnantie die betreffende de pottenbakkersovens was gemaakt te hebben gezien, en overal grondig op gelet te hebben.

De hertaling wijst erop dat Hoekstra op dit punt het bij het rechte eind had: er mocht geen (nieuwe) potoven in de Weerd opgesteld worden. Of met de nagelezen oude ordonnantie die van de potoven van 1398 bedoeld is, is niet zeker. Deze sloot pottenbakkersovens niet uit.

De herinterpretatie dat het Utrechts stadsbestuur in de tweede helft van de zestiende eeuw sterker regulerend optrad jegens vestiging van industrie dan in de veertiende eeuw, past in een zeker verwachtingspatroon van een toenemend krachtige rol van het stedelijk bestuur. Het stadsbestuur van Leiden bijvoorbeeld voerde in de tweede helft van de zestiende eeuw een verwoede strijd met enkele steenbakkers en kalkbranders wier ovens net buiten de stadsmuren een zodanige stank ('een seer groote ende excessive onnatuerlicken lucht'²¹) verspreidden dat de omwonenden klaagden dat 'de zuivel bedierf'. Het Leidse stadsbestuur betoogde dat als ze nu niet in zou grijpen, straks niemand meer in de stad wilde wonen.²² Tegelijkertijd spande ze zich binnen de stadsmuren in om de grote watervervuilende lakennijverheid naar één locatie in de stad te verwijzen.²³ De sterk groeiende bevolking in deze periode, die hand in hand ging met uitbreiding van de industrieën, zal het stadsbestuur van Leiden sterk gestimuleerd hebben om grenzen te stellen aan de groei en de omgevingsoverlast te beperken. Vergelijkbare ontwikkelingen kunnen in Utrecht hebben gespeeld.

Pottenbakkers in de latere Bemuurde Weerd

In 1398 zijn de pottenbakkers dus niet de Bemuurde Weerd uitgestuurd, maar de gegevens wijzen er wel op dat het aantal pottenbakkers in de Bemuurde Weerd rond 1400 minder was dan rond 1300. Deze terugval bekijken we nader.

Vanaf 1275 hadden pottenbakkers zich gevestigd in de zuidwesthoek van de latere Bemuurde Weerd. Hoewel het goed mogelijk is dat ze zich ook aan de oostzijde van de Vecht gevestigd hebben. Dit laatste is speculatief; aanwijzingen ontbreken. Op figuur 3 zijn de perceelsgrenzen weergegeven, evenals het aantal opgegraven pottenbakkersovens en afvalkuilen. Deze gegevens zijn ontleend aan de deugdelijke doctoraalscriptie van Cees van Rooijen, *Scherven, erven en evolutie* uit 1993. Een enkele aanvulling is gemaakt, zo is bij perceel 3 aangetekend dat Hendrik Potter het in bezit had.²⁴

De percelen op figuur 3 zijn anachronistisch genummerd als Zeedijk 1 tot en met 11. De contemporaine perceelsgrenzen zijn niet bekend. Van Rooijen loste dit op door de kadastrale grenzen zoals bekend van de kadastrale kaart uit 1831 op het gebied te projecteren, ervan uitgaande dat de kadastrale perceelsgrenzen 'in de regel' teruggaan tot het begin van de stedelijke ontwikkeling.²⁵ De veronderstelling die hieraan ten grondslag ligt is 'geografische inertie' oftewel de aanname dat perceelsgrenzen eeuwigdurend zijn en sinds de stadswording in principe gelijk zijn gebleven.²⁶ Omdat de Bemuurde Weerd pas in de tweede kwart van de veertiende eeuw een juridische transformatie doormaakt, zou ook een ouder pre-stedelijk, afwijkend verkavelingspatroon verwacht mogen worden. Van Rooijen heeft echter aannemelijk kunnen maken dat de verspreiding van het vondstmateriaal op perceel 5 en 8 de gereconstrueerde perceelsgrenzen bevestigt.²⁷ Indien dat juist is, dan zijn er twee gevolgtrekkingen mogelijk. De perceelsgrens van nr. 5 bestond reeds rond 1300, de perceelsgrens van nr. 8 rond 1325. Op dit gegeven wordt hieronder teruggekomen. Het betekent in de tweede plaats dat de werkplaats op perceel 5 en op perceel 8 niet over één, maar over twee ovens beschikte. Andries de Potter die in de verordening van 1398 genoemd werd, beschikte overigens ook over twee ovens. Werkplaatsen met twee ovens waren blijkbaar niet ongewoon.

Om het aantal pottenbakkerwerkplaatsen te benaderen, is het aantal percelen geteld dat archeologische dan wel historische aanwijzingen hiervoor bevat. Archeologische aanwijzingen zijn, naast een oven, ook kuilen met misbaksels. De in de archeologie gangbare aanname is dat de vondst van misbaksels als een bewijs gezien mag worden dat op het betreffende perceel - of in elk geval in de directe nabijheid - een pottenbakker zijn werkplaats heeft gehad. Het verplaatsen van afval is immers minder waarschijnlijk.

De telling is weergegeven in tabel 2. In het laatste kwart van de dertiende eeuw zijn er vier pottenbakkerswerkplaatsen tegelijkertijd in gebruik geweest, in het eerste kwart van de veertiende eeuw zes, in het tweede kwart van de veertiende eeuw vijf. Daarna lijkt de productie op deze locatie te stoppen. We kijken hieronder hoe de sterke afname van het aantal pottenbakkerswerkplaatsen verklaard zou kunnen worden.

Tabel 2: Het aantal pottenbakkerswerkplaatsen in de zuidwesthoek van de (Bemuurde) Weerd van 1275 tot 1400 (zie ook figuur 3).

	na 1275	na 1300	na 1325	na 1350	na 1375
Perceel 3	?	?	1	?	?
Perceel 4	1	1	0	0	0
Perceel 5	0	1	0	0	0
Perceel 6	1	1	1	0	0
Perceel 7	0	1	1	0	0
Perceel 8	0	0	1	0	0
Perceel 9	?	?	?	?	?
Perceel 10	1	1	1	0	0
Perceel 11	1	1	1	0	0
Aantal pottenbakkerswerkplaatsen	4	6	5	0	0

De juridische en ruimtelijke transformatie van de Bemuurde Weerd

Bij de aanleg van de stadswal van Utrecht omstreeks 1122 bleef de latere Bemuurde Weerd buiten het beschermde gebied. Archeologisch aantoonbaar werkten en logischerwijs ook woonden er vanaf 1275 pottenbakkers op de percelen Zeedijk 4, 6, 10 en 11. Er was sprake van een nederzetting, woonkern of mogelijk al voorstad. Of deze woonkern in de stadsvrijheid toen al een zelfstandige rechtskring was, is onbekend. Daar was in elk geval sprake van in 1332.²⁸ Dit betekende dat er een gerecht was dat bestond uit de gerechtsheer en/of diens vertegenwoordiger: de schout en buurraden. De term buurraden is een aanduiding voor personen: schepenen is een vaak gebruikt synoniem.²⁹ Het gerecht mocht vonnis wijzen bij overtredingen, misdaden en vrijwillige rechtspraak. Lijf- of doodstraffen mocht ze niet opleggen. Bij onmin over de uitspraak mocht de betrokkene in hoger beroep gaan bij het schepencollege van de stad Utrecht. Eén of meer dagen per jaar werd er een rechtszitting werd gehouden, vaak in de open lucht.

Van andere nieuw ingestelde jurisdicties binnen de stad Utrecht (St. Janskamp vanaf 1340 en Boeltjeskamp vanaf 1366) is bekend dat de nieuwe juridische status kort erop werden gevolgd door de aanleg van straten, het uitzetten van percelen waarbij de straat de verkavelingsas was en de uitgifte van de percelen in erfpacht.³⁰ Dat lijkt in de Bemuurde Weerd ook het geval te zijn, dat wil zeggen: in 1332 en 1338 verwierven bijvoorbeeld respectievelijk de pottenbakkers Peter de Potter en Hendrik de Potter een perceel in de Weerd³¹ en in 1338 of kort daarvoor heeft

de stad Utrecht een gracht gegraven die een bocht van de Vecht afsneed.³² De bevinding van Van Rooijen wat betreft de percelen laat de mogelijkheid open dat de perceelsindeling in zuidwesthoek van de Weerd voorstedelijk is.

De belangrijke ontwikkeling is de bouw van een muur om de Weerd. Wat in elk geval vaststaat is dat in 1347 er sprake is van een muur.³³ Immink veronderstelde dat de stadsmuur om de Bemuurde Weerd rond 1340 een feit was. Hij leidde dit af uit het verbod om lange messen bij zich te dragen in de Bemuurde Weerd, immers: '[d]e uitbreiding van het verbod tot een bepaaldelijk genoemd gebied buiten de stadsmuren wettigt de veronderstelling, dat voor dat gebied overeenkomstige omstandigheden aanwezig waren als voor het eigenlijke rechtsgebied.'³⁴ De Bruijn meent dat de Weerd rond 1330 al bemuurd is. Hij leidde dit af uit een onderzoek dat de stad Utrecht in 1332 liet instellen naar het heffen van tol bij een brug.³⁵ Voor dit betoog is het relevant dat dit het tweede kwart van de veertiende eeuw betreft.

Daarnaast was er in de Bemuurde Weerd, net als in andere buitengerechten, een buurschap. Deze gemeenschap van buren is volgens De Bruijn in de veertiende eeuw ontstaan,³⁶ (eveneens rond 1330?). De Bruijn heeft meerdere malen benadrukt dat de organisatie van een gerecht en een buurschap niet hetzelfde is.³⁷ Het gerecht was een 'heerlijk' element (van de gerechtsheer), de buurschap een 'gemeentelijk' element.³⁸ Wat de buurschap concreet inhield is bekend uit een bepaling van 1440. Buren waren verplicht om naar de vergadering van de buren te komen (buurspraecke), anders volgde een boete, buren dienden te beschikken over blusgereedschap (een ladder van 4,5 meter en emmers) en bij de begrafenis van een van de buren dienden de anderen aanwezig te zijn.³⁹

De buren in de Weerd hebben - anders dan in Tolsteeg⁴⁰ - zelf zorg gedragen voor het oprichten van de stadsmuur. Onderhouden van de muur en schoonmaken van de grachten hoorden tot het takenpakket van de buren. Wie opgeroepen werd en geen man stuurde, diende de daghuur te betalen.⁴¹ Niet iedere inwoner in de Bemuurde Weerd behoorde tot deze gemeenschap van buren. Men moest 'het buurschap winnen', dat betekende dat er een bepaald bedrag aan zilver betaald moest worden.⁴² Degene die buur waren genoten niet de rechten van de buurschap maar zullen waarschijnlijk wel aan de verplichtingen onderworpen zijn geweest.⁴³ Voor onze pottenbakkers kunnen deze extra verplichtingen, vooral die wat betreft de stadsmuur, één van de drijfveren geweest zijn om weg te trekken.

Waarom vestigen pottenbakkers zich buiten de stad?

De pottenbakkers hadden zich rond 1275 willens en wetens buiten de stadsmuur gevestigd. Een tekort aan ruimte binnen de stadsmuren of een verbod op brandgevaarlijke industrieën lijkt op dat moment nog niet aan de orde geweest te kunnen zijn. Pottenbakkers waren niet de enige ambachtslieden die dit deden. Muller legde kort uit waarom zij daartoe overgingen. 'Zij [de ambachtslieden] waren niet verplicht denzelfden militairen dienst te doen als de leden der gilden en schijnen ook in andere opzichten minder belast geweest te zijn dan dezen. En toch konden zij, als het hun lustte onder den rook der stad een winkeltje te openen, vrijelijk met hunne zwaarder belaste beroepsgenooten binnen de muren concurreren. Geen wonder dus dat menige ontevredene tot de vrijheid [=stadsvrijheid, een bepaald gebied rondom Utrecht] zijn toevlucht nam; geen wonder ook, dat de raad deed wat hij kon, om een einde te maken aan deze deloyale concurrentie.'⁴⁴ In Holland werden vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw incidenteel maatregelen tegen de buitenneringen genomen.

De zogenaamde buitenneringen waren de steden een doorn in het oog. In Holland waren er vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw incidenteel maatregelen tegen de buitenneringen.⁴⁵ Na een lange aanloop kondigde Karel V in 1531 de "Order op de buitennering" af. Hierin

4 *Schaalmodel (1:5) van de tegeloven (oven 5) gemaakt door P.C. van Hout; foto H.L.F. Lagers, gemeente Utrecht.*

werd vastgelegd dat er geen nieuwe neringen meer op het platteland opgericht mochten worden, maar omdat controle uitbleef was de uitwerking voor de steden volstrekt onbevredigend. In 1540 werd een nieuw octrooi afgekondigd en rondom Leiden werd ditmaal de uitwerking spoedig ter hand genomen. Om na te gaan welke bedrijven zouden moeten verdwijnen en welke gecontinueerd mochten worden, hield een commissie van het Hof van Holland in periode van 30 december 1540 tot en met 2 februari 1541 een enquête onder de plattelandsbevolking.⁴⁶ De interviews zijn volledig opgeschreven en gepubliceerd door Posthumus in 1912. Het aardige is dat de commissie twee pottenbakkers buiten de stadspoorten trof.

Het eerste bedrijf was gevestigd in het ambacht Zoeterwoude, aan de Hoge Rijndijk bij de Roomburgerlaan en behoorde toe tot Cornelis Jansz. Hij was in 1527 of 1528 vanuit Delft gekomen en was ingetrokken in een al vijftig jaar oude pottenbakkerij. Meer details worden niet genoemd. Zijn vrouw, Claertgen Jans, 40 jaar oud, moeder van vier 'kinderkens' en aangeduid als pottenbakster, stond de commissie te woord omdat haar man ziek op bed lag.⁴⁷ Toen de commissie enige tijd later verklaarde dat het bedrijf gecontinueerd mocht worden, mits er voortaan cijns betaald zal worden over bier, turf en andere zaken dat zij voor haar oven of haar huis nodig zou hebben 'alsof zij in de stad zou wonen', lag haar man in zijn 'uuyterste sacramenten'.⁴⁸

De verklaringen van meesterpottenbakker Geerloff Pietersz. (42 jaar oud) geven een nog betere inkijk in de motieven om zich buiten de stad te vestigen. Hij woonde en werkte al 21 of 22 jaar buiten de Hoogwoerdsepoort, aan de zuidzijde van de Rijn, nabij een windmolen in het ambacht Zoeterwoude. Destijds had hij zelf zijn oven neergezet.⁴⁹ Hij had twee knechten van 29 en 38 jaar oud in dienst die ook buiten de stad woonden.⁵⁰ Hij legde aan de commissie uit dat pottenbakkers gewoon waren buiten de steden te werken en met enige gelatenheid leek hij daar aan toe te hebben gevoegd dat wanneer het stadsbestuur hem zal verbieden verder nog potten te bakken in zijn oven, hij zich voortaan zal beperken tot het bakken van steen en tegels. Kennelijk werd dat wel toegestaan.

Naar zijn mening voldeed hij aan alle verplichtingen. Immers, toen hij twintig jaar geleden in de stad potten verkocht, had het stadsbestuur hem erop gewezen dat verkoop verboden was

5 Schaalmodel (1:100) op basis van de opgraving Oudenoord, gemaakt door H.L. de Groot; foto H.L.F. Lägers, gemeente Utrecht. Zichtbaar zijn de Vecht en de percelen 4 t/m 8 met hierop huizen, pottenbakkerskuilen, pottenbakkersovens en achter de stadsmuur. Zodra echter de stadsmuur rond 1350 is opgericht, waren de meeste pottenbakkerswerkplaatsen al niet meer in bedrijf.

wanneer hij geen poorter van Leiden was. Hij was daarop poorter van Leiden geworden. Verder kwam hij zijn financiële verplichtingen na, waaronder het betalen van het Zoeterwoudse schot. Schot was een jaarlijkse grafelijke belasting die op het Hollandse platteland werd geheven.⁵¹ Net als andere poorters van Leiden betaalde hij bovendien cijns. Cijns is een vorm van indirecte belasting op het verbruik van bepaalde goederen, af te dragen door de fabrikant, maar ook andere vormen van indirecte belasting worden wel met deze term aangeduid. De historische term 'cijns' is dus breder dan ons hedendaagse accijns.⁵² De commissie gaf hem hierin gelijk en hij mocht zijn bedrijf buiten de stadspoorten continueren, zolang hij 'excysen' zal betalen 'alsof hij in de stad woonde'.⁵³ Het buiten de stad wonen leverde hem geen voordeel (meer) op en het lijkt erop dat hij zich daarop in de stad gevestigd heeft.⁵⁴

Terug naar Utrecht. Daar probeerde het stadsbestuur in elk geval vanaf 1400 de ambachtslieden die in de stadsvrijheid hun werk hadden, zich in de stad te laten vestigen. Voor enkele buitenbakkers werd een uitzondering gemaakt.⁵⁵ Wanneer zij hun waar in de stad te koop aanboden, dienden zij wel eerst één van de broden te laten wegen door de cijnsmeesters en niet, zoals kennelijk voor de 'binnenbakkers' gold, in de Waag. Van de 100 pond brood die zij in de stad verkochten diende een stuiver afgedragen te worden.⁵⁶ Voor de stad Utrecht waren de buitenneringen eveneens een doorn in het oog. Met deze achtergrondinformatie wordt de geopperde verklaring van Muller dat de verordening uit 1398 de pottenbakkers verplicht zou hebben gesteld zich in de stad te komen wonen begrijpelijk. Voor wat betreft de pottenbakkersindustrie was het effect het tegenovergestelde: juist de stadsmuur dreef de pottenbakkers naar buiten.

De Bruijn stelde zichzelf de vraag waarom de Weerd ommuurd werd. Hij merkt hierover op: 'Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat de waarde van de achterliggende bebouwing, waaronder een aantal bedrijven, zo hoog was dat men het niet opportuun vond deze bij een vijandelijke aanval te vernietigen om een vrij schootsveld te hebben, dan wel ze in handen van de vijand te laten vallen.'⁵⁷ Voor wat betreft de pottenbakkersindustrie was het effect het tegenovergestelde.

6 Overzicht aardewerkproductie Oudenoord. Foto Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum.

Waarom de verordening van ‘van den potoven’ in 1398?

Het buiten de stad werken leverde de pottenbakkers het voordeel dat ze minder cijns hoefden te betalen. Daarmee is niet gezegd dat alle pottenbakkers altijd prefereerden om zich buiten de stad te vestigen. Net als bij de spinners, wevers en bakkers zullen er binnen- en buiten-pottenbakkers geweest zijn. Andries de Pottenbakker had bijvoorbeeld in 1398 zijn bedrijf wel in de Bemuurde Weerd gevestigd.

In 1398 was de situatie in zoverre anders dat de verplichting van het oprichten van de stadsmuur een minder grote rol speelde. Andries de Pottenbakker lijkt in de Bemuurde Weerd het voordeel te hebben gehad dat zijn twee pottenbakkersovens niet achterop het perceel stonden, maar dichtbij de Vecht. In 1398 raakte de Bemuurde Weerd misschien drukker bewoond, of misschien had de pottenbakker de ovens pas aan het begin van het pottenbakkerseizoen (april of mei 1398) opgericht en, maar dit is speculatief, klaagden de burenen direct over stankoverlast. Dat klachten over brandgevaar een doorslaggevende rol zouden hebben gespeeld, acht ik minder waarschijnlijk. In de discussie over de vestiging van steenbakkersovens en kalkovens rondom Leiden in de tweede helft van de zestiende eeuw speelden deze ook geen enkele rol.⁵⁸

Het is denkbaar dat deze burenen eerst hun beklag gedaan hebben op de rechtsdag en Andries de Pottenbakker het vonnis van de gerechtsheer en/of schout en buurraden (schepenen) van de Bemuurde Weerd naast zich had neergelegd. De uitspraak van de schepenen, raad en oudermannen zou dan een hoger beroep kunnen betreffen. Wanneer Andries de Potter zich geschikt heeft in hun verordening, hebben zijn ovens hoogstens tot 25 juli 1398 nabij de Vecht gestaan.

Wanneer we nu nader kijken naar hetgeen bekend is van de opgraving Oudenoord, dan is dat goed zichtbaar op figuur 3. De ovens uit de late kwart van dertiende en het eerste en tweede kwart van de veertiende eeuw liggen aan de kant van de Vecht en niet achter bij de stadsmuur.

In verband met de aan- en afvoer van klei, turf en potten, was voor de pottenbakkers een vestiging dicht bij de Vecht handiger. De maatregel van 1398 verbood Andries de Pottenbakker en eventuele collega's niet om in de Bemuurde Weerd te blijven, maar het betekende wel een ernstige belemmering van een optimale bedrijfsvoering.

Conclusie

De teloorgang van de pottenbakkersindustrie in de (zuidwest hoek van de) Bemuurde Weerd rond 1350 kan geen verband houden met de verordening van 1398. De pottenbakkers zullen zich in het tweede kwart van de veertiende eeuw om drie redenen niet langer in de Bemuurde Weerd gevestigd hebben. De juridische transformatie die de Weerd doormaakte, betekende dat van de inwoners een actieve dan wel een financiële bijdrage aan de bouw van de stadsmuur werd verlangd. De pottenbakkers vreesden wellicht ook een zekere vorm van gildentoezicht, maar de voornaamste reden was waarschijnlijk de cijnsheffing op turf en bier die de nieuwe juridische status met zich meebracht.

De kans is aanwezig dat de pottenbakkers die rond 1350 uit de Bemuurde Weerd wegtrokken zich in Hogelanden gevestigd hebben. Deze aanname zou een vroegere datering (namelijk uit de periode 1350-1375) van het aardewerk van Hogelanden toelaten. Gezien de reikwijdte van de Utrechtse aardewerktypen, zou dit niet alleen een verschuiving van reeds gedateerde archeologische vondstcomplexen in Utrecht, maar ook in bijvoorbeeld Alkmaar, Haarlem of de IJsselsteden, tot gevolg kunnen hebben.

De verordening 'van den potoven' uit 1398 verbande de pottenbakkers niet buiten de Bemuurde Weerd, zoals tot voor kort aangenomen werd. Naar aanleiding van een wellicht kortstondig bestaan van de pottenbakkersovens van Andries de Potter werd slechts juridisch vastgelegd dat pottenbakkers in de Bemuurde Weerd hun pottenbakkersoven alleen tegen de stadsmuur mochten hebben en niet, wat de gewoonte was geweest, dichtbij de Vecht. Klachten van burens jegens het bedrijf van Andries de Pottenbakker kunnen aanleiding geweest zijn om de maatregel uit te vaardigen. Het stadsbestuur verplichtte Andries niet om buiten de stadsmuren zijn bedrijf op te richten, maar het verbod om ovens dichtbij de Vecht op te richten stond de bedrijfsvoering wel in de weg. De verordening kan daarom wel een sterke push-factor geweest zijn om alsnog buitenpottenbakker te worden. Indien in 1398 behalve Andries de Pottenbakker in de Bemuurde Weerd meer pottenbakkers werkzaam waren (waar overigens geen aanwijzingen voor zijn), dan zou dit een tweede, kleinere golf van vertrekkende pottenbakkers uit de Bemuurde Weerd betekend kunnen hebben.

Literatuur

- Bakker en Kam, De, 2007** ➤ Bakker, A.M. en R. de Kam, 'Oosterkade/Ledig erf', *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2004-2005*, Utrecht, 94-102.
- Berents, 1976** ➤ D. Berents, 'Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht (1976)*, 30-72.
- Bos-Rops, 1993** ➤ Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*, Hollandse Studën 29, Hilversum, 1993.
- Bruijn, 1979** ➤ A. Bruijn, *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*, Rotterdam Papers III, Rotterdam, 1979.
- Bruijn, De, 1985** ➤ M. de Bruijn, 'De Bemuurde Weerd', *De Trechter. Contactblad voor het onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van de stad Utrecht* 1, 1985, 5-10.
- Bruijn, De, 2008** ➤ M.J.W. de Bruijn, 'Buurschap en gerecht. De ontwikkelingen van twee samenhangende instellingen in middel-eeuws Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2008, 127-154.
- Brunner, 1918** ➤ E. Chr. G. Brunner, *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel V*, proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1918.
- Ginkel, Van, 1999** ➤ E. van Ginkel, *Oudaen. Een weerbaar huis aan de Oudegracht 99 te Utrecht*, Utrecht, 1999.
- Graafhuis, 2012** ➤ A. Graafhuis, 'Muller Fzn., Samuel (1848-1922)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, bekeken op het internet, URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/mullerfzn> [10-02-2012].
- Griffioen en Ostkamp, 2008** ➤ A. Griffioen en S. Ostkamp, 'Het pottenbakkersafval', in: M. Nekkert, *Pottenbakkers aan de Anthoniedijk. Inventariserend onderzoek m.b.v. proefsleuven en definitief archeologisch onderzoek voorafgaand aan het nieuwbouwproject 'Hoogstraat aan de Vecht' te Utrecht*, Basisrapportage archeologie, 34, Utrecht, 2008, 55-74, www.utrecht.nl.
- Heurneman, Santen, Van, en Vogelzang, 2003** ➤ Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang: *De Utrechtse wijken, Noordwest: Bemuurde Weerd, Daalsebuurt, Pijlsweerd, Ondiep, Zuilen*, Utrecht, 2003.
- Hoekstra, 1979** ➤ T.J. Hoekstra, 'Enige gegevens over Utrechtse pottenbakkers uit de 14^e eeuw en later', in: A. Bruijn, *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*, Rotterdam Papers III, Rotterdam, 1979, 17-20.
- Hoekstra, 1981** ➤ T.J. Hoekstra, 'Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1978-1979-1980', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1981, 54-3, 27-81.
- Hoekstra en Kipp, 1982** ➤ T.J. Hoekstra en A.F.E. Kipp, 'Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1981', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1982, 55-2, 15-86.
- Hoekstra, 1986** ➤ T.J. Hoekstra, 'Oudegracht 99' [huis Oudaen], *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht* 1985, *Maandblad Oud-Utrecht*, 1986, 56, 187-197.
- Hoppenbrouwers, 2002** ➤ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570', in: Th. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572*, 2002, 103-148.
- Hoven van Genderen, Van den, 2000** ➤ Hoven van Genderen, A.J. 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000, 113-189.
- Immink, 1942** ➤ P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: Opstellen aangeboden aan prof. jhr. Dr. Rengers Hora Siccama 1906-1942, (Utrecht z.j. [1942]), 314-434.
- Janssen en Nijhof, 2010** ➤ H.L. Janssen en E. Nijhof, 'Fifteenth-century pottery production in 's-Hertogenbosch. The excavation of two pottery workshops', in: K. De Groot/D. Tys/J.M. Pieters, *Exchanging medieval material culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Vehaeghe*, Brussel, 2010, 93-136.
- Korf, 1968** ➤ D. Korf, 'Haarlemse majolica- en tegelbakkers', *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* 50, 1968-1.
- Muller, 1883** ➤ Muller Fz., S., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, gevestigd te Utrecht, 1ste reeks, no. 3, Den Haag, 1883.
- Muller, 1878** ➤ Muller Fz., S., *Catalogus van het museum van Oudheden*, Utrecht, 1878.
- Muller, 1900** ➤ Muller Fz., S., 'Het regeeringstoezicht op handel en nijverheid', in: S. Muller Fz., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1900, 42-108.
- Muller, 1904** ➤ Muller, Fzn., S., *Catalogus van het museum van Oudheden*, Utrecht, 1904, tweede en veel vermeerderde druk.
- Noordam, 2001** ➤ D.J. Noordam, 'De 10^e penning van Leiden 1561 Regionaal Archief Leiden SA I, nr. 993', ontsloten op www.janvanhout.nl
- Oosten, Van, 2006** ➤ R.M.R. van Oosten, 'De Leidse steen des aanstoots. Over de baksteenindustrie rondom Leiden en haar moeizame relatie met het stadsbestuur', (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden), 2006.
- Oosten, Van, 2011** ➤ Oosten, R.M.R., van 'Garbage in, garbage out? To what extent are inventory lists of the classification system a reliable guide for chrono-morphological development?', in: H. Clevis (ed.) 4. *Symposium on medieval and post-medieval ceramics. Zwolle 16 and 17 September 2010*, 2011, 73-88.
- Overvoorde en Joosting, 1896-1897** ➤ J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528: verzameling van rechtsbronnen* (2 delen), Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1ste reeks, no. 19, Den Haag, 1896-1897.
- Posthumus, 1912** ➤ Posthumus, N.W., 'Een zestiende-eeuwse enquête naar buitenneringen rondom de stad Leiden', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1912, 33, 1-95.
- Renes, 2008** ➤ Renes, H., 'De stad in het landschap', in: R. Rutte/H. van Engen (red.), *Stadwording in de Nederlanden: op zoek naar overzicht*, Hilversum, 2008 (2005), 15-46.
- Rooijen, Van 1993** ➤ Rooijen, C.A.M., van 1993: *Scherven, erven en evolutie: analyse van een deel van de stedelijke keramiek-ateliers in de Utrechtse Bemuurde Weerd tussen 1275 en 1350* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam), Utrecht.

- Smiesing en Brinkerink, 1988** ➤ P. Smiesing en J.P. Brinkerink, *Onder de rook van Utrecht: twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht (1600-1800)*, Zutphen, 1988.
- Smit, 2001** ➤ Smit, C., *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse Stad*, Leiden (Leidse historische reeks 15), 2001.
- Strubbe en Voet, 1960** ➤ E.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960.
- Vermunt en Kallen, Van der, 2012** ➤ M. Vermunt en A. van der Kallen, *Opgravingen in Bergen op Zoom*, Utrecht, 2012.
- Vliet, Van, 2000** ➤ K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin e.a., (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000, 73-112.
- Weijs, Watering, Van de en Slootmans, 1970** ➤ Weijs, L.J., C.C.J. van de Watering en C.J.F. Slootmans, *Tussen hete vuren* (2 delen), deel II: *Techneek en product, familiebetrekkingen en archivalia van de Bergen op Zoomse potmakers*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, XIX, Tilburg, 1970, Stichting Zuidelijk historisch contact.

Noten

- 1 Mijn hartelijke dank voor de nuttige op- en aanmerkingen van de redactie (Hans Renes en Mark Stafleu) en van Cees van Rooijen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Vliet, Van, 2000, 97.
- 2 Hoven van Genderen, Van den, 2000, 136.
- 3 Twee andere publicaties waarin de brandgevaar-verklaring (onbewust in het kielzog van de interpretatie van Hoekstra) genoemd wordt: Smiesing/Brinkerink (1988, 11) en Heurneman/Van Santen/Vogelzang 2003, 12. Ook op de website van het Utrechts Archief (hetutrechtsarchief.nl) vinden we deze onder het lemma weersluis (bekeken op 25 juni 2012).
- 4 Hoekstra 1979, hoofdstuk 'Enige gegevens over Utrechtse pottenbakkers uit de 14e eeuw en later' in A. Bruijn, *Pottersvuren langs de Vecht*. Uit de publicatie blijkt niet direct dat Hoekstra en niet Bruijn de auteur is. In de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat een gedrukt exemplaar (exemplaarnummer 48066) met hierin talloze correcties (van de hand van Bruijn?) waaronder het voorstel om zowel in de inhoudsopgave als de hoofdstukken de auteur te vermelden. In de archeologische literatuur werd de vestiging van pottenbakkers aan de rand van de stad vaker verklaard door maatregelen van het stadsbestuur om het brandgevaar te beperken (Korf, 1968, 19; Weijs/Van de Watering/Slootmans, 1970, deel II, 19).
- 5 Graafhuis, 2012.
- 6 Muller, 1904, 270-1.
- 7 Amersfoort: Hoekstra, 1979, 20, noot 5.
- 8 Bijvoorbeeld: Bergen op Zoom: Vermunt en Kallen, Van der, 2012, 63 (verspreidingskaart van het opgegraven pottenbakkersafval); Den Bosch: Janssen en Nijhof 2010. Janssen en Nijhof beschrijven de vondst van twee pottenbakkerswerkplaatsen binnen de stadsmuren en merken over deze locatiekeuze het volgende op (Janssen/Nijhof 2010, 95): 'This seems to be in contrast to the general policy in the towns of the Low Countries. Here pottery workshops and kilns seem to have been banned to locations outside the town walls from the mid-14th century onwards. Generally this situation has been interpreted as a measure taken against crafts which were considered hazardous because of the danger of fire or pollution.' Een verwijzing wordt niet gegeven. Een verwijzing waaruit zou blijken dat ook in andere steden pottenbakkers verbannen werden, zijn bij mijn weten niet bekend.
- 9 Overvoorde/Joosting, 1896, 56, n. 9 (dd. 20 juli 1461).
- 10 Hoekstra, 1986: 'Oudegracht 99' [huis Oudaen] met afbeeldingen van het betreffende majolica; Ginkel, Van, 1999.
- 11 Oosten, Van, 2011.
- 12 Bakker en Kam, De, 2007.
- 13 Hoekstra, 1981, 53 en 57.
- 14 Hoekstra, 1979, 21.
- 15 De tekst van de verordening is overgenomen uit Muller 1883, 224-5. Muller geeft de keur ook weer in Muller 1878, 99 en Muller 1904, 270. Op mijn verzoek verzorgde Prof. dr. D.E.H. de Boer (RUG) medio 2009 de hertaling, waarvoor hartelijk dank.
- 16 Een bijkomstige gevolgtrekking is dat de klei kennelijk niet op het perceel zelf werd gewonnen, maar van elders in boten over de Vecht aangevoerd werd. Cees van Rooijen (RCE) wordt hartelijk bedankt voor deze suggestie.
- 17 De Bruijn (1985, 8) heeft eerder terloops gewezen op de verkeerde lezing van de verordening door 'de archeologen'. Hij verwijst daarbij niet naar de uitgebreide uiteenzetting in Hoekstra 1979 maar naar de Archeologische en bouwhistorische kroniek 1984, p. 154.
- 18 Muller, 1883, 232, no. 118: In 1342 wordt aan Lubbert Andrieszoen de stadsteenbakker bepaald dat hij 's winters de klei diende te winnen en 's zomers de steen bakken.
- 19 Strubbe en Voet, 1960, s.v. Martinus 501, 195 (1 december), 177 (4 juli).
- 20 Hoekstra, 1979, 19 citeert Muller 1904, 271. Op mijn verzoek verzorgde Prof. dr. D.E.H. de Boer medio 2009 de hertaling, waarvoor hartelijk dank.
- 21 Regionaal Archief Leiden (RAL), SA I, inv.nr. 424, Register van de buitengetimmerten, 1521-1579, f. 369 (zonder datum). Oosten, Van, 2006, 76.
- 22 RAL, SA I, inv.nr. 424, Register van de buitengetimmerten, 1521-1579, f. 374, artikel 9 (zonder datum, 1547). Oosten, Van, 2006, 76.
- 23 Smit, 2001, hoofdstuk 2.
- 24 Bruijn, De, 1985, 5-6.
- 25 Rooijen, Van, 1993, 94.

- 26 Renes, 2008, 33.
- 27 Rooijen, Van, 1993, 94.
- 28 Bruijn, De, 1985, 7.
- 29 De term buurraden heeft eerder geleid tot verwarring. Bruijn, De, 2008, 153, noot 32.
- 30 Bruijn, De, 2008, 146.
- 31 Bruijn, De, 1985, 5-6.
- 32 Bruijn, De, 1985, 7.
- 33 Bruijn, De, 1985, 7.
- 34 Immink 1942, 328.
- 35 Bruijn, De, 1985, 7.
- 36 Bruijn, De, 2008, 140 waarin hij verwijst naar De Bruijn 1985. De Bruijn verzet zich tegen de opvatting van L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*. Zij lijkt uit te gaan van een oudere datering.
- 37 De Bruijn corrigeert op dit punt de lezing van Bogaers.
- 38 Bruijn, De, 2008, 131-2.
- 39 Bruijn, De, 2008, 140-1.
- 40 Immink, 1942, 365.
- 41 Bruijn, De, 2008, 141.
- 42 Immink, 1942, 346.
- 43 Bruijn, De, 2008, 141.
- 44 Muller, 1900, 104.
- 45 Brünner, 1918, 129; Hoppenbrouwers, 2002, 147.
- 46 Posthumus, 1912, 11.
- 47 Posthumus, 1912, 65, §64.
- 48 Posthumus, 1912, 87, §148.
- 49 Posthumus, 1912, 53 §40.
- 50 Posthumus, 1912, 56, §46; 59, §51.
- 51 Bos-Rops, 1993, 24.
- 52 Een enkele maal werd een boete of het wegen van goederen in de Waag ook als zodanig aangeduid. Berents, 1976, 33.
- 53 Posthumus, 1912, 87, §147.
- 54 Uit het kohier van de tiende penning van 1561 weten we dat Geerloff Pietersz. in de stad kwam wonen. Zijn weduwe Marytgen wordt namelijk aangeslagen voor haar woning in de wijk Burchstreng. Noordam, 2001, 'De 10e penning van Leiden 1561'.
- 55 Overvoorde en Joosting, 1896, 349, n. 2 (dd. 27 januari 1400).
- 56 Overvoorde en Joosting, 1896, 59, no 19 (dd. 6 juli 1492).
- 57 Bruijn, De, 1985, 8.
- 58 Oosten, Van, 2006.

Hans Zijlstra

**Natuur en recreatie
in het Zeisterbos
1913-1940**

Het Zeisterbos is niet alleen een van de oudste nog bestaande bossen van Nederland. Het is ook een van de eerste bossen waar een gemengde begroeiing van naalddhout en loofhout is toegepast. Dat is te danken aan de gecombineerde inzet van de gemeente Zeist en Staatsbosbeheer in de periode tussen 1913 en 1940. Na de aankoop van het bos door de gemeente werd, mede onder druk van de publieke opinie, een groot deel van het bos als wandelbos gehandhaafd. Een klein gedeelte werd aan het bos onttrokken en bestemd voor villabouw. Met wisselend succes werd vervolgens de ontwikkeling van de natuur en van de

Hans Zijlstra studeerde geschiedenis te Utrecht in de periode 1981-1988. In de afgelopen jaren publiceerde hij vooral over de geschiedenis van de natuurbeleving. Voor de Provincie Utrecht deed hij onderzoek naar uitzichtpunten op de Utrechtse Heuvelrug. Hij is als personeelsmedewerker verbonden aan de Hogeschool Utrecht. Met dit artikel won de auteur de Utrecht Geschiedenisprijs 2012.

recreatieve voorzieningen ter hand genomen. Cruciaal was dat de betrokken partijen, zoals de VVV Zeist, de waarde van de natuur voor Zeist helder voor ogen hadden.

Inleiding

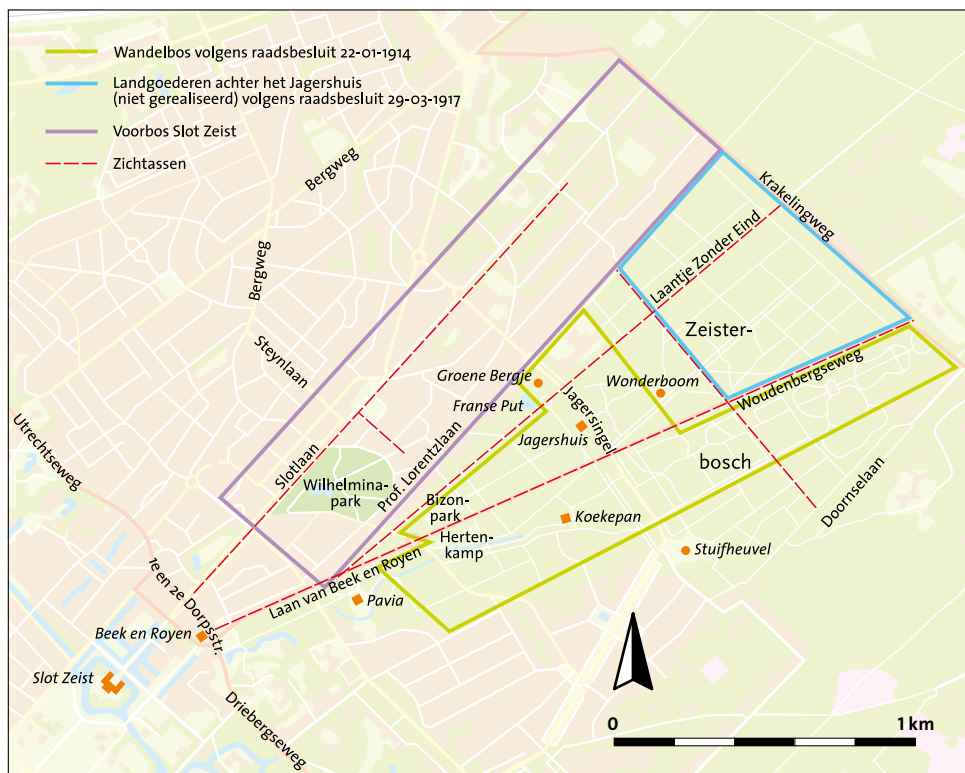
Natuur en recreatie gaan tegenwoordig goed samen. We zijn er aan gewend om natuurgebieden te bezoeken, maar ook om delen ervan met rust te laten. De natuur kan in bijzondere gebieden als de Oostvaardersplassen en de Hoge Veluwe haar gang gaan, al zal de discussie over de financiële en bedrijfseconomische lasten van de 'vrije natuur' wel nooit verstommen. Eind negentiende eeuw stonden de restanten van de natuur in Nederland onder grote druk. De natuurbescherming stond nog in de kinderschoenen en aankoop en bescherming van natuurgebieden waren geen onderdeel van het overheidsbeleid. Wel ontstond bij rijksoverheid en gemeenten het besef dat de natuur 'kapitaal' vertegenwoordigde. Dat gold zeker voor de gemeente Zeist. De aankoop van het Zeisterbos in 1913 kwam niet alleen voort uit de behoefte om een stuk natuur te behouden, maar ook uit de wetenschap dat het bos grote aantrekkingskracht had op kapitaalkrachtige nieuwe bewoners.

In 2012, het Jaar van de Historische Buitenplaats, is de vooroorlogse geschiedenis van het Zeisterbos weer actueel. Het bos behoorde in 1913 tot het grondgebied van de buitenplaats Pavia, maar de oorspronkelijke aanleg gaat veel verder terug. De basis voor het bos was al in de eerste helft van de achttiende eeuw gelegd bij de vorming van de buitenplaats Beek en Royen. Van deze aanleg is het lanenpatroon en het waterstelsel nog goed herkenbaar. Vanaf 1795 werden grove dennen aangeplant, waarvan er nu nog enkele in het bos zijn te bewonderen. De vraag of dit aangeplante bos 'natuur' genoemd mocht worden, lijkt tegenwoordig niet meer relevant. Destijds was 'natuurmonument of niet' echter een logische vraag. Want wat was 'natuur' en 'bos' eigenlijk en hoe moest je er mee om gaan?

Het Zeisterbos is nu een geliefd wandelbos, een aangename plek om te spelen, te picknicken en te genieten van de natuur. Het is ook een gevarieerd natuurgebied met een grote variëteit aan bomen, planten en dieren. Het bos sluit aan op een ecologische verbindingzone van het hart van de Utrechtse Heuvelrug naar de nieuwe natuur rond de voormalige vliegbasis Soesterberg. Recreatie en natuurontwikkeling gaan hier hand in hand. Honderd jaar geleden was die combinatie zeker niet vanzelfsprekend, maar in het Zeisterbos was er al vroeg aandacht voor. Tussen 1913 en 1940 spande de gemeente Zeist zich in om het natuurschoon in het Zeisterbos te handhaven. Tegelijk nam men initiatieven om recreatie in het bos te bevorderen. Hierbij waren diverse partijen betrokken, zoals Staatsbosbeheer, de ANWB en de VVV Zeist. Een commissie koos in 1913 voor 'behoud van het geheele bosch als wandelbosch.' Dit kon zowel ruimte voor de natuur als voor de bezoekers betekenen. In hoeverre slaagde de gemeente erin om natuurbehoud en recreatie met elkaar in overeenstemming te brengen?

Eén grote buitenplaats

Rond 1900 was het Zeisterbos een toeristische trekpleister van formaat. Samen met het Slot en de Hernhutters vormde het de belangrijkste attractie voor bezoekers aan het dorp Zeist. In gidsen voor bezoekers werd 'het uitnemend natuurschoon' van het dorp aangeprezen.¹ De dorps sfeer maakte Zeist en omgeving extra aantrekkelijk voor bezoekers uit de grote stad. De vooruitgang had in steden als Utrecht en Amsterdam voor onleefbare toestanden gezorgd. Maar het was toch vooral de fraaie natuur in en om Zeist die het dorp een goede naam bezorgde. Het dorp werd omschreven als 'één groote Buitenplaats' en werd zelfs vergeleken met Zwitserland. 'Zeist kan voor Holland worden, neen! is de aangewezen plaats te zijn, wat Zwitserland in den zomer is voor Europa: één groote Buitenplaats, waar zij, voor wie zulks met de plichten des levens is overeen te brengen, zich voorgoed kunnen vestigen, anderen herstel voor hun geschokte gezondheid kunnen komen opdoen, of zich kunnen ontspannen in de schaduw van het prachtig geboomte, dat dit schoone dorp alom versiert.'² Het Zeisterbos droeg daar met haar heuveltjes het nodige toe bij.

Het bos beschermde bewoners van Zeist bovendien tegen de ‘scherpe oostelijke winden’, die het dorp in de wintermaanden teisterden. De natuur bestond niet alleen uit het Zeisterbos maar ook uit het Panbos, het Bos van Vollenhoven en het Patijnbos. Verder lagen er fraaie (villa)parken binnen de gemeentegrenzen. Parken als het Walkartpark (1904) en het Wilhelminapark (1881) gaven het dorp het statige en ‘lommerrijke’ aanzien dat zo aantrekkelijk was voor bezoekers en nieuwe bewoners. Het Wilhelminapark was een van de eerste villaparken die eind negentiende eeuw in een bosrijke omgeving werden aangelegd. Voor de aanleg van het park werd een strook bos aan de westkant van het Zeisterbos opgeofferd. Het ontwerp was van de hand van de bekende tuin- en landschapsarchitect Hendrik Copijn, die later een bescheiden rol zou spelen rond de herbestemming van het Zeisterbos. Met de aanleg van dit villapark werd ook meteen het dilemma van de gemeentebestuurders zichtbaar. Bouw van villa’s lokte welgestelde nieuwe bewoners, maar daarmee dreigde ook aantasting van het natuurschoon.

1 - Natuur

‘Natuurschoon’ was rond 1900 een nieuw begrip. Het woord dook bijvoorbeeld op in de opdracht aan Staatsbosbeheer, dat in 1899 werd opgericht. Productie van ‘hout en natuurschoon’ vormde de kerntaak van deze nieuwe rijksdienst. Wat natuurschoon precies inhield, was niet duidelijk. Het kon op een landgoed slaan, maar ook op een gebied met bijzondere flora en fauna. Het was vooral een uiting van de nieuwe gevoeligheid voor de vaderlandse natuur aan het eind van de negentiende eeuw. Rijke stedelingen verhuisden naar het platteland, biologen struinden het land af en wandelaars verkenden het landschap.³ Dat dit landschap op sommige plaatsen bedreigd werd

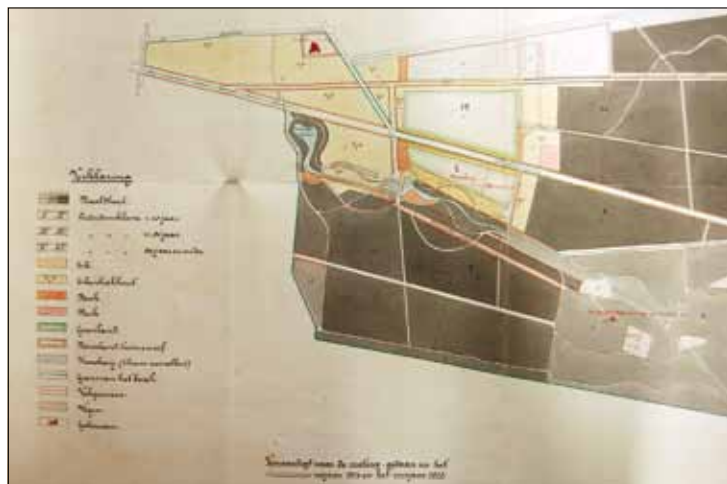

2 Kaart bij het raadsbesluit van 22 januari 1914 (bron: GAZ). De schematische verhouding tussen natuur en bouwlocaties volgens het raadsbesluit van 22 januari 1914. In groen is het wandelbos weergegeven, in geel het gedeelte voor het grondbedrijf. Het gele stuk achter het Jagershuis (links op de kaart) is in 1924 bij het wandelbos gevoegd.

door ontginningen was rond die tijd al duidelijk. Een belangrijk moment in de bewustwording was de teloorgang van het Beekbergerwoud geweest. Dit moerasbos in de IJsselvallei ten zuiden van Apeldoorn werd rond 1870 gekapt en drooggelegd om plaats te maken voor landbouwgrond. In reactie daarop schreef F.W. van Eeden in *Album der Natuur* een pleidooi voor behoud van natuur als 'monument'.⁴ Hiermee sloot hij aan bij de belangstelling voor vaderlandse geschiedenis en behoud van 'typisch Nederlandse' gebouwen. Ook op het landschap kon de Nederlander trots zijn.

Van 'natuurmonumenten' als in Duitsland of de Verenigde Staten was voorlopig geen sprake. De belangstelling van het publiek, dat wil zeggen de elite die tijd en geld genoeg had, richtte zich vooral op parkbossen als onderdeel van bestaande of verdwenen buitenplaatsen, zoals het Baarnsche Bos en het Zeisterbos. Ook het Haagse Bos en het Mastbos (Breda) stonden vanouds in de belangstelling. Pas in 1905, met de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, kreeg natuurbehoud een beslissende impuls in Nederland. Een jaar later kocht de vereniging het Naardermeer aan, dat onder natuurvrienden bekend stond om zijn vogelrijkdom en bijzondere flora. Wat dat betreft viel er in het Zeisterbos minder te genieten. Wat hield het natuurschoon daar in?

Het Zeisterbos werd rond 1900 gekenmerkt door openheid en hoogteverschillen. Het bos bestond vooral uit grove dennen en kende weinig ondergroei. Op sommige plaatsen kon je dwars door het bos heen kijken. Bij de buitenplaats Pavia zag het bos er parkachtig uit, met waterlopen, bruggetjes en verrassende hoogteverschillen. Stuifzandheuvelds van niet meer dan vier of vijf meter hoogte boden goed zicht op de omgeving. Dat dit uitzicht door bezoekers gewaardeerd werd, blijkt uit de beschrijvingen in wandel- en reisgidsen uit de periode. Het herinnerde bezoekers aan de spectaculaire natuur in landen als Duitsland en Zwitserland. Een heuvelachtig bosgedeelte

3 Kaart met bosbestanden Zeisterbos, Staatsbosbeheer 1915 (bron: GAZ). p deze kaart van Staatsbosbeheer is te zien hoe de verdeling naaldbout-loofhout er in 1915 in grote lijnen uit zag. Het grootste deel van het bos bestond uit grove dennen. De ouderdomsverdeling van de bomen is op de kaart aangegeven.

kreeg daarom de naam Klein Zwitserland. Andere heuvels hadden schilderachtige namen, zoals het Groene Bergje. Midden in het bos stond een chalet dat de Zwitserse illusie compleet maakte. Over de flora en fauna in het Zeisterbos viel weinig bijzonders te vermelden. Het bos stond niet bekend om de vele vogelsoorten. Voor de natuurliefhebbers was dat juist een belangrijk criterium. Vogelbescherming was niet voor niets een van de vroegste vormen van natuurbescherming. Vogels gaven bossen het levendige karakter dat de vroege natuurbeschermers voor ogen stond. Ze vormden een directe verbinding met de wilde natuur.⁵ Ook Hendrik Copijn constateerde het gebrek aan vogels tijdens zijn wandeling door het bos in maart 1914. 'De oorzaak is dat er zoo weinig dicht-groeiend struikgewas voorkomt', schreef hij. Onder de honderdjarige grove dennen wilde verder weinig groeien. Het eikenhakhout was te beperkt van omvang om dit gebrek te compenseren. Over de vraag of het bos een natuurmonument was liepen de meningen uiteen. De gemeente vond van wel. Specialisten waren een andere mening toegedaan. De Vereniging Natuurmonumenten vond het bos in 1913 niet bijzonder genoeg om ondersteuning te bieden bij de aankoop. In de statuten van de vereniging uit 1906 stond als doelstelling 'behoud van merkwaardige delen van den Nederlandschen bodem'⁶ en daar behoorde het Zeisterbos niet toe. Het was goed dat de gemeente zich inspande om het bos aan te kopen, schreef voorzitter Oudemans in 1913. De belangstelling voor het buitenleven nam immers toe. Verder ging de betrokkenheid van de vereniging niet. Schoon was het bos zeker, van monumentale waarde voor de Nederlandse natuur vooralsnog niet.

Volgens Natuurmonumenten had de gemeente Zeist bovendien geld genoeg. Met hulp van de 'vele gefortuneerde ingezetenen' moest de gemeente in staat zijn om het bos aan te kopen. Daarnaast speelden de opvattingen over het te beschermen natuurschoon binnen de vereniging een rol. Natuurmonumenten had vooral aandacht voor landgoederen en 'wetenschappelijke natuurmonumenten': gebieden die volgens biologen over een bijzondere fauna en flora beschikten. Daarbij ging het om heidevelden, moerassen en vogelbroedplaatsen.⁷ Ook zeer kleine 'monumenten' konden de aandacht krijgen. Jac. P. Thijssen, de secretaris van de vereniging, spande zich persoonlijk in voor het behoud van een stukje 'glaciaal keileem' op de Amersfoortse berg. Volgens Thijssen was hier sprake van een 'geologisch unicum' dat voor de wetenschap zeer interessant was. Het was waardevol om zich er voor in te spannen 'indien op deze wijze in het zoo rijke natuurschoon van Amersfoort's omstreken een karakteristiek element behouden mocht blijven'.⁸ Het Zeisterbos had dergelijke karakteristieke elementen kennelijk niet.

4 Kaart met proefkuilen, Staatsbosbeheer 1915 (bron: GAZ). Staatsbosbeheer liet kuilen graven om de samenstelling van de bosgrond te onderzoeken. Op de kaart is te zien dat de dienst hierbij systematisch te werk ging.

Natuurmonument of niet, dat het bos belangrijk was voor de gemeente Zeist was wel duidelijk. Zeist en 'het bos' waren nagenoeg synoniem. De gemeente kwam dan ook in actie toen geruchten over de verkoop van het bos de ronde deden. Na het overlijden van de laatste bewoonster van Pavia, de douairière Pauw van Wioldrecht, wilden de erven het bos van de hand doen. Van onderhandse verkoop aan de gemeente wilden zij niets weten. Ridder Pauw van Wioldrecht beschuldigde de Zeistenaren zelfs van vandalisme en noemde hen 'haveloze horden'. Verkoop voor villabouw dreigde. Dat zou weliswaar nieuwe, welgestelde inwoners opleveren maar tevens afbreuk doen aan het bosrijke imago van het dorp. Op een openbare veiling te Utrecht (7 en 10 september 1913) bood Zeist daarom de vraagprijs. Voor f 300.000 kwam de gemeente in bezit van ruim 200 hectaren 'wandelbosch'.

Wandelbos voor inwoners en vreemdelingen

Kort na de aankoop van het bos in september 1913 stelde de gemeenteraad een speciale commissie in, die haar taak voortvarend ter hand nam. Een maand later lag er al een advies aan de raad over de mogelijke bestemming van het bos. Een belangrijk onderdeel van dat advies bestond uit de wijze waarop de gemeente een deel van de aankoopkosten zou kunnen terugverdienen. Een deel van het bos zou in handen komen van het 'grondbedrijf'. Dat wees alsnog in de richting van villabouw, zij het op bescheidener schaal.

De commissie omschreef haar doelstellingen als volgt. Eerste doelstelling was de: 'aanwijzing van het gedeelte der bosschen, dat als grondbedrijf zal worden geëxploiteerd.' Ten tweede: het ontwerpen van wegen; ten derde: verbreding van de Krullelaan. Ten slotte zou de commissie aangeven welk gedeelte van het bos voor 'byzondere doeleinden' zou kunnen dienen. Uitgangspunt van de commissie was het gebruik als wandelbos. In het rapport stond: 'De Commissie heeft gemeend dat de vraag welk gedeelte der bosschen als grondbedrijf zal worden geëxploiteerd, beheerscht wordt door de vraag welk gedeelte voor wandelbosch moet worden bestemd.' Het bos zou dus open blijven voor bezoekers. Voor recreatie zouden we tegenwoordig zeggen. Naast het wandelen werd sport als een van de 'byzondere doeleinden' genoemd. Sinds enkele decennia bestond lichaamsbeweging uit meer dan wandelen alleen. Een sportterrein mocht daarom niet ontbreken.

Een wandelbos paste goed in de plaatselijke traditie. Zowel inwoners van Zeist als 'vreemdelingen' zochten het bos op voor een wandeling of een picknick, zeker sinds de komst van de

elektrische tram en de bouw van station Zeist (1901), waardoor bezoekers vanaf Utrecht snel naar het villadorp reisden. Ook in de omgeving van Zeist werden in deze tijd parken en bossen bestemd voor wandelingen, een traditie die in de negentiende eeuw was ontstaan. Na 1900 bestemden gemeenten en particulieren op de Heuvelrug diverse landgoederen tot wandelpark. Driebergen had het park Beerschoten-Willinkshof (1889), Leersum Park Lombok (1901). Er was wel een aanzienlijk verschil in omvang: de genoemde parken vielen in het niet bij de tweehonderd hectaren die Zeist in handen kreeg. De plannen voor een sportterrein waren bovendien van een andere orde. Het was de vraag of sport en wandeling elkaar verdroegen. Wandelen in de natuur stond gelijk met rust. Zou het met de rust niet gauw gedaan zijn als er ook gesport werd? Over de waarde van de natuur zelf werd in dit verband nog niets gezegd. Eén ding was voor de betrokkenen duidelijk: het bos mocht geen productiebos worden.

Op een ingekleurde tekening gaf de commissie precies aan hoe de verhoudingen zouden komen te liggen.⁹ Het wandelbos ('in groene kleur aangegeven') zou vooral het grondgebied beslaan ten zuidoosten van de Laan van Beek en Royen en de Woudenbergseweg. Dat wil ruwweg zeggen de parkachtige omgeving van de buitenplaats Pavia, met enkele waterlopen, heuveltjes, de boswachterswoning en een kwekerij (met uitzondering van de percelen 40, 49, 60 en 67). Het bos achter het Jagershuis zou gedeeltelijk worden opgeofferd aan villabouw. Aan de overkant van de weg waren ook enkele percelen voorbestemd tot wandelbos (nummers 22, 23, 24, 25, 31, 32 - gedeeltelijk -, 29 en 21 - ook gedeeltelijk). Een drietal percelen werd gereserveerd 'voor uitspanning, terreinen van vermaak en sportterrein' (nummers 29, 30 en 31 - gedeeltelijk). Het sportterrein mocht niet te dicht bij het wandelgedeelte liggen 'met het oog op de luidruchtigheid.'

De raad nam het advies van de commissie en de verdeling wandelbos-grondbedrijf over.¹⁰ Van het totaal van tweehonderd hectaren werd vijfentachtig hectaren wandelbos. Een flink deel was bestemd voor verkoop, met diverse doeleinden: een begraafplaats, sportvelden en villabouw. Op 22 januari 1914 werd deze verdeling in een raadsbesluit vastgelegd. Het bos was gered en met de verkoop van enkele onderdelen leek ook de gemeentekas de aankoop te kunnen doorstaan.

De raad had echter buiten de 'groene' inborst van de Zeistenaren gerekend. In dagbladen reageerden inwoners fel op het raadsbesluit. Een groep inwoners diende een verzoekschrift in om het raadsbesluit niet uit te voeren. Onder de titel 'Het Zeisterbosch in gevaar' beschreef *Het Nieuws van den Dag* dit verzoekschrift. Het protest van 'eenige Zeistenaren' betrof de dreigende verkoop van het bos tussen Jagershuis en Krakelingweg.

'Het kaartje [van de verdeling van het bos] bewijst duidelijk, hoe midden in het hart van ons dierbaar bosch een stuk uitgesneden wordt, daar waar de oude, sedert honderden jaren geteisterde wonderboom staat. Een stuk, dat juist als bosch de meeste waarde heeft; een rijk der stilte, dat vele dorpen als Zeist ons benijden als het kostbaarste bezit van een Zomerdorp.'¹¹

In het *Algemeen Handelsblad* (4-2-1914) werd hetzelfde stuk aangehaald. De schrijvers vermeldten dat door het lawaai van bouwactiviteiten langs Het Mooie Laantje 'de boschidee' uit het bos zou verdwijnen. De Commissie ter verfraaiing van de gemeente Zeist sloot zich per brief op 6 februari 1914 bij het protest aan.

Tegen deze druk was de raad niet bestand. De raadscommissie besloot het voorstel voor een sportterrein in te trekken (7 februari 1914). Bleef staan dat een fors deel van het bos bestemd was voor verkoop. Er werd onder andere voorzien in bebouwing langs de toekomstige Lorentzlaan, het Laantje zonder Eind en in het bos achter het Jagershuis. Door gebrek aan belangstelling zou daarvan uiteindelijk slechts een gedeelte gerealiseerd worden. Voor het resterende bosgedeelte - het 'wandelbosch' - had de gemeente serieuze plannen. Het beheer moest op korte termijn ter hand worden genomen. Hiervoor riep de gemeente de hulp in van een deskundige partij: Staatsbosbeheer.

5 Kaart bij het raadsbesluit van 29 maart 1917, met de geplande verdeling van landgoederen achter het Jagershuis (bron: GAZ). Om de aankoopkosten van het bos gedeeltelijk terug te verdienen maakte de gemeente Zeist plannen voor de bouw van villa's achter het Jagershuis. Hiermee hoopte de gemeente kapitaalkrachtige nieuwe bewoners naar de gemeente te trekken. De bouw van deze villa's is uiteindelijk niet door gegaan.

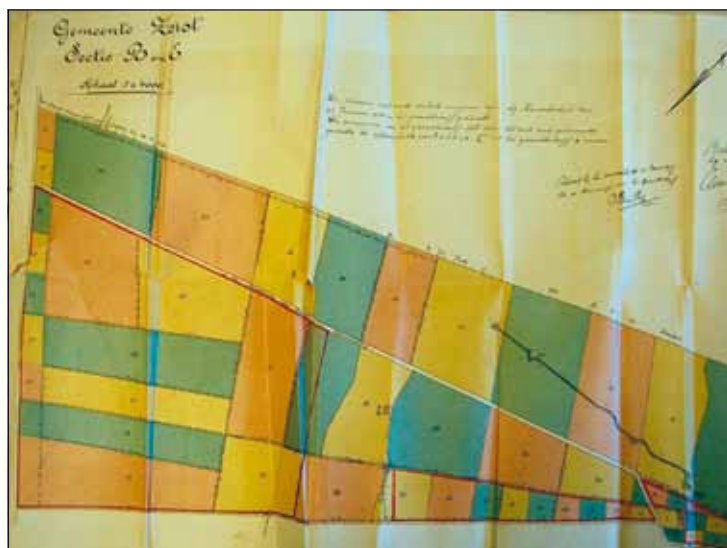
Natuurbos of productiebos

Hulp van Staatsbosbeheer was in 1914 niet vanzelfsprekend. De overheid liet in het bosbeheer nog veel aan gemeenten en particulieren over. Wel stimuleerde zij de aanleg van bossen door het verstrekken van renteloze voorschotten aan gemeenten. Staatsbosbeheer was opgericht met als doel productie van hout en natuurschoon. Dat hout voorop stond was niet voor niets. Natuurschoon was aanvankelijk een bijproduct. De organisatie viel rechtstreeks onder het ministerie van Landbouw en bos werd als een gewas beschouwd. In de praktijk kwam het er op neer dat Staatsbosbeheer zich in de eerste jaren vooral bezig hield met ontginningen. Met de Heidemaatschappij ging de rijksdienst de woeste gronden in Nederland te lijf. Daar hadden beide organisaties de handen vol aan. Bebossing van zandgronden, zoals de zandverstuivingen bij Kootwijk, was echt pionierswerk.

Daarnaast had Staatsbosbeheer op enkele plaatsen het beheer van bestaande bossen onder handen. Het Haagse Bos werd vanaf 1911 gedeeltelijk opnieuw aangelegd als recreatiebos voor de Haagse burgerij. Het Mastbos bij Breda, waarvan de vroegste inzaaiing dateerde uit 1515, was na een hevige storm rond 1800 vernieuwd. Vanaf 1889 beheerde Staatsbosbeheer het Mastbos deels als een productiebos.¹² Zou dit nu ook bij het Zeisterbos gaan gebeuren?

Natuurbescherming was geen taak van Staatsbosbeheer. Dat was het terrein van particuliere landgoedeigenaren en van organisaties als de in 1905 opgerichte Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Ook advisering aan gemeenten behoorde aanvankelijk niet tot het takenpakket. Pas in 1914 besloot de minister van Landbouw advisering aan gemeenten toe te staan. Een wetswijziging maakte advisering mogelijk 'aan gemeenten en publiekrechtelijke lichamen die hun grond niet met het renteloos voorschot van de staat bebosten.'¹³ Dit maakte de weg vrij voor advisering aan de gemeente Zeist over het beheer van het Zeisterbos.

De gemeente vroeg meteen aan Staatsbosbeheer om het toezicht op het onderhoud op zich te nemen, maar zo ver wilde de rijksdienst niet gaan. Voorlichting over het beheer was akkoord, toezicht en feitelijk beheer moesten de verantwoordelijkheid blijven van de gemeente. Aldus de Inspecteur der Staatsbossen en -ontginningen E.D. van Dissel in een brief aan de gemeente van 18 juli 1914.

6 Kaart bij het raadsbesluit van 29 maart 1917 met de gronden die uit het grondbedrijf worden gehaald (bron: GAZ). In 1917 bleek dat de verkoop van bouwgrond moeizaam op gang kwam. De gemeente besloot daarom een deel van de bouwgrond aan het grondbedrijf te onttrekken en toe te voegen aan het wandelbos. Dit gedeelte is met rode arcering aangegeven.

In de persoon van Van Dissel stond in deze jaren bij Staatsbosbeheer een pleitbezorger voor natuurbescherming aan het roer. Bescherming mocht dan geen opdracht zijn, het stond wel op het netvlies van een aantal betrokkenen. Van Dissel was vanaf 1907 tevens bestuurslid van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Minstens zo belangrijk voor het beheer van het Zeisterbos was dat Van Dissel in Breda had gewerkt onder de bezielende leiding van A.J. van Schermbeek.¹⁴ Deze bosbouwer was een voorstander van een natuurlijk en gevarieerd bos. Hij had in Duitsland gestudeerd, waar natuuronderzoekers de idee voor een Naturdenkmal hadden gelanceerd. Een Naturdenkmal (natuurmonument) was bedoeld om de natuurlijke toestand van een gebied te handhaven.¹⁵ In het Mastbos bracht Van Schermbeek zijn ideeën in praktijk door aanplant van loofhout, zoals tamme kastanje en Amerikaanse eik, tussen de grove dennen.¹⁶ Ook twee andere ambtenaren die rechtstreeks bij het beheer van het Zeisterbos werden betrokken, hadden ervaring met natuurbos. Tutein Nolthenius was adjunct-houtvester geweest in Breda en J.H. Jager Gerlings was tot 1907 als houtvester in Breda werkzaam. Deze laatste werd later bovendien hoogleraar aan de landbouwhogeschool Wageningen, waar ook Van Schermbeek werkte. Via de Bredase connectie deed het idee van een natuurbos met een gevarieerde beplanting van loofhout en naaldhout al vroeg haar intrede in Zeist.¹⁷

Het was op dat moment nog wel de vraag hoe een natuurbos er uit moest zien. Richtlijnen voor natuurlijk beheer ontbraken. Het Mastbos kon niet zonder meer als voorbeeld gelden. Het Zeisterbos was aangelegd als onderdeel van een buitenplaats, wat bepalend was voor de structuur. Het Mastbos was ooit begonnen als jachtbos en werd rond 1900 gebruikt als productiebos, ook door Van Schermbeek. Andere voorbeelden waren er nauwelijks. Natuurmonumenten had op het landgoed Hagenau, dat in 1912 was aangekocht, geëxperimenteerd met gevarieerde beplanting, maar het was nog te vroeg om daarvan de resultaten te zien. Ideaal en werkelijkheid waren voorlopig moeilijk in overeenstemming te brengen.

Bossen met veel naaldbomen stonden niet bepaald bekend als ideale natuurbossen. Zeker niet bij 'natuursporters' en natuurbeschermers. Naaldbossen boden te weinig variatie in fauna en flora, was het idee. Wel gaf Jac. P. Thijsse in een van de bekende *Verkade-albums* aan dat naaldbossen waardevol waren. In *Bosch en heide* (1913) besteedde Thijsse een hoofdstuk aan de denbossen onder de titel 'In 't Naaldhout'. Hij doelde hierbij vooral op de nieuwe bossen die door

Staatsbosbeheer en de Heidemaatschappij werden aangeplant op de 'woeste heide en duinen'. Toch hadden bossen met een gevarieerde samenstelling van loofhout en naaldhout de voorkeur. Een publicatie uit 1929 geeft aan hoe in deze jaren in brede kring tegen bos werd aangekeken. De sociaaldemocraat Henri Polak gaf in de populaire uitgave *Het kleine land en zijn groote schoonheid* enkele criteria voor natuurschoon in bossen. Een bos moest volgens hem 'een werkelijk bosch wezen': 'Zeker, het is een verheven genot, te verwijlen in het woud. Er is op de wereld weinig dat een bosch in schoonheid overtreft. Maar dan moet het ook een werkelijk bosch wezen, met verscheidenheid van geboomte, met afwisseling van loof- en naaldhout, met, waar mogelijk, fraaie onder-beplanting, met varens en kruiden en bloemen en zwammen, met vogels en dieren, met fijn spel van licht en donker, met zon-doorsijpeld loover en met koele schaduw.' In het Zeisterbos leek de gewenste variatie in 1914 moeilijk te realiseren.

Bosbouw en wilde natuur

Staatsbosbeheer ging als een professionele bosbouworganisatie aan het werk. Op 12 augustus 1914 werd boswachter Th.E. Jansen naar Zeist gestuurd om metingen uit te voeren voor een rapport over het bos. Hij liet op regelmatige afstand proefkuilen graven om de samenstelling van de bodem te onderzoeken.¹⁸ Direct daarna gooide de Eerste Wereldoorlog roet in het eten. Op 4 augustus waren de Duitse troepen buurland België binnengevallen. Staatsbosbeheer moest medewerkers leveren voor de mobilisatie, terwijl de dienst al een tekort had aan houtvesters en boswachters. De houtschaarste die kort daarna ontstond, deed het ergste vrezen voor het beheer van het bos. Toch bleef het bos grotendeels buiten schot. Dat was deels te danken aan de Nood-Boschwet van 1917, die het kappen zonder vergunning verbood.

De samenstelling van het bos gaf wel aanleiding voor houtwinning. Volgens het rapport van Staatsbosbeheer uit 1915 bestond het bos uit 147 ha naaldhout, 31,5 ha eikenhakhout en slechts 3,5 ha opgaand loofhout (eiken, beuken, acacia's). Op de kaart bij het rapport is goed te zien waar de boomsoorten zich hoofdzakelijk bevonden. Langs de waterpartij stonden beuken en eiken, bij de Laan van Beek en Royen stond veel eikenhakhout en verder werd het bestand vooral gevormd door naaldhout. De naaldbomen waren in drie ouderdomsklassen verdeeld: van 1-40 jaar, van 41-80 jaar en van 80 jaar en ouder. De oudste bomen bevonden zich vooral ten oosten van de waterpartij en in het deel dat zich uitstreckte tot het Jagershuis.

Uitdunnen van het bomenbestand was een van de adviezen in het rapport. Algemene tendens: de meeste bomen verkeerden in slechte staat. Volgens het rapport groeiden de grove dennen en het eikenhakhout slecht.¹⁹ In een gemeenteverslag uit 1945 werd dit beeld met terugwerkende kracht bevestigd. Volgens dit verslag waren al voor de aankoop in 1913 'vele mooie en zware bomen' omgehakt. 'Veel hout was dood of ziek, talrijke boomen waren beschadigd door spijkers of krammen of door inkerving van onoordeelkundig opgehangen hangmatten', vervolgde het verslag. De schuld hiervoor legde de schrijver bij de particuliere eigenaren.

Het negatieve oordeel over de toestand van het bos weerhield Staatsbosbeheer er niet van een positief advies te geven. Het bos moest in stand gehouden worden, omdat het van belang was als wandelplaats. Het bos dat ooit als onderdeel van de buitenplaats Beek en Royen was gevormd, werd nu als een volwaardig wandelbos beschouwd. Dat de natuurwaarde voorlopig achterbleef bij de wensen van biologen en natuursporters deed daar weinig aan af. De dienst nam zich zelfs voor 'zoo mogelijk het natuurschoon nog te verhoogen.' Dat laatste was geen eenvoudige opgave. Er was veel tijd voor nodig. Maar Staatsbosbeheer was wel gewend aan projecten van een lange adem.

Het bos zou volgens Staatsbosbeheer niet als een park beschouwd moeten worden. Door de aanwezigheid van Pavia en de aangelegde paden, vijvers en bruggetjes zag een deel van het bos er wel

7 Bedrijfskaart Zeisterbos toestand zomer 1925 (bron: GAZ). Op deze kaart zijn zowel oude als nieuwe ontwikkelingen zichtbaar. Het bizonpark is al ingetekend. Op de plaats van de 'kwekerij' kwam later een hertenkamp. De benaming Voor Bosch duidt op de omgeving van Pavia en is dus geen verwijzing naar het oude Voorbos van Slot Zeist.

parkachtig uit. De voorzitter van de ANWB, Edo Bergsma, aarzelde niet om het Zeisterbos tot de landgoederen te rekenen. In een rede op een vergadering 'voor behoud van bossen en landgoederen' in 1926 zette hij het bos op één lijn met Sonsbeek (Arnhem), Groenendaal (Heemstede) en het Spaanderswoud (Hilversum).²⁰ Vreemd was dat niet: landgoederen vormden met hun gevarieerde samenstelling van bos en parkaanleg de basis van de te beschermen natuur. Het was niet voor niets dat landgoedeigenaren een belangrijke rol speelden binnen de zich vanaf 1905 snel ontwikkelende beweging voor natuurbescherming, zoals Van der Windt aangeeft in zijn boek over de natuurbescherming in Nederland.²¹ Organisaties als de ANWB en Natuurmonumenten erkenden het belang van landgoederen. Hoezeer Natuurmonumenten ook pleitte voor bijzondere natuur, secretaris Van Tienhoven zag het belang in van natuurgebieden als wandelgebied voor de bevolking.²² Op landgoederen kwamen natuur en recreatie dicht bij elkaar. Of dat in de praktijk van het Zeisterbos ook zou lukken was de vraag. Dat moest de nabije toekomst uitwijzen.

De rapporteurs van Staatsbosbeheer benadrukten dat het 'boschkarakter' behouden moest blijven. Ze wilden het bos behandelen 'overeenkomstig de regelen, volgens welke uit een boschbouwkundig oogpunt het bosch, d.i. bodem en bestand, behooren te worden verpleegd.' Bosbouwkundig wilde in de eerste plaats zeggen dat het bos zou moeten worden uitgedund. Daarnaast adviseerde men maatregelen voor bodemverbetering. De bodem bevatte volgens het rapport te weinig voedingsstoffen. Bovendien waren de dennennaalden op de bodem tot een dikke, ondoordringbare laag humus samengeklonterd. Begroeiing aan de voet van de grove dennen had daardoor geen kans. Aanplant van loofhout was nodig voor bodemverbetering.

Die bodem kon wel wat extra voedsel gebruiken. Door de ligging 'op de Westhelling van den Utrechtschen heuvelrug' bestond het westelijk deel van het bos volgens Staatsbosbeheer grotendeels uit 'diluviaal zand (hellingzand)': 'Over het algemeen treft men in het Zeisterbosch een grofkorrelige mineraalarme bodem aan met een uiterst gering humusgehalte.' Voor bodemverbetering was een combinatie van naalddhout en loofhout nodig. Daarnaast was Staatsbosbeheer van plan om een van haar beproefde methoden te gebruiken: na bewerking van de grond en bemesting zou lupine worden geteeld. Voor soorten die voedingsrijke grond nodig hadden, zoals beuken, eiken en fijnsparren, was voorlopig geen plaats. Als hoofdsoorten koos men voor de grove den, de Oostenrijkse den, de Amerikaanse eik, de berk en de acacia.

In het rapport werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het 'voorbos' en de rest. Dit 'voorbos' was niet hetzelfde als het oorspronkelijke Voorbos van Slot Zeist. In 1830 was dat Voorbos

verkocht aan burgemeester F.N. van Bern, die daar omstreeks 1850 Het Jagershuis liet bouwen.²³ Het voorbos in de omgeving van Pavia had volgens het rapport een bijzonder karakter.²⁴ Dit kwam door de oorspronkelijke aanleg als onderdeel van de buitenplaats Beek en Royen. De waterlopen in het bos vormden samen met het Laantje zonder Eind en de Laan van Beek en Royen het restant van een zogenaamde ganzenvoet uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Het bos met de waterpartij werd druk bezocht door wandelaars uit Zeist en omgeving. Wegens het specifieke karakter raadde Staatsbosbeheer de gemeente aan om tuinarchitect Hendrik Copijn om advies te vragen.²⁵ Copijn had als tuin- en landschapsarchitect een grote staat van dienst. Hij had de aanleg ontworpen van grote landgoederen als Hydepark en Aardenburg te Doorn. In de jaren 1894-1914 werkte hij aan wat zijn grootste project zou worden: het ontwerp en de realisatie van het park bij Kasteel De Haar. Hij naderde het einde van zijn carrière en misschien kwam het verzoek om ondersteuning vanuit Zeist daarom precies op het goede moment. Copijn had als jongetje van tien in het bos rondgelopen, in de periode waarin zijn vader de aanleg bij Pavia realiseerde. Met zijn bezoek op 72-jarige leeftijd maakte hij de cirkel rond. Een vergoeding voor zijn bijdrage vond hij daarom niet nodig.

In de brief bij zijn rapport uit maart 1915 relativeerde Copijn zijn werkzaamheden. Het rapport gaf naar zijn zeggen slechts een 'aanstipping': 'Het is niet de beschouwing van een boschbouwkundige'. Toch sluiten zijn bevindingen goed aan op het rapport van Staatsbosbeheer. In beide gevallen werd gewezen op de eenzijdige samenstelling van het bos en de noodzaak van verbetering van de ondergrond. Het grootste verschil zat hem in de waardering van het natuurschoon. Volgens Copijn had het 'vorste gedeelte' van het bos 'het aanzien van een natuurbosch, waarin de menschenhand maar nauwelijks sigtbaar is, en slechts met groote behoedzaamheid kan men iets doen ten bate der toekomst.' Met dit 'vorste gedeelte' bedoelde Copijn het bos bij Pavia. Dit gedeelte van het bos, met de waterlopen, vijvers en bruggetjes had zijn speciale belangstelling. Zijn opmerking over het 'natuurbosch' paste in de esthetische natuurbeschouwing en de belangstelling voor de 'wilde natuur' in Nederland. Wilde of ongerepte natuur was mooi en moest beschermd worden tegen ingrepen door de mens.²⁶ Natuurkenners plaatsten wel een kanttekening bij dit beeld: 'ongerepte natuur' was in Nederland vooral natuur die zich herstelde van door de mens aangerichte vernielingen.²⁷

Grenzen van het bos

Na de aankoop van het bos in 1913 moesten de grenzen van het wandelbos worden vastgesteld. Een deel van de tweehonderd hectaren zou als bouwgrond ter beschikking komen van het grondbedrijf. Van het resterende oppervlak zou een gedeelte worden gebruikt voor een sportterrein. Het voorstel daartoe werd in februari 1914 door de gemeenteraad ingetrokken. Reacties van inwoners en berichten in de pers speelden daarbij een rol. De publieke opinie was een zaak van gewicht geworden. Daarnaast speelde de naoorlogse crisis een rol bij het bepalen van de grenzen van het bos.

Zoals we hierboven zagen besteedde de pers ruimschoots aandacht aan het bos in de jaren 1913-1917. Vooral het voornemen om villa's te bouwen in het bos bracht de pennen in beweging. Dat was geheel in lijn met de situatie in het Gooi, waar na 1900 steeds vaker geklaagd werd over vil-labouw en de aantasting van het heidelandschap. Het Gooi was al eerder door Amsterdammers als woonplaats ontdekt en de Heuvelruggemeenten kregen daar nu ook mee te maken. Door sommigen werd dat als een zegen beschouwd - door de VVV's en sommige gemeentebestuurders - door anderen als een gesel. Het natuurschoon moest zoveel mogelijk behouden blijven. Dat de pers de ontwikkelingen rond het Zeisterbos bleef volgen, blijkt onder andere uit een brief van een journalist uit 1916. Journalist J.H. Santcroos vroeg de gemeente om informatie over

‘exploitatie van eenige gedeelten van het Zeisterbosch tot bouwterrein.’ Hij vroeg zich af of dat ten koste zou gaan van het natuurschoon. De gemeentesecretaris schreef terug dat hij het niet nodig vond om op de vraag in te gaan. Het was toch zonneklaar dat de gemeente veel geld over had voor natuurschoon? De gemeente had zich ‘een offer van bijna f 500.000’ getroost enkel om natuurschoon te behouden.’ Daarmee wimpelde de gemeentesecretaris de vraag van de journalist af. Zat het ‘offer’ de gemeente toch een beetje dwars?

De verkoop van bouwgrond viel tegen. Tijdens de oorlogsjaren bleek het lastig om de geplande villa’s aan de man te brengen. Dat gold niet alleen voor de gemeente Zeist. In Amersfoort stagneerde de ontwikkeling van het Bergkwartier doordat de verkoop van bouwgrond in deze jaren stil viel. In Zeist kwam de crisis de natuurontwikkeling op langere termijn ten goede. Op 29 maart 1917 besloot de gemeente om de grenzen van het wandelbos te verleggen. De Commissie voor het Grondbedrijf gaf op een kaart aan welk deel bij het wandelbos zou worden gevoegd. Dit betrof een strook bos achter het Jagershuis, tussen het Mooie Laantje en de Woudenbergse weg. Op het resterende stuk grond achter het Jagershuis was de keuze tussen een landgoed of ‘dat meerdere buitenplaatsen tot een beperkt aantal (stel b.v. acht) in het bosch worden aangelegd.’ Op de kaart bij het raadsbesluit van 29 maart 1917 is de geplande verdeling van deze buitenplaatsen aan weerszijden van het Laantje zonder Eind weergegeven.

In 1924 bleek dat het grondbedrijf nog steeds weinig opbrengsten verwachtte uit de verkoop van stukken grond in het Zeisterbos. Ditmaal had de gemeente echter wisselgeld. Het zogenaamde Patijnbosch en ‘de gronden aan den Bergweg’ werden in het grondbedrijf gebracht. Het bos dat aansloot op de Krakelingweg werd uit het grondbedrijf gehaald en toegevoegd aan het wandelbos. In deze periode vond ook een andere verkaveling plaats die de omvang van het wandelbos ten goede kwam. Het zogenaamde Scharweijder bos werd opgeofferd aan ‘speculanten’ en bestemd voor villabouw. Op de beschikbare bouwgrond ontstond het Lyceumkwartier.²⁸

Aan de oostzijde van het bos vond in de jaren 1920-1927 de ontwikkeling plaats van de villawijk Kerckebosch. De ontwikkeling van deze wijk verlichtte enerzijds de druk op het Zeisterbos, anderzijds werden de villa’s vanaf 1928 deels op bosgrond geplaatst. Of de verwachte opbrengsten uit de verkoop van gronden in Kerckebosch, Hooge Dennen (1931) en Pavia (1939) opwogen tegen de uitgaven van de gemeente is de vraag. De gemeente zag zich in deze periode gesteld voor diverse vraagstukken die flink in de papieren konden lopen. Naast Scharweijde kwamen andere buitenplaatsen en landgoederen langs de straatweg in aanmerking voor verkoop. De buitenplaats Kersbergen bijvoorbeeld. Ondanks pleidooien in de pers stelde de gemeente zich hierin aanvankelijk terughoudend op. Alleen voor de hoofdprijs, Slot Zeist, was de gemeente bereid om in de buidel te tasten. Uiteindelijk werd Slot Zeist voor 130.000 gulden door de gemeente aangekocht. Een fors bedrag, maar veel lager dan de aankoopssom van 300.000 gulden voor het Zeisterbos. Met het Slot en het bos had de gemeente twee waardevolle delen van Zeist in handen.

2 - Recreatie

In 1924 lagen de grenzen van het Zeisterbos voorlopig vast. Over de inrichting van het gebied moest nog verder gepraat worden. Welk deel zou voor ‘recreatie’ worden bestemd en welk deel zou natuurbos blijven? De omvang van het wandelbos was wel duidelijk, maar de inhoud nog niet. Mocht er alleen gewandeld worden of zou er ruimte komen voor andere vormen van lichaamsbeweging?

Wat voor de natuurontwikkeling gold ging ook op voor de recreatie: directe voorbeelden in de omgeving waren er niet. Het Haagse bos, ooit het jachtbos van de graven van Holland, was al in 1819 heringericht als wandelbos. Naast wandelpaden waren er ‘rywegen’ aangelegd

8 Ansichtkaart Wonderboom Zeisterbosch, datering 1900-1910 (bron: GAZ, topografisch-historische atlas)

en vijvers gegraven.²⁹ Recreatie was een belangrijke functie van het bos.³⁰ Dat kwam ook door de aanwezigheid van Paleis Huis ten Bosch en vooral door het aangrenzende Malieveld. Een dergelijk groot terrein ontbrak voorlopig in Zeist. Na de grote storm in 1911, waarbij grote delen van het Haagse bos tegen de vlakke gingen, was er voorlopig weinig sprake van natuurontwikkeling. Staatsbosbeheer, dat het bos vanaf 1899 onder de hoede had, was vooral druk met herstel van de schade. Ook dat was een groot verschil met het Zeisterbos, dat in 1911 gespaard was gebleven.

Het Zeisterbos was als wandelbos al vroeg in de negentiende eeuw in trek. Een goed vertrekpunt voor wandelingen was het Jagershuis in het voormalige Voorbos van

Slot Zeist. Het Jagershuis was als uitspanning in gebruik genomen en werd onder andere door Utrechtse studenten bezocht. In het bos zelf bevonden zich diverse attracties in de vorm van heuvels en waterpartijen, die een herkenbare benaming kregen, zoals het Groene Bergje, de Franse Put, de Wonderboom, de Koekepan en het Heuvelbos. En niet te vergeten de Uilenberg en de nabij gelegen Stuifheuvel.

De Wonderboom in het bos achter het Jagershuis was een ijkpunt voor wandelaars. Dat bleek wel uit de reacties op het plan van de gemeente uit 1914. Het Jagershuis zelf werd direct na de aankoop van het bos in 1913 officieel aangemerkt als uitspanning.³¹ G. Kolfschoten, die ook de restauratie bij de Pyramide exploiteerde, werd als pachter aangewezen. Gemeentearchitect Joh. Meerdink kreeg opdracht om er een Melkhuisje bij te ontwerpen.³² Een melkvoorziening mocht naar analogie van plaatsen in de regio niet ontbreken.

Recreatie was dus geen nieuw fenomeen voor het Zeisterbos. De vorm waarin de recreatie plaatsvond was dat wel. Werd er rond 1900 volop gewandeld in het bos, vanaf 1918 konden bezoekers ook voor andere vormen van ontspanning en lichaamsbeweging terecht. Om te beginnen op de fiets. De ANWB speelde hierin de rol van initiator.

In opdracht van de ANWB was al in 1914 een wandelroute uitgezet die deels door het Zeisterbos voerde. Deze wandelroute van Amsterdam naar Arnhem was beschreven door de populaire schrijver Jan Feith.³³ De route volgde de Laan van Beek en Royen ('een prachtige breede laan'), liep langs Pavia en de vijverpartij, en voerde vervolgens via de Zwitserse kade naar uitspanning Oud Londen. Bijzonderheden over het bos vermeldde de schrijver niet. Enkele jaren later kwam een fietsroute tot stand die een vergelijkbaar tracé volgde. Deze route was uitgezet door de vereniging Utrecht Met Omstreken, kortweg U.M.O.

De oprichtingsvergadering van U.M.O. vond plaats in cafe-restaurant de Vereeniging te Utrecht op 1 mei 1918, op uitnodiging van de ANWB. Doel van de vereniging was 'den aanleg en het onderhoud van rijwielpaden, in dat gedeelte der provincie Utrecht, hetwelk gelegen is

tusschen den Rijksweg Utrecht-Rhenen en den spoorweg Baarn-Rhenen.³⁴ De initiatiefnemers vonden het vooral van belang dat de natuur in de provincie beter toegankelijk werd. Via de grote wegen waren de dorpen weliswaar bereikbaar, maar dat gold niet voor de omringende natuur. Flinke delen van de heide en de bossen waren uitsluitend toegankelijk via slecht begaanbare zandwegen. In het jaarverslag uit 1918 stond het zo: 'Zoo ergens, dan kon hier [in Het Sticht] een uitnemend werk worden verricht; uitgestrekte gedeelten bosch en hei waren zoo goed als onbereikbaar, terwijl zelfs de verbindingen tusschen betrekkelijk nabij gelegen dorpen niet dan moeilijk, langs smalle en 's winters haast onbegaanbare voetpaden, zonder groote omwegen mogelijk was.'

Fietspaden moesten de oplossing bieden. Op de *fietskaart Gooi en Eemland* (ANWB 1925) is te zien dat één fietspad door het Zeisterbos gerealiseerd is. In een gids voor Zeist uit 1933 werd het belang van de fietsroutes onderschreven. Niet alleen was er meer verkeer tussen de dorpen 'maar ook wordt 't den toeristen gemakkelijk gemaakt de rust der bosschen en de ruimte der heide te vinden.'³⁵

Plaatselijke ondernemers onderkenden het belang van het initiatief. De Zeister boekhandelaar Jan Kraal, die met zijn kaarten en gidsen informatie gaf aan 'vreemdelingen', werd al in 1919 lid. Zijn Doornse collega B. Ruitenbeek sloot zich in dat jaar ook aan bij de nieuwe vereniging. Dat recreatie in de natuur breed gedragen werd bleek tijdens het tienjarig bestaan van U.M.O., dat gevierd werd met een 'feestmaaltijd' in hotel Figi. Onder de aanwezigen bevonden zich de Zeister burgemeester baron Van Tuyll van Serooskerken, natuurbeschermer jonkheer W.H. de Beaufort ('namens grondeigenaren'), hoofdconsul van de ANWB G.A. Pos en George Figi, voorzitter van de VVV Zeist.

Voor het Zeisterbos waren deze fiets- en wandelroutes niet van groot belang. Wandelaars wisten het bos toch wel te vinden. Ook de dichter Hendrik Marsman maakte met zijn vrienden regelmatig wandelingen in het bos, dat hij overigens saai en weinig inspirerend vond.³⁶ Om meer bezoekers naar het bos te trekken, bedacht de gemeente attracties die niets met de plaatselijke natuur te maken hadden. In 1926 legde de gemeente een bizonpark aan voor de bezoekers. De plaats van dit park was als een lege ruimte aangegeven op de kaart van Staatsbosbeheer uit 1915. Het park bevond zich tussen de Woudenbergseweg en het Laantje zonder eind. *Het Vaderland* meldde in de ochtendkrant van 14 september 1926 dat twee bizons ('stier en koe') waren aangekomen: 'Stal en park zijn van voldoende grootte om een zevental bisons te herbergen'. De bizons waren een geschenk van mr Blaauw uit Hilversum en waren afkomstig van zijn buitenplaats Gooilust.³⁷ De dieren waren bedoeld als extra attractie voor de bezoekers, net als het hertenkamp dat in 1935 werd aangelegd. In 1932 werd bovendien het Zeister Dierenpark geopend bij het Jagershuis. Door de aanwezigheid van de grote dieren werd de natuur bijna tastbaar gemaakt. Deze nieuwe voorzieningen tastten de natuur niet aan. Ze bevonden zich aan de rand van het wandelbos. Anders was dat met de plannen voor een sportpark. Daarvoor kwam volgens de initiatiefnemers het bos achter het Jagershuis in aanmerking.

Lichamelijke oefening

Hadden fietsroutes, bizonpark en hertenpark nauwelijks invloed op het wandelbos, de plannen voor een sportpark waren ingrijpender. De gemeente had al in 1914 delen van het Zeisterbos bestemd 'voor uitspanning, terreinen van vermaak en sportterrein'. Bij het Jagershuis waren hiervoor drie percelen (29, 30 en 31) aangewezen. Hiermee leek de gemeente aan te sluiten bij de plaatselijke behoefte.

De commissie voor 'inrichting Zeisterbosch' gaf in 1915 opnieuw aan dat er behoefte was aan een sportpark. Daar was volgens de commissie geen twijfel over mogelijk: 'Het is een erkend

9 Ansichtkaart vijver in het Zeisterbos, datering 1900-1910 (bron: GAZ, topografisch-historische atlas)

feit dat in deze gemeente dringend behoefte bestaat aan een sportterrein, terwijl het niet te verwachten is dat van particuliere zijde daarin op voldoende wijze zal worden voorzien.’ Als tweede reden voor de aanleg van een sportpark gaf de commissie de werkverschaffing aan. Door de algemene prijsstijging tijdens de oorlogsjaren verwachtte men dat de aanleg van wegen stil zou komen te liggen. De grondstoffen werden te duur. Wegenaanleg verviel dan als middel voor werkverschaffing. Een sportpark zou daarin kunnen voorzien. In opdracht van de commissie tekende gemeentearchitect Joh. Meerdink in april 1915 een sportterrein achter het Jagershuis met twee voetbalvelden, een korfbalveld, een tennisveld en een concoursterrein met tribunes. Dit ontwerp werd niet uitgevoerd. Op 24 februari 1915 besloot de raad om het hele plan wegens ‘de bijzondere tijdsomstandigheden’ af te blazen.

Na afloop van de oorlog kwam de behoefte aan een sportpark opnieuw bovendrijven. Naast wandelen en fietsen kwamen andere vormen van beweging meer in de belangstelling te staan, zoals lichamelijke oefening en openluchtspelen. In heel Nederland vond een democratisering van de sport plaats en kwam er meer aandacht voor de jeugd.³⁸ De jeugd moest bewegen en daar was ruimte voor nodig, bij voorkeur in de natuur. Het was alleen geen uitgemaakte zaak wie daarvoor moest zorgen: gemeente of particulieren. De gemeente Zeist hield aanvankelijk de boot af.

In 1921 kwam het plan voor een sportpark weer op tafel. Het idee was dat een sportpark ook het toerisme ten goede zou komen. De raad was van mening dat particulieren een dergelijk sportpark zouden moeten exploiteren. Voorgesteld werd om het terrein achter het Jagershuis voor dertig jaar in erfpacht te geven aan een op te richten NV. Voor de aanleg van het terrein zou een deel van het bos achter het Jagershuis moeten worden gekapt. Nu deed de bemoeienis van Staatsbosbeheer zich voelen. De rijksdienst had in 1917 als taak gekregen om de Nood-Boschwet uit te voeren, een wet die bedoeld was om het illegale kappen van hout in de oorlogsjaren tegen te gaan. In een brief aan de gemeente gaf Staatsbosbeheer aan ‘dat er in verband met de Nood-Boschwet bezwaar bestaat tegen den voorgenomen aanleg van een sportpark achter het “Jagershuis” in het Zeisterbosch.’ Het voorstel voor een sportpark werd vervolgens met elf tegen drie stemmen door de gemeenteraad verworpen.

Daarmee waren de plannen nog niet van de baan. Zeker niet omdat de VVV zich er in de persoon van George Figi mee ging bemoeien. Voor de VVV lagen natuur en recreatie in elkaars verlengde. Waarom geen sportpark als je daarmee meer bezoekers kon trekken? Er was nog

een ander argument. In deze jaren klonken veel klachten over het toenemende individualisme en de karakterloosheid, vooral van de jeugd. Via lichamelijke opvoeding en verenigingsleven kon de 'voortschrijdende verwildering' van de jeugd worden tegengegaan.

Op initiatief van de VVV werd daarom in 1925 een comité opgericht 'tot stichting van een N.V. "Zeister Sportpark"'. In een Memorie van toelichting omschreef het comité de belangrijkste redenen voor haar initiatief. In de eerste plaats was een 'betere Lichamelijke Opvoeding der jonge mensen' nodig. Daarnaast was er behoefte aan een terrein voor evenementen: 'Muziekconcoursen, Bloemententoonstellingen, Volksfeesten en Openluchtmeetings'. Dat de sportvelden in de natuur moesten liggen was essentieel voor de karaktervorming: 'Velden in de vrije natuur waar de Jan Saliegeest van trage karakters wordt weggeblazen en iedere jongen, ieder meisje de kans krijgt een Jan Courage te worden, waaraan de wereld, ons vaderland, ook ons dorp behoefte heeft.'

George Figi c.s. vonden echter de kerken op hun pad. De kerkeraden van Zeist verzetten zich tegen wat zij noemden de 'ontheiliging van den dag des Heeren'. Sport op zondag was uit den boze. Ook dit plan voor een sportpark werd daarom uiteindelijk afgeblazen. In 1938 werd nog eenmaal geopperd om een sportterrein aan te leggen, op de plaats van het bisonpark. De laatste van de 'teeringachtige dieren' had het loodje gelegd. De gemeente verwees in haar afwijzing opnieuw naar de noodzaak van rust in het bos. Ook voor de bewoners van de Lorentzlaan en de bezoekers van de gereformeerde kerk zou een sportterrein teveel overlast betekenen.

Daarmee was het voorlopig gedaan met de plannen voor een sportpark in het bos. Wat niet wilde zeggen dat het bos niet voor recreatieve doeleinden gebruikt werd. Naast wandelen en fietsen konden bezoekers terecht voor evenementen als de Protestantse Jeugdlanddag, kinderfeesten in het kader van de 1 Mei viering en terreinritten 'voor militairen op toerfietsen'.³⁹

Er werden openluchtspelen georganiseerd, zoals het stuk Saestum in 1923 ter ere van het 25-jarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina. De Utrechtsche Jachtvereniging organiseerde jachtritten te paard.⁴⁰ In 1939 nam Prins Bernhard deel aan een van deze ritten, een crosscountry met slipjacht. Ook Prinses Juliana was hierbij aanwezig.

Natuurschoon onder druk

Eind jaren 1920 was duidelijk dat het natuurschoon op de Utrechtse Heuvelrug onder druk stond. Zeist had met het Zeisterbos een flink stuk natuur veiliggesteld maar ook hier waren er bedreigingen genoeg. Er waren concrete maatregelen nodig om stukken natuur veilig te stellen.

Zeist nam in 1932 een verordening uit Naarden/Bussum over om het afgraven van zandheuvels tegen te gaan. In het Gooi waren al kort na 1900 bezwaren gerezen tegen de aantasting van het landschap door villabouw en zandwinning. De verordening natuurschoon van de gemeente Zeist bevatte maatregelen ter voorkoming van 'zandverstuivingen en schending van natuurschoon'.⁴¹ Voor het Zeisterbos golden in de jaren 1920 en 1930 twee bedreigingen. In de eerste plaats de bouw van villa's voor welgestelden, in de tweede plaats het verdwijnen van het uitzicht. Dat laatste was van groot belang voor de beleving van het natuurschoon.

We zagen hierboven al dat de dreiging van villabouw in het bos in 1924 grotendeels was afgewend. De ontwikkeling van de villawijken Kerckebosch en Hooge Dennen en de bouw van villa's langs de Lorentzlaan betekende wel dat het bos aan twee zijden werd ingekapseld. De huizenrijen rukten hoe dan ook op. Villawijk Kerckebosch werd deels op grond van het Zeisterbos aangelegd en kreeg via de Prins Bernardlaan en de Jagersingel een ontsluiting naar de Woudenbergseweg. Vooral in de jaren 1927-1937 veranderde het dorp Zeist in hoog tempo. Het aantal inwoners nam toe van 21.000 tot 31.000 en daarmee groeide de vraag naar woonruimte. Dat betrof overigens niet alleen villa's voor welgestelden. In 1937 maakte de gemeente voor het

10 Ansichtkaart Laan van
Beek en Royen, datering
1900-1910 (bron: GAZ,
topografisch-historische
atlas)

eerst een uitbreidingsplan om de groei van het dorp in goede banen te leiden. Naar aanleiding daarvan schreef *Utrechtsch Nieuwsblad* over het 'vraagstuk der buitenplaatsen.' De krant merkte op: 'Er heeft in Zeist altijd al een Zeisterbosch-probleem bestaan, maar dat is heusch niet het enige.' Het uitbreidingsplan moest het 'wilde bouwen' tegengaan. Er was een compromis nodig om 'de kip met de gouden eieren niet te slachten, maar krachtdadig op de bres te staan voor het behoud van de mogelijkheid der aanraking der ongerepte natuur en van een doelmatige bebouwing tevens.'⁴² Van de ongerepte natuur werden steeds meer stukken opgeofferd.

Natuurbescherming was in deze periode vechten tegen de bierkaai. Wel probeerde de rijksoverheid met de Natuurschoonwet van 1928 aantasting van landgoederen tegen te gaan. Voor tijdgenoten was het pijnlijk om te zien hoe het natuurschoon op landgoederen hier en daar teloor ging. Landgoedeigenaar en natuurbeschermmer W.H. de Beaufort schreef in verband met de dreigende verkaveling van Kersbergen over de 'verkaveling der oude buitens' en 'vernietiging [van] natuurschoon'. Hij was niet optimistisch over de kans om deze trend te stuiten. 'Dit is naar mijn mening een onherroepelijk gevolg van de tijdsomstandigheden. Ik vrees dat mobiliseeren van publieke en gemeentelijke belangstelling in deze provincie weinig bereiken kan om tweeërlei redenen: men wordt niet spoedig enthousiast in Utrecht en de gronden zijn er veel te duur.'⁴³

Hij vestigde zijn hoop op een nieuwe stichting die in 1927 als Stichting Het Utrechts Landschap van start zou gaan. Een student die in het geweer kwam tegen het omhakken van bomen in het 'Zeister Bosch' had evenmin vertrouwen in een goede afloop. In een brief aan Natuurmonumenten voorspelde hij 'dat pogingen van Uw kant om de eigenaar op ideeële gronden van hun voornemen om t bosch om te hakken te doen afzien, schipbreuk zullen lijden op gebrek aan inzicht en beschaving.' De 1400 bomen waren volgens hem al gemerkt om gekapt te worden. Dit betrof overigens niet het Zeisterbos zoals wij dat nu kennen maar het zogenaamde Reigersbos achter Slot Zeist, een beukenbos dat in 1924 voor een belangrijk deel tegen de vlakte ging.⁴⁴ Deze aanslag op de Zeister bosvoorraad leidde in 1925 nog tot kamervragen aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw.⁴⁵ Over het Zeisterbos zelf klonken ook pessimistische geluiden. Tijdens een raadsvergadering kwamen de plannen voor een kwekerij, een hertenkamp en een vijver ter sprake. Raadslid Geijtenbeek had hier bezwaren tegen. Volgens hem werd hiermee 'een mooi stuk natuur aangerand'. 'Van het Zeisterbosch, eertijds aangekocht als bosch, en als rustige wandelplaats van zeer groote beteekenis voor Zeist, wordt steeds meer en meer afgeknabbeld. Het voorbosch is reeds bedorven door de

direct daaraan verrezen bebouwing en den aanleg van een weg... Het aantrekkelijke van het bosch gaat, inzonderheid voor de hier rust en verpoozing zoekende vreemdelingen, verloren, hetgeen te bejammeren is.⁴⁶

Voor de rustzoekers nam de waarde van het bos volgens dit raadslid af. Daarnaast bleek dat het bos door veroudering aan kwaliteit inboette. Deelnemers aan een excursie van de Natuurhistorische Vereeniging, afdeling Zeist, constateerden in 1936: 'Dicht staan de bomen al niet meer op elkaar en wat er staat, begint al aardig oud te worden'. Volgens het verslag van deze excursie had de grove den na 140 jaar weinig weerstand meer. De bomen hadden last van 'dennenroest' en van meikevers 'waarvan de larven zich tusschen het hout en de schors van de zwakste boomen ontwikkelen om dan na 15 Mei als kever weg te vliegen.' Tijdens de excursie kregen de deelnemers onder andere uitleg over de kruisbek ('een vogel, die door zijn bijzonder gevormden snavel de dennenappels weet te openen'), waarover Thijsse in 1913 had geschreven dat hij in sommige jaren 'in ontelbare menigte' aanwezig was.⁴⁷ Volgens *Natura*, het maandblad van de Natuurhistorische Vereniging, was de vogel in 1932 zeldzaam na de 'grootte invasie van 1930'. Over de vegetatie in dennenbossen 'wier flora volkomen oneigen is' meldde het blad weinig positiefs. Lichtpunt was dat sommige bosbouwers de bodem verbeterden 'door het tus-senzaaien van loofhout'.⁴⁸ In het Zeisterbos was dat, zoals we zagen, al vroeg het geval.

Juist in deze jaren vonden verbeteringen plaats in het bos. Er werden op grote schaal booms-oorten aangeplant als douglas, Japanse lariks en Amerikaanse eik. De grove dennen werden zoveel mogelijk gehandhaafd. Door de nieuwe aanplant ontstond een kleinschalige, gevarieerde bosstructuur. Hiermee liep het Zeisterbos vooruit op naoorlogse ontwikkelingen.⁴⁹

De gemeente Zeist bezon zich ook op andere maatregelen om het bos aantrekkelijk te houden voor het publiek. Een van de resultaten daarvan was de aanleg van het hertenkamp in 1935. De werkzaamheden werden uitgevoerd in het kader van de werkverschaffing, waarvoor Staatsbosbeheer een plan had opgesteld. Werkverschaffing in bestaande bossen betekende in de eerste plaats onderhoud door uitdunnen van bossen en verharding van wegen. Boswachterij De Vuursche was in 1937 speciaal door Staatsbosbeheer gevormd om werklozen in Utrecht aan werk te helpen.⁵⁰ In het Zeisterbos ging het onder andere om het graven van de bosvijver, het onderhoud van paden in het bos en de aanplant van nieuwe bomen. Daarnaast richtte de gemeente haar aandacht op de zandheuveld als uitzichtpunten in het bos.

Voor het natuurschoon was het 'panorama' vanaf de heuvels van groot belang. Bezoekers aan de bossen op de Heuvelrug moesten niet alleen van de rust onder het 'lover' kunnen genieten, zij moesten ook over de natuur en het landschap uit kunnen kijken. Het gaf een gevoel van vrijheid om boven het bos uit te stijgen en kerken, huizen en de wijde omgeving te kunnen zien. Vanaf een hoger standpunt leek het Nederlandse landschap nauwelijks onder te doen voor de bejubelde berggezichten in Duitsland en in Zwitserland. Althans, zo zag men dat nog rond 1900, ook in de 'grootte Buitenplaats' Zeist.

Voor al bij Doorn, Rhenen en Amersfoort was het uitzicht riant. Tuinarchitect A.C. Poortman hield rekening met de 'uitzichten' in zijn plan voor het Bergkwartier op de top van de Amersfoortse berg. Hier was de situatie omgekeerd ten opzichte van het Zeisterbos. Op de berg was weinig aanplant - hoofdzakelijk eikenhakhout -, waardoor wandelaars een fraai uitzicht hadden over de Heuvelrug tot Utrecht aan toe. Al in de jaren 1930 werd opgemerkt dat delen van dit panorama door villabouw en begroeiing dreigden te verdwijnen. In het Zeisterbos was het uitzicht uiteraard een minder prominent gegeven. Toch zagen we dat de vier tot vijf meter hoge zandheuveld een attractie vormden. Dat gold vooral voor de Stuijtheuvel.

De Stuijtheuvel was een opvallend overblijfsel van de dekzanden die de bodem van het Zeisterbos bedekken. Met een hoogte van ca 6,5 meter was de heuvel het hoogste punt in het

11 Ansichtkaart Koekepan
met man, datering
1900-1910 (bron: GAZ,
topografisch-historische
atlas)

bos. Vlakbij de heuvel bevond zich de iets lagere Uilenberg. In 1934 besloot de gemeente om de bouw van een uitkijktoren in de nabijheid van de Stuifheuvel te onderzoeken. Gemeentewerken diende in juli 1934 een voorstel in voor de bouw van een toren met bijbehorende tekening. Naast de recreatieve betekenis zou de toren ook dienst kunnen doen als observatiepost voor bosbranden. Dat was geen overbodige luxe, gezien de bosbrand in 1927, die was veroorzaakt door picknickende automobilisten. In de brief aan B&W stond: 'Naar mijn meening kan de toren zeer goed worden geplaatst op een ongeveer 4,- m. hoogen heuvel, gelegen op ± 85 ,- m. ten zuiden van de boswachterswoning. In aanmerking nemende, dat het benodigde hout, met uitzondering van dat voor trappen, bordes en hek, uit het bosch kan worden betrokken, worden de bouwkosten op f 2000,- geraamd.'

Deze uitkijktoren werd uiteindelijk niet gebouwd. Wel besloot de gemeente om de Stuifheuvel op te hogen tot 9,5 meter.⁵¹ Ook dit werk werd door werklozen uitgevoerd. Na voltooiing van het werk konden bezoekers blijven genieten van het uitzicht op de omgeving. Ze hadden zicht op het bos en diverse 'landhuisjes', op de villawijk Kerckebosch, de kerk aan de Boulevard, de rooms-katholieke kerk, conferentieoord Woudschoten en de Pyramide.⁵² Zo bleef het bos aantrekkelijk voor uitstapjes vanuit Utrecht. De N.V. Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij te Zeist maakte in een gids uit 1938 reclame voor het bos. Per luxe-autobus konden bezoekers naar Zeist voor een bezoek aan 'den trots dezer gemeente' met als attracties de Stuifheuvel, de boswachterswoning, de koekepan, de Valleien, de Fransche put, de Wonderboom, en het 'Lijster-, Fazanten-, het Kraaien- en het Palmbosch'.⁵³ De blijvende belangstelling was niet in het minst te danken aan een onvermoeibare voorvechter van toeristisch Zeist: George H. Figi. Het Zeisterbos werd opgenomen in een Stertocht van acht samenwerkende VVV's. Tijdens een excursie in 1939 bezochten deelnemers de Stuifheuvel, het Oranje-Nassapark, het Groene Bergje, de Bosvijver en het Jagershuis.

Conclusie

De gemeente Zeist nam in de periode 1913-1940 diverse maatregelen voor natuurbehoud en recreatie in het Zeisterbos. Bij natuurbehoud ging het om bodemverbetering en het toepassen van gevarieerde beplanting met loofhout en naaldhout. De gemeente volgde hierin de voorstellen van Staatsbosbeheer. Vanuit recreatief oogpunt erkenden de gemeente en organisaties als Staatsbosbeheer, de VVV en de ANWB de waarde van het natuurschoon als trekker voor bezoekers aan Zeist.

Het was in 1940 te vroeg om te zeggen dat de combinatie van natuurbehoud en recreatie volledig geslaagd was. Daarvoor liet vooral de natuurontwikkeling teveel te wensen over. Toch is in deze periode onmiskenbaar de basis gelegd voor het gevarieerde bos dat wij nu kennen. Het Zeisterbos is een van de vroegste voorbeelden van een bos waarin een kleinschalige en gevarieerde beplanting consequent werd toegepast. Deze werkwijze is deels terug te voeren op de ervaringen van Staatsbosbeheer met het beheer van het Mastbos bij Breda.

Essentieel voor de ontwikkeling van het bos was de keuze voor een globale overkoepelende doelstelling: handhaven van het Zeisterbos als 'wandelbosch'. Door de term wandelbos werden natuurschoon en recreatie aan elkaar gekoppeld, met als uitgangspunt de toegankelijkheid voor het publiek. De historie van het bos als wandelgebied in de negentiende eeuw gaf hier alle aanleiding voor.

Belangrijk was dat de organisaties die bij het beheer en het gebruik van het bos betrokken waren de overkoepelende doelstelling deelden. Het bos werd niet als 'productiebos' beschouwd, ook niet door Staatsbosbeheer, hoewel er in de jaren 1913-1917 veel vraag was naar hout. Villabouw aan de rand van het bos werd door de gemeente op beperkte schaal toegestaan om een deel van de aankoopkosten terug te verdienen. De gemeente liet zich hierin sterk beïnvloeden door de publieke opinie. In 1913 en 1917 reageerden pers en particulieren scherp op plannen van de gemeente om delen van het bos te verkavelen voor villabouw. De rust en de stilte in het bos moesten behouden blijven.

Op het gebied van recreatie schipperde de gemeente tussen de behoefte aan rust in de natuur en nieuwe voorzieningen. Als extra attracties realiseerde de gemeente een hertenkamp en een bizonpark en werd het uitzicht gehandhaafd door ophoging van de Stuifheuvel. Deze werkzaamheden werden uitgevoerd in het kader van de werkverschaffing. Een sportpark kwam er echter niet: dat paste niet aan de rand van een wandelbos. Wel gaf de gemeente ruimte voor eendaagse evenementen en wedstrijden in het bos. Zo slaagde de gemeente er in om een flink stuk natuur te handhaven en het aantrekkelijk te houden voor gebruikers met verschillende behoeften. Zodat de trots van de gemeente Zeist in 1940 nog steeds een bezoek waard was.

Nawoord

In de naoorlogse periode nam het belang van het Zeisterbos voor natuurbeleving en recreatie langzamerhand af. Het bos was de oorlog zeker niet ongeschonden doorgekomen. In 1944 was in opdracht van de *Wehrmacht* een flinke hoeveelheid hout gekapt, waaronder een deel van de oorspronkelijke aanplant van grove dennen. Na de oorlog liet vooral de ontwikkeling van de natuur te wensen over. Toch was er ook sprake van continuïteit ten opzichte van de vooroorlogse periode. Staatsbosbeheer stelde nog tijdens de oorlog vast hoe de natuur hersteld zou kunnen worden. In 1947 ging de Heidemaatschappij daarom over tot aanplant van douglas en Japanse lariks. De stuifzandheuvelds bleven tot in de jaren zeventig populair bij fietsers en dagjesmensen maar duidelijk was ook dat de aandacht van het publiek zich naar het buitenland verlegde. Door de toegenomen welvaart raakte het Zeisterbos op de achtergrond. Het werd een typisch gemeentebos dat een lokale functie vervulde als wandelbos voor de bevolking van Zeist. Met de overdracht aan Het Utrechts Landschap in 1994 trad een nieuwe fase in van beheer en natuurontwikkeling. In lijn met de vanaf 1913 ingezette traditie zorgde Het Utrechts Landschap voor een grotere soortenrijkdom, waarbij de stichting er nadrukkelijk voor heeft gekozen om het aandeel uitheemse soorten als douglas, lariks en Amerikaanse eik terug te dringen. De afgelopen decennia is het Zeisterbos uitgegroeid tot een gevarieerd natuurbos dat een waardevolle plaats inneemt in de structuur van bossen en landgoederen op de Heuvelrug.

Afkortingen

GAZ Gemeentearchief Zeist

Bronnen

GAZ

Topografisch-historisch atlas
Stukken betreffende het Zeisterbos, 1919-1946, 4
Grondbedrijf Zeist, 1052
Rijwielpadvereniging U.M.O., 1918-1968, 98

Stadsarchief Amsterdam

Archief Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 999, 1.2.13.2.1 bemoeienis met het behoud van natuur- en landschap-schoon / heel Nederland, 2151 Kersbergen, 2158 Slot Zeist en Bos (Zeist)

Literatuur

Anema, 1999 ➤ K. Anema, *Het Haagse Bos*, Abcoude, 1999.

Bank en Buuren, Van, 2000 ➤ J. Bank en M. van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag, 2000.

Buis, 1999 ➤ J. Buis, *Staatsbosbeheer: 100 jaar werken aan groen Nederland*, Utrecht, 1999.

Burg, Van der, en Rhoen, 1994 ➤ V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, *De Gemeenteraad van Zeist, 1851-1976*, Rotterdam 1994.

Caspers, 1999 ➤ M.A. Caspers, *Het Mastbos*, Abcoude, 1999.

Coesèl e.a., 2007 ➤ M. Coesèl e.a., *De natuur als bondgenoot. De wereld van Thijsse en Heimans in historisch perspectief*, Zeist, 2007.

Coops, 2003 ➤ T. Coops, *Het Bos van Blauw, Gooilust en het Corversbos. Biografie van een 's Gravelandse buitenplaats*, 's Graveland, 2003.

Francken, 1938 ➤ A.W. Francken, *Van Bosch en Hei en Zonneschijn. Per NBM door Neerland's schoonste drevén. Per luxe-autobus: van Utrecht naar Zeist (Zeister Bosch)*. Aangeboden door de N.V. Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij te Zeist, Zeist, 1938.

Kraal, 1907 ➤ J.W. Kraal, *Nieuwe Gids van Zeist*, Zeist 1907.

Kraal, 1933 ➤ J.W. Kraal, *Gids van Zeist en de Stichtsche Lustwarande*, Zeist, 1933.

Lamers, 1986 ➤ L. Lamers, 'Beheersplanning voor het Zeisterbos', in *Nederlands Bosbouw tijdschrift* jrg. 58, 1986, 6.

Natura, 1932 ➤ *Natura, Orgaan der Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging*, 1932.

Oldenburger-Ebbers e.a., 1996 ➤ C.S. Oldenburger-Ebbers e.a., *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, deel Oost en Midden: Gelderland en Utrecht*, Rotterdam 1996.

Oudemans, 1906 ➤ J.Th. Oudemans, *De Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland, haar oorsprong, haar rechten van bestaan en haar streven*, Amsterdam, 1906.

Polak, 1929 ➤ H. Polak, *Het kleine land en zijn groote schoonheid*, Amsterdam, 1929.

Rhoen, 1999 ➤ R.P.M. Rhoen, *In de voetstappen van Hendrik Marsman (1899-1940) door het dorp Zeist*, Zeist, 1999.

Rhoen, 2004 ➤ R.P.M. Rhoen, 'Het landschap rondom Slot Zeist', in: *Seijst*, 34, 2004, nr 1.

Thijssse, 1913 ➤ J.P. Thijssse, *Bosch en heide*, Zaandam, 1913.

Visser, 1986 ➤ H. Visser, 'Beheer Zeisterbos 1913-1982' in: *Nederlands Bosbouw Tijdschrift*, jrg. 58, nummer 6, juni 1986.

Volkers, 2011 ➤ K. Volkers, *Zeist door de tijd, een cultuurhistorische atlas*, Amsterdam, 2011.

Vijftig jaar natuurbescherming, 1958 ➤ *Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland, gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het gouden jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland*, Amsterdam, 1958.

Windt, Van der, 1995 ➤ H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*, Amsterdam, 1995.

Noten

1 Kraal, 1907.

2 Gids voor Zeist, 1896.

3 Windt, Van der, 1995, 40-41.

4 Coesèl, e.a., 2007, 11.

5 Windt, Van der, 1995, 38.

6 Oudemans, 1906, 9.

7 Vijftig jaar natuurbescherming, 1958, 19.

8 Archief Eemland, Stads cq. Gemeentebestuur Amersfoort 1811-1945 (0002.01), 5919 (stukken met informatie over geologisch interessante plekken in het Bergkwartier, brief J.P. Thijsse aan de gemeente Amersfoort 28 september 1917).

9 GAZ, Gemeentebestuur Zeist 1906-1945 (4), 334 (stukken betreffende inbrengen en uitnemen van gronden in/uit het grondbedrijf, kaart bij het raadsbesluit 22 januari 1914).

- 10 GAZ, Gemeentebestuur Zeist 1906-1945 (4), 334 (stukken betreffende inbrengen en uitnemen van gronden in/uit het grondbedrijf raadsbesluit 22 januari 1914: 'in te brengen in het grondbedrijf de gedeelten der Zeister bosschen op bijgaande verkavelingskaart met een roode lijn aangegeven').
- 11 Het Nieuws van den dag, 4 februari 1914.
- 12 Caspers, 1999, 24.
- 13 Buis, 1999, 48.
- 14 Buis, 1999, 48: 'Dat Staatsbosbeheer ernaar streefde om toch zoveel mogelijk 'natuurlijk' bos aan te leggen, is te herleiden tot de invloed van één man, houtvester Van Schermbeek'.
- 15 Windt, Van der, 1995, 38.
- 16 Caspers, 1999, 22.
- 17 Voor een gedetailleerde beheersgeschiedenis van het Zeisterbos, zie Visser, 1986.
- 18 Zie de Kaart van het Zeisterbosch aangevende de plaatsen waar proefkuilen zijn gegraven.
- 19 Visser, 1986.
- 20 Nieuwe Rotterdamsche Courant, 15 september 1926.
- 21 Windt, Van der, 1995, 62-63.
- 22 Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland, 1958, 19.
- 23 Oldenburger-Ebbers, 1996, 272.
- 24 Zie ook de Bedrijfskaart Zeisterbos, toestand zomer 1925.
- 25 GAZ, Gemeentebestuur Zeist 1906-1945 (4), 2309 (brief Staatsbosbeheer aan gemeente Zeist 18 juli 1914).
- 26 Windt, Van der, 1995, 61.
- 27 Natura, 1932, 35.
- 28 Volkers, 2011, 151.
- 29 Anema, 1999, 15-16.
- 30 Buis, 1999, 20.
- 31 GAZ, Gemeentebestuur Zeist 1906-1945 (4), 2317 (stukken betreffende het Zeisterbos, bestemming en onderhoud van de uitspanning het Jagershuis, raadsbesluit 18 december 1913: 'het z.g. Jagershuis in het Zeisterbosch te bestemmen voor uitspanning').
- 32 GAZ, Gemeentebestuur Zeist, 1906-1945 (4), 2332 (stukken betreffende het Zeisterbos, stukken betreffende aanleg van een sportpark in het Zeisterbos, ontwerp-tekening Meerdink 5 november 1913).
- 33 Te voet van Amsterdam naar Arnhem, ANWB, 's Gravenhage, 1914.
- 34 GAZ, archief U.M.O.
- 35 Kraal, 1933.
- 36 Rhoen, 1999.
- 37 Coops, 2003, 183 e.v.
- 38 Bank en Buuren, Van, 2000, 264.
- 39 Utrechtsch Nieuwsblad, 23 mei 1933, 2 mei 1933 en 3 april 1940.
- 40 Utrechtsch Nieuwsblad, 20 februari 1937.
- 41 GAZ, Gemeentebestuur Zeist 1906-1945 (4), 2303 ('Verordening houdende regelen nopens het afgraven van terreinen en het graven naar zand, grint en leem ter bescherming van het natuurschoon in de gemeente Zeist').
- 42 Utrechtsch Nieuwsblad, 3 april 1937.
- 43 Stadsarchief Amsterdam, Archief Natuurmonumenten (999), 2151.
- 44 Idem.
- 45 Rhoen, 2004, 11.
- 46 GAZ, Gemeentebestuur van Zeist, 1934.
- 47 Thijsse, 1913, 53.
- 48 Natura, 1932.
- 49 Lamers, 1986, 176.
- 50 Jaarverslag Staatsbosbeheer 1938, 37.
- 51 GAZ, Gemeentebestuur Zeist 1906-1945 (4), 2310 (Raadsbesluit 13 augustus 1936).
- 52 GAZ, Zeister Courant, 26 maart 1938.
- 53 Francken, 1938.

Frederike I. Kappers

David en Jacob Pouchoud

**Agent van de koning van Groot-Brittannië,
1715-1762**

In 1685 vestigde de ongeveer 20-jarige David Pouchoud zich in Utrecht. Hij was de bastaardzoon van een Nederlandse koopman die verbonden was aan het consulaat-generaal te Marseille en de kleinzoon van een knecht van dat kantoor.

Hoewel hij een goede opvoeding genoten had en zijn talen goed sprak bleef hij als buitenechtelijk kind van een arme Française van lage afkomst in het zeer standsbewuste Utrecht van de achttiende eeuw een buitenstaander. Hij maakte van dit nadeel echter een voordeel. Juist omdat hij niet verbonden was met allerlei belangengroepen kon hij vertrouwelijke en

Frederike I. Kappers (1941) studeerde biologie aan de Universiteit van Amsterdam, waar zij in 1984 ook promoveerde. Na haar studie was zij werkzaam in milieuonderzoek bij de rijksoverheid. In 1999-2000 studeerde zij historische geografie in Utrecht. Sindsdien verricht zij onderzoek naar de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

delicate zaken afhandelen

voor een internationaal

georiënteerde elite zonder

met hen op voet van

gelijkheid te staan. De

perfecte rol voor een

bastaard?

In deze studie wordt zijn

leven en dat van zijn zoon

en opvolger Jacob gevolgd.

Beschreven wordt de rol van

David bij de organisatie van

het Vredescongres te Utrecht (1712-1713), zijn kortstondige avontuur als fabrikant van zijde en de relatie van vader en zoon Pouchoud met de koningen George I en II van Groot-Brittannië en stadhouder Willem IV.

Introductie¹

Het was op 20 september 1729² een drukte van belang bij het huis Fresenburg op de Oudegracht te Utrecht. De koning van Groot-Brittannië kwam met zijn gevolg op doorreis van zijn keurvorstendom Hannover naar zijn koninkrijk overzee 's avonds rond negen uur in Utrecht aan. In zijn koets zat ook de marquis De la Fort.³ Tevoren was al een detachement van de garde te paard uit 's-Gravenhage naar Woerden, Bodegraven, Gouda, Rotterdam, Schiedam en meer plaatsen langs de route gestuurd. De koning overnachtte bij zijn commissaris, de heer Pouchoud, en vertrok de volgende dag 's morgens om half zeven weer.

Omstreeks elf uur kwam de koning in een open koets, bespannen met zes paarden, aan bij de Oostpoort te Rotterdam. Hij werd gevolgd door verschillende post chaisen, ook bespannen met zes paarden, en bagagewagens. Hij had haast. De commandant van de begeleidende garde, de graaf van Bentheim, had bij de poort zijn manschappen willen opstellen, maar de koning vroeg of hij net zo makkelijk door de stad als over de singels kon passeren. Op het bevestigende antwoord reed de koning dwars door de stad. Het volk kwam van alle kanten aangestroomd om de koning te zien. Men juichte en riep 'lang leve de Koning'. Saluutschoten klonken vanaf de wallen. Tot tevredenheid van de burgemeesters liep alles goed af. En voort ging het richting Maassluis waar hij de koets verliet en in een sloep plaats nam. De krant deed vervolgens in geuren en kleuren verslag over de ontvangst ter plaatse en de overtocht.

Dit is een van de vele verslagen in de nationale en internationale periodieken die in de loop der jaren verschenen over het verblijf van de Engelse koning te Utrecht op doorreis van Hannover naar Londen en omgekeerd.

Wie was die mijnheer Pouchoud?

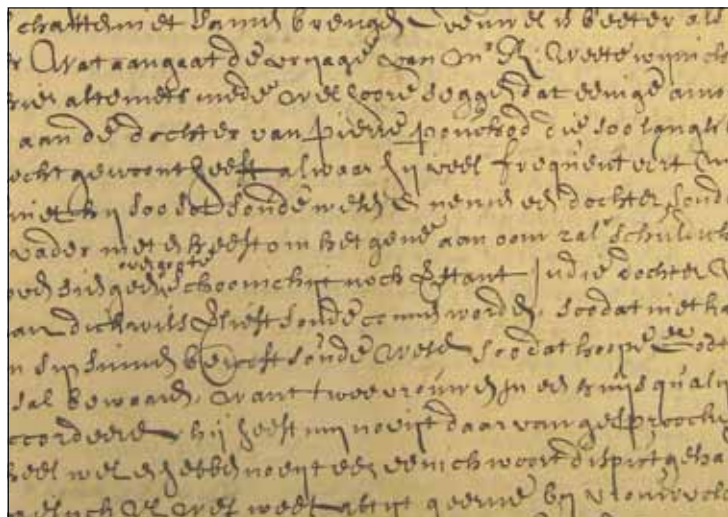
Afkomst en familie

Op 18 oktober 1685 herriep koning Lodewijk XIV van Frankrijk het Edict van Nantes, waardoor de protestanten hun geloof niet meer vrij konden belijden. Zij werden al eerder sterk vervolgd, waardoor een grote stroom vluchtelingen uit Frankrijk onder andere in noordelijke richting op gang was gekomen.

De economie van de Republiek had zwaar geleden onder de Franse invallen in 1672 en de volgende jaren. De vluchtelingen waren goede vaklui en kapitaalkrachtig. Zij zouden een impuls kunnen geven aan de economie. Net als alle andere steden in de Republiek probeerde Utrecht de vluchtelingen met stimuleringsmaatregelen te verleiden zich te vestigen binnen haar muren.

Onder de Franse immigranten die gebruikmaakten van deze regelingen bevond zich David Pouchoud. De bronnen laten ons in de steek bij het achterhalen van zijn plaats van herkomst, geboortedatum en alle andere persoonlijke gegevens. Het eerste bericht over hem is te vinden in de vroedschapsresoluties van 13 september 1685: David Pouchoud: burgerschap vereert, exemptie van alle personeele lasten voor twaalf jaren en burgerneeringe te doen sonder gildgeld te betalen. Hij moet een jaar of twintig geweest zijn. Dat volgt uit een akte van 10 september 1688 waarin hij zelf opgaf op dat moment 23 jaar oud te zijn.⁴ Hij moet dus geboren zijn tussen 11 september 1664 en 9 september 1665.

Veel Franse immigranten sloten zich aan bij de Waalse gemeente, maar David is niet terug te vinden in het lidmatenregister. Hij trouwde op 24 augustus 1686 in de gereformeerde kerk met de bakkersdochter Anna van Resant. Voorafgaand aan het huwelijk werden huwelijkse voorwaarden opgesteld waarbij David geassisteerd werd door Johan de Latfeur en David Martens.⁵ Anna werd bijgestaan door haar vader Crijn van Resant, Arent Haeck uit Amsterdam⁶, broer van haar overleden moeder en Henricus van den Bosch, fabrikant van Utrecht⁷ en echtgenoot van Elisabeth van Resant, zuster van Crijn. Latfeur was bovendien getuige bij het huwelijk.

1 Detail van de brief van David Martens jr aan zijn broer Jacob Martens, 7-6-1667. HUA archief fam Martens, inv. nr. 158.

Anna was 18 december 1664 gedoopt in de Janskerk in Utrecht. Haar ouders, Crijn van Resant en Mechteld Haeck, waren welgesteld en woonden in het huis De Drie Morianen in de Voorstraat te Utrecht.⁸ Met Arent Haeck uit Amsterdam hadden de Pouchouds regelmatig contact over het beheer van roerend en onroerend bezit afkomstig uit de erfenis van Mechteld Haeck dat Arent voor Anna had beheerd tot haar huwelijk. Anna overleed in 1733 in Utrecht en werd 2 december in de Buurkerk begraven. De hele familie Van Resant was gereformeerd.⁹ Er zijn geen aanwijzingen dat er verbanden met hugenoten of afstamming uit zuidelijke streken waren.

David en Anna kregen een aantal kinderen waarvan drie de volwassenheid haalden:

- Magdalena (of Mechtelina; 1688-1753), getrouwd met Isaak van Vianen, predikant te Kockengen. Na haar overlijden nam haar broer Jacob twee van haar kinderen in zijn huis op.¹⁰
- Margareta (1690- voor 1736), getrouwd met Anthoni van der Burgh, commies te Heusden.¹¹
- Jacob (26 januari 1696 gedoopt te Utrecht, 9 december 1762 begraven te Utrecht), getrouwd te Utrecht op 11 maart 1737 met Margareta Constantia Ruland.¹² Zij was 9 september 1714 gedoopt in de Westerkerk te Amsterdam als dochter van (Jan) Gerhard Ruland en Maria Elisabeth van Beuningen.¹³ Deze laatste had veel zakelijke belangen in Engeland en Frankrijk. Gerhard Ruland was al voor 1732 overleden.

Op 24 april 1738 werd Maria Elisabeth, het enige overlevende kind van Jacob en Margareta, gedoopt. Zij bleef ongetrouwd en overleed in Utrecht op 22 februari 1828. Het waren sterke dames: ook haar moeder Margareta Constantia werd oud. Zij werd 84 en 12 maart 1799 begraven in de Buurkerk.

David overleed 21 juli 1736 te Utrecht.¹⁴ Met het overlijden van zijn kleindochter Maria Elisabeth Pouchoud in 1828 verdween de familie Pouchoud uit de Utrechtse geschiedenis.

Het consulaat van de Republiek in Marseille

Het onderzoek naar de afkomst van David Pouchoud bleef onbevredigend. Was hij een Franse protestant die uitgeweken was naar de Republiek vanwege de vervolgingen? Van der Spek¹⁵ onderzocht de ontvangst en integratie van hugenoten in Utrecht. In zijn naamlijsten komt Pouchoud voor, echter zonder plaats van herkomst of argumentatie waarom Pouchoud als hugenoot beschouwd moest worden. Ook is het verbazingwekkend dat een jongeman van 20 jaar, die zich nog moest bewijzen, belastingvoordelen kreeg. Daarom leek een nader

2 Contract manufactuur Pouchoud, Brieux en Fabre. HUA SA, inv. nr. 1081.

onderzoek naar de getuigen bij de notariële akte van huwelijkse voorwaarden op zijn plaats. Anna nam haar vader en twee ooms mee. David was vergezeld door David Martens en Johan de Latfeur. Het was gebruikelijk dat er familieleden bij zo'n gelegenheid meekwamen.

Maar welke relatie hadden deze twee Utrechtse notabelen tot David Pouchoud? Daarvoor moet een korte schets gegeven worden van de achtergrond van beide heren. David Martens (1643-1723) was een telg uit de bekende Utrechtse familie Martens. Hij was de ongehuwd gebleven zoon van Carel Martens en Jacoba Lampsins. Carel had een eveneens ongehuwd gebleven broer David Martens (1605-1665). Ter onderscheiding worden beide Davids senior en junior genoemd. David sr was koopman in Marseille.¹⁶ Van 1659 tot zijn dood was hij consul-generaal te Marseille en Toulon. Hij was de opvolger van Daniel de Latfeur die

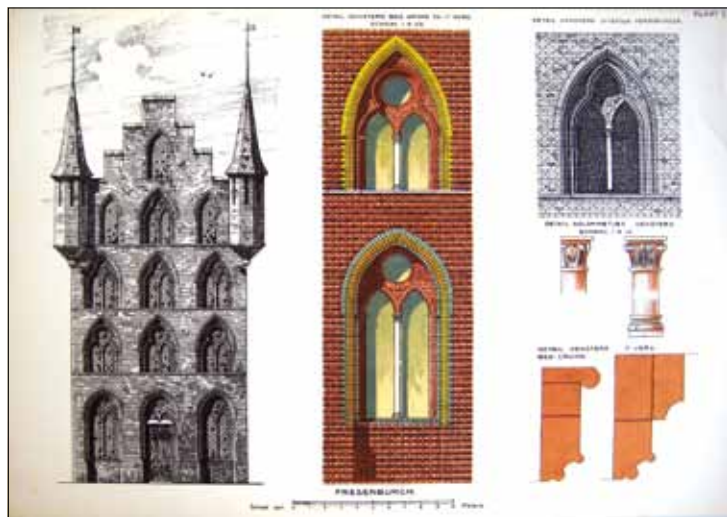
van 1648 tot zijn overlijden 16 januari 1659 consul-generaal in dezelfde plaatsen was. De Latfeur en Martens waren deelgenoten in een handelscompagnie in Marseille.

Neef David jr volgde senior in 1665 op als consul-generaal te Marseille. Hij hield er in 1679 mee op. Het kantoor werd door Nicolaes Ruts voortgezet tot 1689. Zijn broer Egidius (Gillis) Ruts was lid van de firma Ruts & Van der Cruijs en vice-consul te Marseille in 1687-1688. De tante van deze broers was Catharina de Latfeur, een zuster van Johan de Latfeur en getrouwd met Nicolaes Ruts sr. Hun vader Charles de Latfeur was in 1608 getrouwd met Hester van der Meulen, telg uit een rijke Utrechtse familie. Johan de Latfeur (begraven Utrecht 26-7-1691) was een vermogende rentenier. In 1666 vormden Nicolaes Ruts, David Martens jr en Adriaen van der Cruijs een nieuwe handelscompagnie in Marseille.

David jr belastte zich met het afwikkelen van erfenis van David sr te Marseille.¹⁷ Hij schreef daar vanuit Marseille uitvoerig over aan zijn moeder en zijn broers Carel en Jacob in Utrecht.

David jr noemde in zijn brief van 7 juni 1667 ook nog een schandaaltje. Er was een vrijage geweest tussen mijnheer R. en de dochter van Pierre Pouchod, knecht van David Sr. Zij bezat geen stuiver. Over R. vertelde David: hij heeft gelijk uedele wel weet altijd geerne bij vrouwvolck gefrequentieert.

Hoewel dochter Pouchod en kind niet met name genoemd werden is er *circumstantial evidence* dat David Pouchoud een kind was van iemand op het kantoor te Marseille. Na analyse van de brieven van David Martens jr kan geconcludeerd worden dat Nicolaes Ruts, die op 15 oktober 1634 te Amsterdam gedoopt werd als zoon van Gillis en Magdalena Ruts, de mogelijke vader was van David Pouchoud.¹⁸

3 Huis Fresenburg, Oudegracht 113 te Utrecht. Reconstructie van de voorgevel van het middeleeuwse stadskasteel. In dit huis woonde de familie Pouchoud in de periode 1712-1787. Uit: S. Muller, 1911.

Als dat zo was dan zal de zoon waarschijnlijk in Marseille opgevoed zijn en een opleiding op het kantoor van Martens en later van Ruts gehad hebben. Waarmee de betrokkenheid van David Martens en Johan de Latfeur begrijpelijker wordt. Hij moet een goede opvoeding gehad hebben zoals kan blijken uit zijn geoefende handtekening in de akte van 1686 onder de huwelijksvoorwaarden en uit zijn talenkennis (waarover in het hoofdstuk over het vredescongres meer). Misschien heeft de jonge Pouchoud stage gelopen bij een handelsrelatie. Nog voor de intrekking van het Edict van Nantes was hij uit Frankrijk vertrokken met als eindbestemming Utrecht waar hij goede relaties had. Overigens blijkt niets van verdere contacten in Utrecht met de families Martens, Ruts, De Latfeur of Van der Cruijs.

Fresenburg

Uit de woonadressen van zijn kinderen die vermeld worden in de doop- en begraafregisters blijkt dat David Pouchoud achtereenvolgens een huis huurde op het Oude Kerckhof (1690) en op de Hoge Korenmarkt bij de Garenbrug (1699). De eigenaar van dit laatste huis had daar een zeepziederij gevestigd.

Op 28 januari 1712 kocht hij het Utrechtse stadskasteel Fresenburg¹⁹ uit de boedel van mr Willem van Zuilen, raad in de vroedschap. Het was een prestigieus huis gelegen aan de westzijde van de Oudegracht tussen de Bakkersbrug en de Jansbrug. De voorgevel zag er toen heel anders uit dan de huidige uit 1858 stammende gevel. Het werd in de verkoopakte beschreven als een groot huis met werf, kelders, stalling, hof en poortweg. Met zijn afmetingen van 30x11x16,5 m (lengte, breedte en hoogte) was het één van de grootste huizen van Utrecht.²⁰ De voor- en achtergevel waren trapgevels met op de hoeken uitkragende torentjes. De gevel was geheel uit verschillende kleuren geglazuurde baksteen in romano-gothische stijl gemetseld. Op oudere afbeeldingen is te zien dat het huis voorzien was van spitsboogvensters. Het huis had behalve de begane grond, twee verdiepingen en een zolder. Bij het bouwhistorisch onderzoek werd ontdekt dat de 6 m hoge begane grond bestond uit een voorzaal en een min of meer vierkante achterkamer met een haard in de noordmuur. Waarschijnlijk was er in die hoge ruimte een tussenverdieping met kleinere ruimtes. De achterkamer was betimmerd met eiken paneelbeschot. Half tegen de achtergevel stond een zestiende-eeuws huis van twee woonlagen.

4 *Gezicht op de Oudegracht te Utrecht uit het zuiden vanaf de Bakkerbrug naar de Jansbrug met links de huizen aan de westzijde van de gracht, waaronder de stadskastelen Blankenburg, Fresenburg en Oudaen, en rechts de gevel van het huis Putruwiel. Tekening van Jan de Beijer, 1745. HUA cat. nr. 35719.*

Er was een reusachtige tongewelfde kelder van 28 m lengte. Het erf liep door tot aan het Catharijneveld (het latere Vredenburg) waar de stallen op uit kwamen. Er was ook een uitgang in de Drieharingsteeg. De oorspronkelijke diepte van het perceel was ruim 110 m. Kortom een huis met vele mogelijkheden en waarin belangrijke gasten ontvangen konden worden.

Het huis werd gekocht zonder een hypotheek op te nemen. In 1728 en 1732 had David behoefte aan extra geld. Hij nam in deze jaren totaal drie plechten op het huis samen goed voor f 15.000: f 6.000 à 3, 6%, f 2.000 à 3,5 % en f 7.000 à 2,5 %. ²¹ Het huis is tot 1795 in het bezit van de familie Pouchoud gebleven. ²² Het werd toen verkocht voor f 9.600. ²³

Jacob Pouchoud woonde tot 23 mei 1726 bij zijn ouders in Fresenburg. Vanaf die datum ²⁴ huurde hij een huis met tuin en opstallen in de Oudwijkerveldsteeg van Hieronimus Simonsz van Alphen, hoogleraar aan de Utrechtse universiteit.

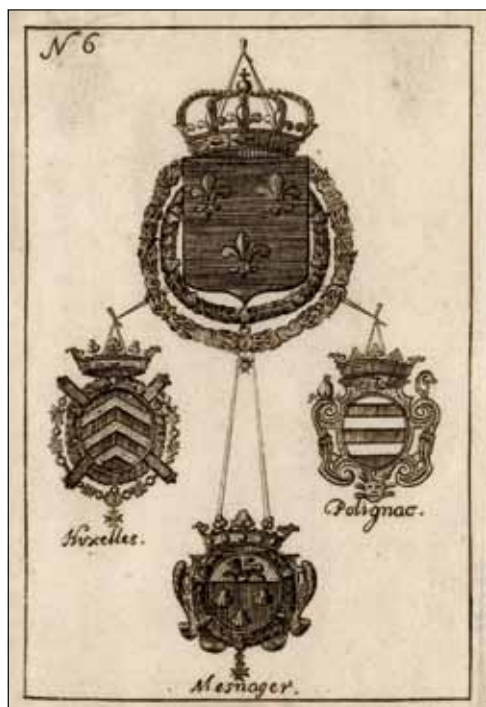
Na het overlijden van zijn ouders kreeg hij in 1736 bij de scheiding van de boedel het huis Fresenburg toegewezen. ²⁵ Hij ging daar na zijn huwelijk in 1737 met zijn echtgenote Margareta Constantia Ruland wonen.

In het grote huis was inwonend personeel: in 1747 waren dat drie mensen, in 1793 twee. ²⁶

In 1747 kocht schoonmoeder Maria Elisabeth van Beuningen de naast Fresenburg gelegen voormalige brouwerij Het Hart. ²⁷ Klein Fresenburg lag hier nog tussen, maar had geen eigen tuin, zodat het erf van Fresenburg grensde aan dat van Het Hart. Hierbij hoorde een stalling, een koetshuis en een kleine woning. Later, in 1758, erfde Margareta Constantia het pand van haar moeder. Jacob kreeg hierdoor midden in de stad de beschikking over koetshuizen en stallen op een groot binnenterrein met een uitgang naar het Vredenburg.

Uit de verkoopakte van het huis in 1787 blijkt dat er tussen beide percelen een lage muur was met een doorgang. In de tuin waren hyacinten- en tulpenbollen aangeplant die de verkopers Margareta Constantia en haar dochter Maria Elisabeth na de bloei terug wilden hebben. ²⁸

Bloembollen waren nog steeds prijzig, hoewel niet meer zo als tijdens de tulpenmanie in de zeventiende eeuw en de minder bekende hyacintenwindhandel in de eerste helft van de achttiende eeuw. Na het instorten van de speculatieve handel bleven de hyacinten toch de modebloem bij uitstek door de voorliefde van Madame de Pompadour voor deze bloem. Zij gaf in Europa de toon aan wat tuininrichting betrof. Bloembollen werden per bol verkocht. Voor geliefde soorten werd wel f 25 per bol gevraagd. ²⁹

5 Afbeelding van de wapens van de afgevaardigden Huxelles, Polignac en Mesnager, vertegenwoordigers namens Frankrijk bij de onderhandelingen voor de Vrede van Utrecht in 1713. Anoniem prentje afkomstig uit: Nicolas Chevalier, *Liste des noms et qualitez de leurs excellences mes seigneurs les plenipotentiaires etc.* uitgegeven in 1713. HUA cat.nr. 38696.

Koopman en zaakwaarnemer

Waarmee David aanvankelijk de kost verdiende, wordt niet geheel duidelijk. De eerste maal dat zijn beroep vermeld werd was in een akte van 12 april 1687 waarin stond dat hij kruidenier te Utrecht en burger van Utrecht was. Hierna viel het woord kruidenier niet meer. Tot 1715 was hij alleen koopman, daarna commissaris of agent van de koning van Groot-Brittannië. Een enkele maal duikt het woord koopman daarna nog op.

Hij had zakelijke relaties in Engeland, zoals blijkt uit notariële akten over wisselprotes-

ten. Uit de akten is niet af te leiden waarin hij handelde. Hij ging regelmatig naar Engeland. Zo kon hij de doop van zijn zoontje Petrus Arnoldus op 25 oktober 1709 in de Domkerk in Utrecht niet bijwonen wegens verblijf in Engeland. Zijn dochter Mechtelina nam de honneurs waar. Voor reizen naar het buitenland was, net als tegenwoordig, een pas nodig. Een vermelding van het verlenen van een pas door Engeland aan David Pouchoud op 15 maart 1706 is aangetroffen in de *State Papers*.³⁰

David manifesteerde zich al snel als zaakwaarnemer van familieleden.³¹ Het ging daarbij om de afwikkeling van erfenissen, aan- en verkoop van onroerend goed en beleggingen van geld in obligaties. Dit ging hem kennelijk zo goed af dat hij beroepshalve als zaakwaarnemer ging optreden. Vanaf 1702 kreeg hij veel zaken af te handelen voor de hugenoot Philippus Platel.³² Uit de vele bewaard gebleven notariële akten kon een lijst met namen van zakenrelaties samengesteld worden (bijlage 1).

David was vaak van huis. Zijn vrouw Anna moest daarom nog al eens nee verkopen aan zakenrelaties die aan de deur kwamen om bijvoorbeeld wissels te innen.³³ Zoon Jacob assisteerde zijn vader vanaf 1720.³⁴ In 1722 besloot David vrouw en zoon te machtigen om bij zijn afwezigheid in het buitenland zijn zaken af te handelen.³⁵

‘Zij moesten speciaal de wisselbrieven die op hem getrokken werden accepteren en betalen, en alle uitstaande schulden invorderen. Zij mochten kwitanties afgeven en in geval van onwillige debiteuren mochten zij naar de rechtbank gaan. De voordelige beslissingen moesten zij laten uitvoeren, en van de nadelige moesten zij in beroep gaan. Zij mochten accoorden en compromissen sluiten, en transacties doen. Kortom, zij moesten doen wat hij zelf zou doen als hij aanwezig zou zijn.’

Dat hij bereid was van alles aan te pakken blijkt wel uit zijn kortstondig avontuur met de fabricage van Italiaanse krip in de jaren 1698 en 1699.

6 Afbeelding van de wapens van de afgevaardigden Stauffenberg, Heespen, Palmaquist, De Pesme en Rinuccini, vertegenwoordigers namens de Schwabische Creits, Württemberg, Zweden, Zwitserland en Toscane bij de onderhandelingen voor de Vrede van Utrecht in 1713. Anoniem prentje afkomstig uit: Nicolas Chevalier, *Liste des noms et qualitez de leurs excellences mes seigneurs les plenipotentiaires etc.* uitgegeven in 1713. HUA cat.nr.38704

Manufactuur in Italiaanse zijden krip³⁶

Op 13 mei 1698 sloten de heren André Brioux, François Fabre en David Pouchoud een overeenkomst over het gemeenschappelijk opzetten van een fabriek om 'crespes de soije facon d'Italie' of Italiaanse krip te maken.³⁷ Krip of crêpe is een dunne doorschijnende uit wol of ruwe zijde gemaakte stof voor dameskleden. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan de zwart gekleurde rouwkleding en rouwfloers. Het was een luxe weefsel dat in vele kleuren gemaakt werd. Men kocht een aantal ellen stof en liet hiervan een kledingstuk maken door een kleermaker.

Manufacturen waren een nieuw verschijnsel in die tijd.³⁸ Kapitaalkrachtige ondernemers (of fabriqueurs) werkten niet meer met thuiswerkers maar concentreerden de fabricage in een werkplaats. Hier werden de weefgetouwen en andere benodigdheden opgesteld. In tegenstelling tot de meesters in de ambachtelijke textielnijverheid, waren de kooplieden-ondernemers niet gebonden aan beperkingen van de omvang van hun bedrijf. Zij mochten zoveel getouwen neerzetten en zoveel arbeiders aanstellen als zij zelf wilden. De vroedschap stimuleerde vanwege de werkgelegenheid de vorming van zulke grote bedrijven met subsidies.

Hoe de heren Pouchoud, Brioux en Fabre elkaar hadden leren kennen, vertelt de historie niet. Zij vulden elkaar mooi aan. Pouchoud stelde het benodigde geld beschikbaar, terwijl Brioux het fabrieksgeheim bezat, hoe het krip te maken.³⁹ Dat geheim had hij op zeker moment gedeeld met Fabre. Pouchoud werd in het vooruitzicht gesteld dat geheim ooit meegedeeld te krijgen, maar toen nog niet. Zij spraken af dat Pouchoud f 6.000 in de zaak zou steken die alleen gebruikt mochten worden voor het huren van de werkruimte, het aankopen van benodigdheden voor de fabricage en grondstoffen en voor het betalen van de arbeiders. Zij bepaalden dat ieder een bedrag kreeg per afgeleverd stuk krip.

Vervolgens gingen zij langs bij de vroedschap om een vergunning te verwerven met bijbehorende voordelen. De vroedschap handelde snel. Zij kreeg een positief advies van de gecommitteerden tot de manufacturen. Op 20 juni 1698 kwam het besluit om de manufactuur goed te keuren.⁴⁰ Hieraan waren enige voorrechten verbonden: zij kregen het burgerschap van de stad, vrijstelling van tocht en wacht en personele lasten.⁴¹ Daarenboven werd een jaarlijkse premie in het vooruitzicht gesteld van f 300 zodra zij dertig getouwen hadden geïnstalleerd en het gehele jaar door aan de gang hielden. Als zij vijftig getouwen of meer in gebruik namen en hielden zou daar per jaar f 100 bovenop komen. Deze regeling gold voor tien jaar.

Het opstellen van getouwen en deze vervolgens ook aan de gang houden ging kennelijk naar genoegen van de vroedschap, want op 17 april 1699 kende zij aan 'David Pouchoud en compagnie fabricquers van zijde Italiaanse krispen' de eerste f 300 premie toe.

De onderneming liep echter minder voorspoedig dan hieruit lijkt. Om de fabriek in het gehuurde pand aan het Begijnhof aan de gang te houden, moest Pouchoud weldra f 20.000 beschikbaar stellen in plaats van de afgesproken f 6.000. De heren kregen meningsverschillen over de fabricage. Een jaar later legden zij hun ongenoegen vast in notariële akten. Enerzijds zou Pouchoud zich niet aan de financiële afspraken gehouden hebben, anderzijds had Brieux krip van onvoldoende kwaliteit laten maken. Er werden arbiters aangesteld, personeel legde verklaringen af en François le Mey 'ouvrier en soye' te Utrecht gaf zijn mening over de kwaliteit van de zijde die door Brieux en Fabre bewerkt was. Tussen de bedrijven door overwogen de drie heren nog om de Staten van Holland toestemming te vragen om 'crespe de Bologne' te mogen maken, maar zetten dit voornemen niet door.

Uit de vroedschapsresolutie van 4 november 1700 kan opgemaakt worden dat David Pouchoud er mee opgehouden was. Brieux ging nog een jaar alleen door en kreeg op 5 september 1701 een premie van f 50 omdat hij twintig getouwen een heel jaar aan de gang gehouden had. Hierna werd er niets meer vernomen over de manufactuur van Italiaanse krip.

De zaak Huguetan en vriendschap met Jean le Clerc

Onder het *ancien regime* konden schuldenaren en bankroetiers in de Nederlanden hun schuldeisers ontlopen door naar vrijplaatsen te vluchten.⁴² In de aanvragen van en de beschikkingen over het vrijgeleide stond lang niet altijd informatie over de toedracht van de betalingsproblemen en de hoogte van de schuld. Asielzoekers die wegens betalingsproblemen de wijk hadden genomen, hoopten gijzeling door hun schuldeisers te voorkomen. Zij zouden tijdens het asielverblijf kunnen proberen een regeling met hen te treffen. Eén van de bekendste bankroetiers uit het begin van de achttiende eeuw was Jean Henri Huguetan. Het verhaal over zijn leven zoals opgetekend door Frederiks (1871) en door Van Biema (1918) leest als een avonturenroman.

Jean Henri Huguetan stamde uit een protestantse familie van boekhandelaars te Lyon. De familie vertrok rond de opheffing van het Edict van Nantes naar Amsterdam, waar zij niet alleen de boekhandel voortzetten, maar ook in bankzaken gingen.⁴³ Jean Henri trouwde in 1701 met de rijke Suzanne Testas. Na haar overlijden hertrouwde hij in 1708 met Maurice Margaretha gravin van Nassau-Odijk. Na veel omzwervingen vertrok hij naar Denemarken waar hij de titel graaf van Gyldensteen verwierf. Jean Henri leende koning Lodewijk XIV het geld om zijn veldtochten te betalen. Jean Henri zelf leende weer geld van andere bankiers. Helaas was de koning traag met terugbetalen, zodat Jean Henri in grote financiële moeilijkheden kwam. Hij noemde zichzelf slachtoffer van machinaties van Lodewijk, maar anderen zagen in hem een schurk en een oplichter van formaat. Hij was jarenlang op de vlucht voor zijn schuldeisers en wisselde vaak van vrijplaats. Ook David Pouchoud kwam hem tegen in zijn praktijk van zaakwaarnemer.

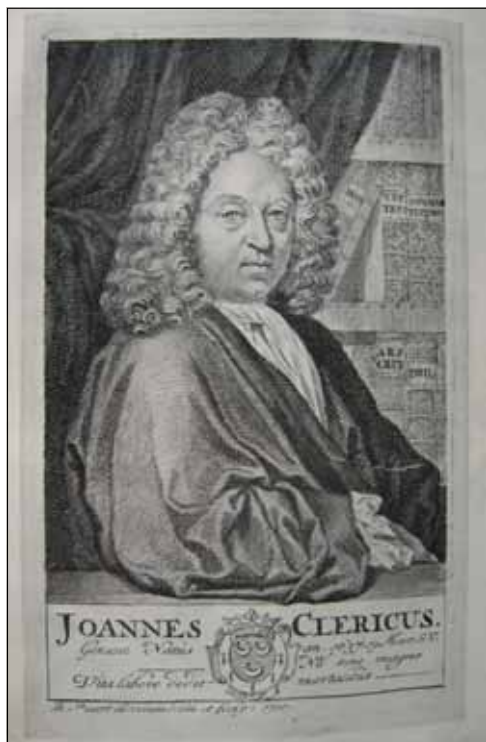
Op 29 juli 1711 bezocht Pouchoud zijn notaris om acties te ondernemen tegen Jean Henri Huguetan, wiens verblijfplaats onbekend was.⁴⁴ Pouchoud vertegenwoordigde Elisabeth Scholten, weduwe en boedelhoudster van Jean Tourton, in leven bankier te Amsterdam bij de firma Tourton & Guiguer. Zij had hem een paar dagen eerder daarvoor gemachtigd. Zowel Balthasar Smissaert, hoofdofficier van Rhenen als Godart Quint, drossaard van de hoge heerlijkheid van Hagesteijn, kregen de opdracht om Huguetan, als zij hem aantroffen, te vervolgen en alle schulden inclusief de renten die Elisabeth Scholten nog van hem te goed had te vorderen. Desnoods moesten zij Huguetan arresteren, gevangen zetten en een proces beginnen om hem te laten veroordelen die schulden te betalen. Hij mocht pas vrij gelaten worden als hij had

betaald. Het bedrag van de schuld werd niet genoemd. Er was nog een schuldeiser, Johan Bartholomeus Rietman, koopman te Amsterdam, die aan Pouchoud dezelfde opdracht gegeven had. Huguëtan is echter nooit gepakt.

Elisabeth liet in 1711 een gedrukte memorie verspreiden, waarin zij uitvoerig uit de doeken deed hoe haar echtgenoot en anderen benadeeld waren.⁴⁵ Zij voegde 32 bijlagen met bewijsstukken toe. Een aantal stukken is ondertekend door zeer vele benadeelde kooplieden uit Amsterdam, Rotterdam, Genève, Parijs en Lyon. Haar man en zijn firma zouden in 1705 voor ongeveer een miljoen livres opgelicht zijn.

Pouchoud was echter al eerder door de weduwe ingeschakeld. Dat blijkt uit terloopse mededelingen die Jean le Clerc deed in zijn brieven aan Gisbert Cuper, burgemeester van Deventer en hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid aan het Atheneum Illustre aldaar.⁴⁶ Beide heren onderhielden een uitgebreide correspondentie met elkaar en met geleerden in heel Europa over theologische en literaire onderwerpen, het uitgeven en bekostigen van boeken, en de laatste nieuwtjes.

Jean le Clerc (Johannes Clericus) werd in 1657 geboren te Genève en overleed in 1736 te Amsterdam.⁴⁷ Hij studeerde theologie in zijn geboortestad, maar kon zich niet vinden in het calvinisme. Hij kreeg een baantje als gouverneur en ging van 1678-1681 met zijn pupil naar Grenoble en Saumur, waar een remonstrantse theologische opleiding gevestigd was. Vanuit Saumur vertrok hij voor een half jaar naar Londen. Na een kort verblijf in Rotterdam vestigde hij zich in 1683 in Amsterdam. Daar werd hij hoogleraar filosofie en Hebreeuws aan het Remonstrants Seminarium. Le Clerc produceerde een overstelpende hoeveelheid brieven en publicaties.

7 Jean le Clercq. B. Picart, prent gemaakt naar het leven in 1710. Uit: Annie Barnes, 1938.

Jean le Clerc was een bekende van Elisabeth Scholten: hij was familie van Jean Tourton en de zwager van Georges-Tobie Guiguer, de compagnon van Tourton. Toen het vermoeden rees dat Huguëtan in Deventer een wijkplaats zocht en daar het burgerschap wilde verwerven, nam David Pouchoud contact op met Le Clerc. Deze maakte in zijn brief van 13 oktober 1708 aan Cuper terloops melding van de zaak zonder in details te treden. Echter, de bringer van deze brief 'est un François de mes amis, habitué à Utrecht et nommé Mr. Pouchoud'. Hij zou een toelichting geven. Le Clerc vroeg aan Cuper om hem te helpen. Op 30 oktober antwoordde Cuper dat hij met plezier naar Pouchoud had geluisterd en graag zou doen wat hij vroeg. Le Clerc was in zijn brief van 2 november aan Cuper duidelijker over de zaak Huguëtan. Hij noemde nu zijn naam en legde uit met wat voor een schurk men te doen had. Huguëtan was naar Duitsland gevlucht waar hij ongetwijfeld na enige tijd weer zou vertrekken om in Deventer zijn toevlucht te nemen. Door het burgerschap te verwerven, zou hij de procedures van justitie kunnen vertragen. Dat

zou door de vroedschap van Deventer geweigerd moeten worden. Le Clerc vroeg dit aan Cuper omdat zijn familie door deze man bijna een miljoen had verloren. Maar men veranderde kennelijk van gedachten over de te volgen tactiek. Op 16 november vroeg Le Clerc aan Cuper om Huguetan juist wel toe te laten omdat hij binnen de Republiek door schuldeisers toch beter aan te pakken zou zijn dan in het buitenland. De laatste opmerking over deze zaak komt van Cuper in zijn brief van 19 december waarin hij meldde dat Huguetan niet naar Deventer zou komen maar zich in Eisenach had gevestigd.

Hoe moet de zin *'est un François de mes amis, habitué à Utrecht et nommé Mr. Pouchoud'* uitgelegd worden? David Pouchoud was kennelijk de Franse vriend van Le Clerc. Zouden zij elkaar in Frankrijk ontmoet hebben of had de kennismaking in de Republiek plaats gevonden en stond Pouchoud te boek als Frans. Ook de door Annie Barnes geschreven biografie biedt geen aanknopingspunten.⁴⁸

Voor zover valt na te gaan is er geen briefwisseling tussen Pouchoud en Le Clerc bewaard gebleven (als deze er al is geweest). David Pouchoud moet wel interesse in boeken gehad hebben. In het langstlevende testament van David en zijn vrouw Anna werden behalve kleren geen goederen verdeeld.⁴⁹ Op één niet nader omschreven stuk na: de bibliotheek. Deze zou geërfd worden door de zoons Jacob en Richard (jong overleden). Het volgende bericht over contacten met Le Clerc is van vier jaar later. Toen de Franse gezant Melchior de Polignac in 1712 bij David Pouchoud logeerde vanwege het vredescongres, nam deze de gelegenheid te baat om te discussieren met Le Clerc.

Het congres van Utrecht 1711-1713⁵⁰

Na jarenlange strijd om de opvolging van de Spaanse troon, zochten Engeland en Frankrijk naar een oplossing van het conflict. Zij voerden in oktober 1711 Londen geheime onderhandelingen waarin zij tot een bilaterale overeenstemming kwamen. Om tot een algemene vrede te komen, werd besloten een Vredescongres in Utrecht te houden. De gezant van de Republiek in Londen, Willem Buys, had nog geprobeerd om Nijmegen als plaats van het congres aan te laten wijzen, maar de Engelsen vonden dat die stad te nauwe straten had, dat het ten dele op een hoogte lag en dat die stad 'noch in aangenaamheid, noch in commoditeit, noch in nabijheid met Utrecht te vergelijken was.'⁵¹ Ook de biograaf van De Polignac noteerde die mening: het ging om een locatie waar gewerkt kon worden, welke bovendien aangenaam zou zijn voor zo'n belangrijke bijeenkomst. De keus viel op de stad Utrecht '*déjà si belle, si florissante & si digne de l'admiration des étrangers, acquit un nouvel éclat par la paix qui y fut négociée.*'⁵²

De Engelse gezant in Den Haag, Strafford, kreeg de opdracht er voor te zorgen dat de Engels-Franse keus van Utrecht als congresstad ook door de Staten-Generaal werd overgenomen.

Het was de bedoeling dat het congres op 12 januari 1712 (NS) geopend zou worden, maar dat werd 29 januari.⁵³ In de periode van het congres werden ook geheime onderhandelingen gevoerd tussen de Engelsen en de Fransen in Londen en Versailles. In de wandelgangen in Utrecht werden in beperkte kring eveneens geheime onderhandelingen gehouden. Daarnaast probeerden gezanten van derde landen hun belangen in Utrecht te verdedigen.

De onderhandelingen leidden tot een aantal verdragen. Het hoofdverdrag werd op 11 april 1713 in Utrecht getekend. Het is niet de bedoeling verder in te gaan op de onderhandelingen en politieke gevolgen. Hier is van belang dat de naam van David Pouchoud opduikt in de vroedschapsresoluties van die tijd en in enkele publicaties over het congres.

Op 16 november 1711 bereikte de vroedschap van de stad Utrecht een missieve uit Den Haag met de vraag of de vredehandel in die stad plaats kon vinden. De vroedschap antwoordde dat

dit voorstel haar aangenaam zou zijn. Er werd een commissie ingesteld om de organisatie ter hand te nemen. Een belangrijke rol hierin speelde mr Everard Harscamp, secretaris van de stad. Hij hield een dagboek bij over de gebeurtenissen. Er kwam heel wat op de stad af. De verordeningen moesten aangepast worden aan de privileges van de diplomaten, zoals vrijdom van bepaalde belastingen. De openbare orde moest verzekerd zijn. Uiterlinden (1978) berekende dat het inwonertal van de stad binnen enkele maanden met 23% toenam. De stad werd overspoeld met een keur aan buitenlandse gezanten en hun gevolg. Dat waren vertegenwoordigers van de Geallieerden (Duitsland, Groot-Brittannië, Portugal, de Republiek) en de Fransen met bondgenoten. In hun kielzog kwamen andere buitenlanders mee. Ook voor vermaak moest gezorgd worden. Al deze personen moesten voor zeker een jaar onderdak hebben. De gezanten huurden huizen van de notabelen van de stad. Schaarste maakt duur, ook in het Utrecht van 1712. Klachten daarover werden weggewuifd.

De stad had niet voldoende bestuurders en personeel die hun talen goed beheersten. David Pouchoud werd al snel door de commissie ingeschakeld. In de vroedschapsresolutie van 1 februari 1712 kreeg hij een officiële aanstelling waarbij geconstateerd werd: 'Dat haer Ed de voorschreeve vergaderinge ende den dienst daertoe nodigh hadden doen oppassen en waernemen door David Pouchoud de talen kundigh ende die haer Ed nu in verscheijde gelegentheeden hadden gebruykt en tot dat werk dienstigh en bequaam hadden gevonden ook denselven dienst en functie tot genoeg van de heeren plenipotentiarissen hadde verrigt.' Harscamp omschreef de functie als 'deurwaarder, commis of diergelijx van 't congres om de heeren plenipotentiarissen ten tijde van t congres als anders, wanneer nodig, te bedienen en t nodige te besorgen, ook tot hetgene de heeren gecommiteerden dienstig sullen vinden en ordonneren gebruykt te worden etc, op sodanige instructie en bate, als die heeren sullen oordeelen te behoren.'

Op twintig januari arriveerden de Engelse gezanten, bisschop Robinson van Bristol en de graaf van Strafford met hun personeel, evenals de Franse gezanten de markies d' Huxelles, maarschalk van Frankrijk, de abt Melchior de Polignac en de heer Nicolaes Menager met gevolg. Harscamp had onder meer als taak om alle hoogwaardigheidsbekleders te begroeten. Zo bezocht hij op 20 januari 1712 de eerste Franse plenipontiaris maarschalk d' Huxelles in de Lange Nieuwstraat. Daarna ging hij naar de tweede Franse plenipontiaris de abt De Polignac die logeerde in het huis van mijnheer Pouchoud bij de Jansbrug. De abt kwam samen met Pouchoud aanlopen om Harscamp te begroeten. Omdat de abt zelf de deur open deed twijfelde Harscamp eerst of hij het wel was. Hij werd zeer beleefd ontvangen en weer tot de deur van het huis uitgeleide gedaan. Vervolgens ging hij langs bij de derde Franse gezant, de heer Menager. Op 25 januari wilden de Franse gezanten de locaties van de onderhandelingen bekijken. Pouchoud werd er op uitgestuurd om de heren te vragen wanneer het schikte.

Hoewel nog niet iedereen gearriveerd was, werd de eerste bijeenkomst met de al aanwezige gezanten gehouden op 29 januari.

Over het algemeen liep de stedelijke organisatie gesmeerd. Een enkele maal werd de stress te groot. Harscamp vertelde daar het volgende over. '11 februari 1712: De bode van Balen heeft gedurende dit congres grote impertinentie en brutaliteyten gedaen med kijven en varen tegen mijnheer Pouchoud, die seer misnoegt afging med de intentie om de functie van deurwaarder van t congres niet meer waer te nemen, soo geen satisfactie ontvangt, quid inde in posterum fiet, ignoro et videbitur in ferias. 12 februari: sAvons is aent stadhuys over t different van Pouchoud en van Balen, hier voren gemeld, besoigne geweest; na veel haspelen over en weer viel den bode van Balen op sijn plat, erkende enigsins fout, is gereprimendeert per consulem, maer belooft beterschap en daer med was dat geraes uyt.'

Uiterlinden beschreef twee gebeurtenissen waaruit de werkzaamheden van Pouchoud blijken: de vrijdom van belasting op het gemaal en de zaak Van Nassau-Siegen. Er was gedoe met de gezanten over de vrijdom van belastingen. De vroedschap besliste op 1 augustus 1712 dat de gezanten en hun personeel algeheel vrijdom hadden van belastingen op het gemaal van brood en meel dat in hun huizen werd gebuikt, gebakken en geconsumeerd. Of als zij het niet in hun huis lieten bakken, moesten hun secretarissen een lijst maken van het personeel dat in hun huizen woonde om aan de hand daarvan de hoeveelheid meel en brood vast te stellen. Op 6 augustus werd David Pouchoud geautoriseerd om deze resolutie ten uitvoer te brengen. Hij haalde de lijsten met de samenstellingen van de huishoudingen op.

In dezelfde tijd speelde de rel rond Prins Wilhelm Hyacinth van Nassau-Siegen. Hij werd gearresteerd en gedetineerd vanwege schulden. Dit werd gezien als een inbreuk op het volkenrecht omdat hij deel nam aan de vredehandel en zo op grond van zijn status gerechtigd was tot diplomatieke voorrechten en immuniteiten. De deelnemers aan het Congres stelden een memorie op waarin de plenipotentiarissen het ontslag uit detentie eisten. Deze memorie kwam via David Pouchoud 's avonds 3 augustus 1713 op het bureau van burgemeester Quint terecht.

David Pouchoud was de gastheer van de abt Melchior de Polignac (1661-1741), de tweede Franse plenipontiaris. Hij was een erudiet geleerde en diplomaat. Hij was onder andere lid van de Academie Francaise. Hij was al eerder in 1710 als gezant in de Nederlanden. Zijn verblijf te Utrecht werd abrupt afgebroken toen hij door de paus tot kardinaal verheven werd. Hij vertrok in de nacht van 10 op 11 februari 1713 naar Parijs, vergezeld van zijn meeste personeelsleden. Men veronderstelde terecht dat hij niet vervangen zou worden.⁵⁴ Hij vertrok zo overhaast dat hij vergat zijn rekeningen bij de slager te betalen, evenals die voor de kaarsen en de huur. Nog in 1727, toen hij ambassadeur in Rome was, probeerde een groep van tien schuldeisers uit Utrecht zijn geld te krijgen.⁵⁵ Volgens zijn biograaf Faucher was de reden van zijn snelle vertrek dat hij als kardinaal een hogere rang had dan de eerste onderhandelaar maarschalk d'Huxelles. De Polignac had privé nog een onaangename ervaring in Utrecht. Hij werkte zijn hele leven aan een filosofische verhandeling over de opvattingen van Lucretius. In zijn vrije uurtjes ontmoette hij geleerden uit de Republiek aan wie hij delen van zijn in het Latijn geschreven werk voorlas. Eén van hen was Jean le Clerc, die het helaas niet laten kon om hierover te schrijven. De Polignac was woedend en staakte het voorlezen.⁵⁶

Behalve De Polignac logeerde van 3 april 1712 tot 17 juli 1713 de markies van Rinuccini bij Pouchoud. Hij was de vertegenwoordiger van de groothertog van Florence en Toscane.

Pouchoud werd rijkelijk beloond voor zijn moeite. De vroedschap besliste op 27 november 1713 dat zij hem duizend gulden wilde geven voor de diensten die hij op het congres geleverd had. In 1715 was men hem nog niet vergeten. De vroedschap nam op 30 december een resolutie aan waarin zij David Pouchoud vrij van 'togt en wagt' verklaarde vanwege zijn goede diensten ten tijde van het congres.

Het was gebruikelijk dat de gezanten eveneens een geldelijk blijk van genoeg gaven. Dat deden zij allemaal, behalve de Engelsen. Eind augustus 1715 werd in de *Treasury* te Londen een memorie behandeld van David Pouchoud aan de koning, waarin hij wees op deze gewoonte. Hij vroeg alsnog zo'n blijk van tevredenheid van de koning. De koning vond dat redelijk en kende hem £200 toe.⁵⁷

Een geheim verdrag

Het congres te Utrecht had voor David Pouchoud nog een staartje. In de *Calendar of Treasury Books and Papers* van 28 februari 1739 (OS) werd een samenvatting gegeven van een petitie die zijn zoon Jacob, agent te Utrecht, aan de koning had geschreven. Hierin herinnerde hij er aan

8 Portret van Melchior de Polignac door H. Rigaud

dat zijn vader David in maart 1713, toen hij agent bij het Congres te Utrecht was, een exemplaar had ontdekt van een verdrag tussen de ministers van Frankrijk en Engeland. In het eerste artikel van dit verdrag werd overeengekomen dat er een geheim verdrag gesloten zou worden over de opvolging van de troon van Groot-Brittannië.⁵⁸

Letterlijk staat er: 'Petition to the King from Jacob Pouchoud (Agent) at Utrecht. Petitioner's father, David Pouchoud, in March 1713, being then agent to the Congress at Utrecht, discovered a copy of a Treaty between the Ministers of France and those of England, by which in the first article it was stipulated that a secret treaty should be made for the succession to the Crown of

Great Britain that should have the same force as if it was inserted verbatim in the afore said treaty. The abovesaid copy was written in Mons' Du Theil's own hand, then secretary to the French Embassy at Utrecht⁵⁹, which petitioner's father communicated to mr. Stanhope in London, and delivered another copy to Count Bothmer at the Hague, who offered petitioner's father a reward, which he refused, telling him that he only wished to be so happy to see one day the Elector of Hanover, his master, King of Great Britain. In 1715, on the arrival of petitioner's father in London, he was offered the patent of His Majesty's Commissary at Utrecht, with an allowance of 200/. per an., which he enjoyed till 1736, July 21 (OS), when he died.'

Het congres te Utrecht was een enorm circus. Het viel niet snel op als er andere geheime onderhandelingen plaats vonden. Daarbij verkeerde David Pouchoud in de ideale positie om zoiets te ontdekken: hij was de gastheer van één van de Franse gezanten, hij had door zijn functie toegang tot alle gezanten en hij sprak zijn talen goed.

Om bovenstaande petitie en het vervolg van de activiteiten van de Pouchoud's te kunnen begrijpen, worden hier kort de gebeurtenissen in herinnering gebracht die aanleiding waren tot de opvolging door de keurvorst van Hannover als koning van Groot-Brittannië.⁶⁰

De laatste Stuart soeverein van Engeland, koningin Anna (1665-1714), had ondanks zeventien zwangerschappen geen overlevend kind. Alleen haar halfbroer James, bekend als the Old Pretender, was nog een potentiële opvolger. Maar hij was katholiek. Daar het Engelse volk absoluut een protestantse vorst wilde en er zeker van wilde zijn dat er niet plotseling een bekeerde katholieke Stuart telg kwam opdagen, werd in de *Act of Settlement* van 1701 vastgelegd dat zij opgevolgd zou worden door Sophia van de Palts, getrouwd met de keurvorst van Hannover.⁶¹ Sophia was in 1630 in Den Haag geboren als de dochter van Elisabeth Stuart, dochter van James I van Engeland, en Frederik V van de Palts.

Sophia was de 51^e in de lijn van opvolging, maar het dichtst verwante protestante familielid van Anna. Sophia overleed in 1714 enkele maanden voor Anna, zodat haar zoon keurvorst Georg Ludwig (1660-1727) als koning George I op de Engelse troon kwam. Hij bleef tegelijkertijd keurvorst.

Toen in 1713 duidelijk werd dat koningin Anna niet lang meer te leven had, staken nog meer complotten de kop op. De familie in Hannover stond op slechte voet met Anna. Zij kwam ook niet op bezoek in Engeland. Zij had wel vertegenwoordigers in Londen die de gang van zaken goed in de gaten moesten houden. Een van hen was Johann Kaspar baron, later graaf, Bothmer (1656-1732). Hij was als diplomaat vanaf 1682 in dienst van de keurvorsten van Hannover. Hij was van 1696 tot 1714 met onderbrekingen extraordinaris envoyé in Den Haag. In deze periode nam hij namens Hannover deel aan het Congres in Utrecht. Hij arriveerde daar 3 mei 1712.⁶² Toen koningin Anna overleed was Bothmer in Londen en één van de diplomaten die de geruisloze snelle regeringsoverdracht aan George I faciliteerde terwijl George op weg was van Hannover naar Londen.⁶³ Bothmer werd geacht alle belangrijke personen in Engeland te kennen. Hij had lijstjes gemaakt van personen die te vertrouwen waren door de keurvorst als hij eenmaal koning van Groot-Brittannië zou zijn.

Samen met collega's uit Hannover adviseerde hij de nieuwe koning over aan te stellen leden van de hofhouding. Bothmer was het kanaal waarlangs alle contacten liepen. Ambten werden gegeven als beloning. Het is goed voorstelbaar dat David Pouchoud via Bothmer als beloning zijn commissariaat/agentschap verkeeg. Welk geheim verdrag David Pouchoud had ontdekt wordt nergens nader toegelicht. Het blijft een geheim.

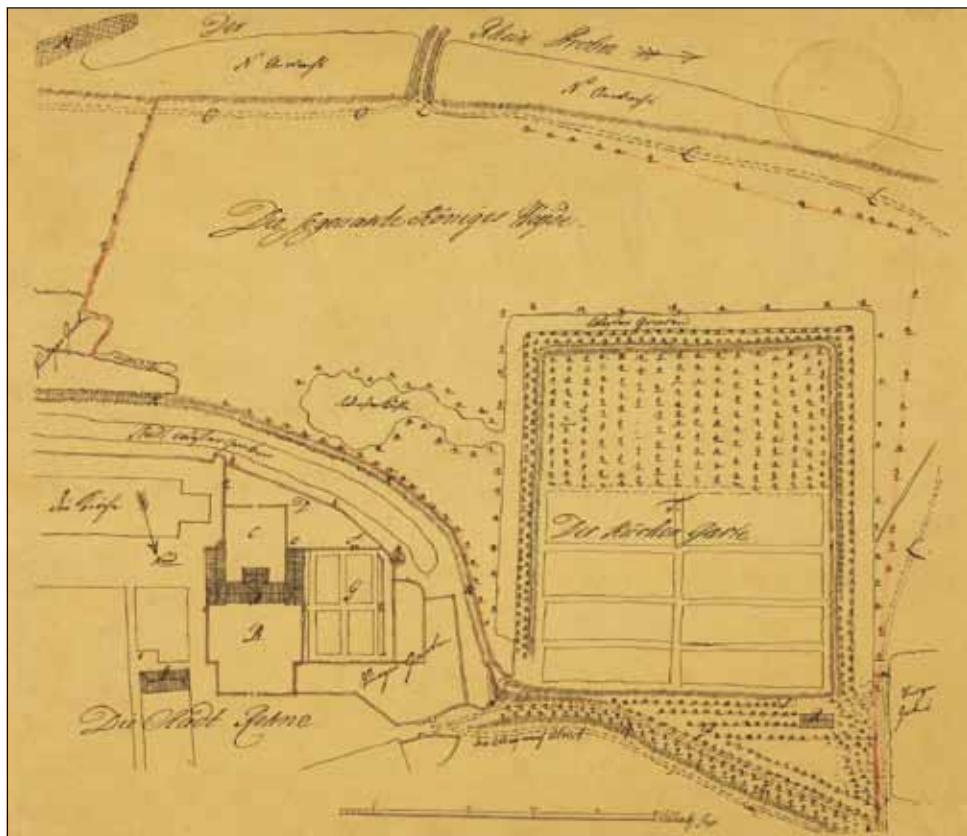
Van 1714 tot 1837, het aantreden van koningin Victoria, bestond er een personele unie tussen Groot-Brittannië en Hannover. George I en zijn zoon George II bezochten regelmatig voor enkele maanden hun residenties in het keurvorstendom. Dat gaf veel gereis tussen Hannover en Londen. George I had het behalve met het besturen van zijn gebieden ook druk met het bezoeken van familie in Duitse buurlanden en met het verfraaien van de buitenplaats Herrenhausen. De Engelse koning kon niet zomaar voor langere tijd op reis gaan. Hij diende in de eerste plaats toestemming krijgen van het Parlement. Vervolgens moest een Regentschapsraad samengesteld worden. Bovendien moest het Parlement de besluitvorming over wetten etc afgehandeld hebben. Dat leidde nog wel eens tot vertraging van het vertrek van de koning. Een enkele maal zelfs tot afstel. De belangen van beide rijken liepen niet steeds parallel. Ging de koning van Londen naar Hannover, dan nam hij Engelse ministers en personeel van de kanselarij mee. Ging hij omgekeerd van Hannover naar Londen, dan gingen er ministers van het keurvorstendom mee. Bij zijn aankomst en vertrek in Hellevoetsluis werd hij opgewacht door Engelse en Nederlandse deputaties. Daar er vaak dagen lang gewacht moest worden op een gunstige wind, was hier een uitgelezen mogelijkheid om elkaar te spreken.

Verder was het een komen en gaan van koeriers naar beide hoofdsteden. De reisroute liep voor een groot deel door de Republiek. Een en ander had als bijkomend gevolg dat er regelmatig koninklijke reisgezelschappen met bagage voor enkele maanden door de Republiek trokken. Het verplaatsen van die bagage was de taak van de Pouchouds.

Agent van de koning van Groot-Brittannië

Toen David Pouchoud in 1715 in Londen was, verwierf hij het patent van commissaris van 'Sijne Brittannische Majesteit' te Utrecht.⁶⁴ Hij trad echter niet alleen in dienst van de Engelse koning maar ook van de keurvorst van Hannover. Het ging hier wel om één en dezelfde persoon, maar de administraties van beide rijken waren gescheiden.

Staatshoofden konden zich in het buitenland op verschillende niveaus laten vertegenwoordigen: de hoogste rang, die van ambassadeur, was tegelijk ook de kostbaarste.⁶⁵ Daarnaast waren er nog de lagere rangen van envoyé en resident. Lagen de werkzaamheden meer op het consulaire niveau, of verlangde men alleen berichtgeving dan kon volstaan worden met de aanstelling van een agent. Een gedeputeerde of commissaris was iemand die een bepaalde

9 Plattegrond van het paleis van Frederik van de Palts ("Het Koningshuis") te Rhenen, met de omliggende tuinen. Tekening uit 1748 van C.H. von Bonn. De afzonderlijke letters op de plattegrond verwijzen naar de bijgesloten handgeschreven, duitstalige toelichting van Von Bonn. In rood penseel is de perceelgrens van het complex aangegeven. HUA cat.nr. 210031.

opdracht had gekregen. Overleed een vertegenwoordiger ter plaatse of was hij afwezig, dan nam een medewerker, een familielid of een consul de taken tijdelijk over. In de zeehavens waren ten behoeve van de handel vertegenwoordigers benoemd die aangeduid werden met consul, commissaris etc. De benamingen en taken van agent, commissaris en consul waren niet scherp gescheiden.

David Pouchoud werd in notariële akten zowel commissaris als agent genoemd, een enkele maal werden zelfs beide functies genoemd,⁶⁶ zijn zoon Jacob uitsluitend agent, ook als hij zijn vader verving. Verschil in werkzaamheden bleek niet uit deze bronnen.

Menig staatshoofd had verschillende agenten in de Republiek aan het werk. Voor Groot-Brittannië waren in de eerste helft van de achttiende eeuw agenten aangesteld in Amsterdam, Hellevoetsluis/Brielle, Rotterdam en Utrecht. In Amsterdam was vanaf 1716 de hugenoot Louis Renard tot zijn dood in 1746 agent van de koning van Groot-Brittannië.⁶⁷ Vanaf 1742 werd hij ook genoemd als agent van Hannover. Hij werd in beide functies opgevolgd door zijn zoon Daniel Renard. De kleinzoon Louis Pierre Renard bekleedde beide functies tussen 1770 en 1791. De Renards behandelden vooral consulaire zaken. Zij schreven ook korte berichten over politieke gebeurtenissen, die zij naar het gezantschap in Den Haag stuurden.

De agent Richard Wolters in Rotterdam had een hele inlichtingendienst georganiseerd over gebeurtenissen in Oost- en Midden-Europa.⁶⁸ Hij leverde de Engelsen zeer nuttige inlichtingen over de bewegingen van de Franse vloot in oorlogstijd. Zijn vader was eveneens agent van de koning van Groot-Brittannië. Behalve met het organiseren van de nieuwsdienst (anderen noemden het een spionagedienst) hield hij zich ook bezig met consulaire zaken.

Dat er in Hellevoetsluis een agent aanwezig was, is niet verwonderlijk gezien het belang van die haven voor de handel en de veerdiensten naar Engeland. De Engelse koningen en hun gevolg reisden van Londen naar Hannover via Hellevoetsluis.

De functie van agent ging gemakkelijk over van vader op zoon. David Pouchoud werd in 1715 benoemd en bleef in functie tot zijn dood in 1736. Zoon Jacob assisteerde hem vanaf 1720, maar kreeg al in 1722 een eigen aanstelling als agent te Utrecht. Dit patent werd door George II in 1727 vernieuwd. Hun taken bestonden uit het transport van de koninklijke bagage van en naar Hannover en het niet alleen verlenen van diensten aan Duitse ministers voor Hannoveriaanse zaken maar ook aan Engelse ministers in Den Haag. Ook konden personen die van en naar Duitsland gingen bij hen aankloppen voor assistentie. De notulen van de *Treasury* van 28 februari 1739 waar dit alles in gememoreerd werd, gaven helaas geen details van deze werkzaamheden.⁶⁹ Van de agenten Wolters en Renard is bekend dat zij berichten stuurden over de politieke toestand. Brugmans trof in 1895 bij zijn archiefonderzoek in de *Foreign State Papers*, Holland, enkele brieven aan van Pouchoud uit 1747 aan lord Sandwich (gezant in Den Haag), uit 1748-1750 aan Chesterfield⁷⁰ en uit 1751 en 1752 aan niet genoemde geadresseerden.⁷¹

Jacob Pouchoud declareerde in de periode 1742-1744 zijn onkosten bij de *Master of the Horse* in Londen. Dit was een van de hoogste functionarissen bij het Engelse hof. Soms gaf hij persoonlijk een toelichting bij de rekening. Het is niet aannemelijk dat de brieven die Brugmans vond over de onkosten gingen, maar over de politieke onrust in de Republiek.

In 1760 overleed George II. Hij werd opgevolgd door zijn kleinzoon George III die geboren en getogen was in Engeland. Hij heeft Hannover nooit bezocht. Vanaf 1761 hoefde er geen koninklijke bagage meer getransporteerd te worden door de Utrechtse agent.

Jacob Pouchoud bleef tot zijn dood in 1762 agent te Utrecht. Hij werd opgevolgd door Robert Brown, predikant van de Engelse gemeente te Utrecht.⁷²

Over de uitbetalingen van vergoedingen voor bewezen diensten en onkostendeclaraties van de Pouchouds is tegenwoordig het een en ander te vinden op *British History Online*. Hun namen komen regelmatig terug in de *Calendar of Treasury Books*. Deze gedrukte registers bevatten samenvattingen van de aantekeningen over inkomsten en uitgaven van de staat. Zij zijn beschikbaar over de periode 1660-1745. De registers van de ingediende rekeningen bevatten soms een toelichting over de achtergrond van de uitgaven. De rekeningen zelf zijn nooit gespecificeerd. Het gaat om totaalbedragen. De toelichtingen waren voor het onderzoek naar de geschiedenis van de Pouchouds van groot belang. Nadat de rekeningen goedgekeurd waren in een zitting van de *Treasury Chambers* werden zij opgenomen in het register met betalingsopdrachten.

Beattie⁷³ heeft een minutieuze beschrijving gegeven van de financiën van koning George I. Er waren toendertijd twee geldstromen: de ene voor de persoonlijke kosten van de koning (de *Civil List*) en de andere voor kosten van militaire zaken, staat en bestuur. Uit de *Civil List* moest niet alleen de koninklijke huishouding betaald worden maar ook zaken als salarissen van rechters en functionarissen van het centrale bestuur, alle kosten van de diplomatieke dienst, koninklijke giften en jaargelden en de geheime dienst. De registers van de *Treasury* vermelden tussen 1715 en 1740 voornamelijk het toekennen van het jaargeld van £200 uit de *Civil List* aan de Pouchouds.

De beide George's waren vaak in het buitenland. De kosten van hun bezoeken aan Hannover zouden gedragen moeten worden door de schatkist van het keurvorstendom. De rekeningen voor het verplaatsen van de koninklijke bagage van en naar Hannover in zijn niet te vinden in de Engelse registers. Wellicht zijn zij terecht gekomen in Hannover. Daar de archieven aldaar in 1741 deels verbrand zijn, zal daar weinig meer over teruggevonden kunnen worden.⁷⁴

Opmerkelijk is dat de declaraties van Jacob Pouchoud over gemaakte onkosten voor de koninklijke bagage in de periode 1742-1744 wel uit de *Civil List* betaald werden.

Wat verdiende een agent van de koning? Uit de rekeningen blijkt dat de Nederlandse agenten jaarlijks standaard £200 kregen gedurende de hele periode dat zij in dienst waren. Opslag was er kennelijk niet bij. Beattie geeft voor uiteenlopende functies de salarissen, maar voegt er meteen aan toe dat die bedragen weinig zeggen. Een functie aan het hof bracht bijverdiensten met zich mee. Hovelingen die vaak in de nabijheid van de koning waren en 'het oor van de koning' hadden, vroegen commissies voor hun bemiddeling. Als bijvoorbeeld een brief doorgegeven moest worden aan de koning streken zij daar een vergoeding voor op. Daarnaast was er vrije kost en inwoning. Wel moest er belasting betaald worden. De Pouchouds hadden zeker 'het oor van de koning' als hij op Fresenburg bij hen logeerde. Over wat dat opleverde kan alleen gespeculeerd worden. In ieder geval hielden zij er interessante klanten aan over, zoals stadhouder Willem IV.

Over de waarde van die £200 valt wel iets te zeggen. De website van *The National Archives* heeft een omrekenprogramma voor Engelse omstandigheden. Hiermee kan berekend worden wat de koopkracht (in Engeland) van een bepaald bedrag in een bepaald jaar tegenwoordig zou zijn. Een bedrag van £200 in 1750 zou in onze tijd £17032 zijn. Aardiger is de berekening dat men toen voor dat bedrag 29 paarden had kunnen kopen of 42 koeien. De lonen voor arbeiders waren erg laag. Voor £200 kon men in 1750 2000 dagen loon van een bouwvakker betalen.

Beattie memoreert het niet steeds op tijd betalen van de salarissen. De Pouchouds hadden hier ook mee te maken zoals blijkt uit hun protesten bij de *Treasury*. Zij moesten bovendien de onkosten, die konden oplopen, voorschieten.

The National Archives te Kew stellen online eveneens bronnen over de Noordelijke Lage Landen ter beschikking.⁷⁵ Deze zijn echter summier. Zij bestrijken de periode 1581-1795. Hieruit kan opgemaakt worden dat zowel Pouchoud als Renard en Wolters regelmatig betalingen kregen voor niet nader genoemde activiteiten.

Vanaf 1715 komen de agenten van de koning van Groot-Brittannië, David en Jacob Pouchoud, in de bronnen voor als regelaar van de koninklijke bagage, als beheerder van onroerend goed voor de keurvorst, als gastheer van George II in Utrecht en als gemachtigde van stadhouder Willem IV. Daarnaast bleven zij actief als koopman en zaakwaarnemer.

Agent van de keurvorst van Hannover

David Pouchoud en zijn zoon Jacob ontwikkelden ook activiteiten voor de Engelse koning in zijn functie van keurvorst van Hannover. Dat de Pouchouds in dienst waren van de keurvorst blijkt uit een overzicht uit 1756 van de Europese vorstenhuizen en de samenstelling van hun hoven en diplomatieke diensten.⁷⁶ In het hoofdstuk over gezanten van Groot-Brittannië en het keurvorstendom Braunschweig bij buitenlandse hoven staat vermeld: Pouchoud, Chur-Braunschweigischer Agent zu Utrecht. Zijn Rotterdamse collega Wolters staat eveneens genoemd.⁷⁷ Uit verschillende archivalia blijkt dat de Pouchouds belast waren met het beheer van keurvorstelijk onroerend goed in Rhenen.

Zoals hiervoor al gememoreerd is, was George I via zijn moeder Sophia van de Palts een kleinzoon van Elisabeth Stuart. Zij was getrouwd met Frederik V van de Palts, de 'Winterkoning'

van Bohemen en kleinzoon van Willem van Oranje. Frederik liet tijdens zijn verblijf in de Republiek een zomerpaleis bouwen in Rhenen.⁷⁸ Het Huis te Rhenen, ook wel het Koningshuis genoemd, was via vererving in het bezit van de keurvorsten van Hannover gekomen. Ook nadat zij koning van Groot-Brittannië geworden waren, bleef het in eigendom van de keurvorsten. Het bezit werd beheerd vanuit Hannover. Helaas is in de nacht van 5 augustus 1741 het archief grotendeels in vlammen opgegaan.⁷⁹ Uit de periode voor 1741 zijn maar weinig stukken overgebleven.

Er zijn in het Utrechts archief akten bewaard gebleven waardoor toch enig inzicht in de werkzaamheden van de Pouchouds verkregen kan worden.⁸⁰ In de periode 1723-1727 sloot David Pouchoud, geassisteerd door zijn zoon Jacob, contracten af voor de verhuring van kleinere opstallen op het terrein van het Koningshuis. Het ging vooral om het hoveniershuis met omliggende grond. De contracten gaven gedetailleerde aanwijzingen voor het beheer van huis en grond. In deze contracten werd David commissaris en Jacob agent van de koning van Groot-Brittannië genoemd. De akten gaven geen verwijzing naar keurvorstelijke relaties. Uit het weinige dat in Hannover bewaard is gebleven, blijkt dat David Pouchoud 'Verwalter' (beheerder) van het Koningshuis was.⁸¹ Hij gaf opdrachten voor reparaties, deed betalingen, inde de huur en maakte het batig saldo over naar Hannover. Zijn taak werd in 1735 beëindigd met de aanstelling van de administrateur Dietrich Christian Bangert.

Stadhouder Willem IV⁸²

Vader en zoon Pouchoud traden op als gemachtigden van de Friese stadhouder Willem IV voor de afwikkeling van verschillende leningen in de stad Utrecht, waaronder een lening van Van Westrenen, raadsheer in het Hof van Utrecht. Een deel van de hierop betrekking hebbende correspondentie en processtukken is bewaard gebleven.⁸³

Marijke Bruggeman heeft voor haar proefschrift onderzoek gedaan naar het financieel vermogen van de Friese stadhouders en het beheer daarover.⁸⁴ Zij merkt op dat men het in hofhoudingen uit die tijd belangrijker vond om de status te handhaven dan zich af te vragen of deze ook betaald kon worden. Het hebben van schulden was voor een hofhouding volstrekt normaal en zei meer over haar kredietwaardigheid dan over haar verarming. Kort nadat prins Willem zelf zijn zaken ging regelen, stelde zijn secretaris Nicolaas Arnoldi in september 1731 de vraag of de prins wel door moest gaan met jaarlijks rente betalen of dat hij beter kon aflossen.⁸⁵ Als hij ging aflossen, bestond het gevaar dat ook andere houders van losrenten hun geld zouden opeisen. Anderzijds zou er onrust ontstaan als de rente niet prompt op de vervaldag betaald zou worden. In 1735 maakte hij een rapportage over de financiële situatie van de stadhouderlijke familie die ontstaan was door generaties schulden maken. De rentes moesten omlaag of de leningen moesten afgelost worden.

De Utrechtse episode is niet door Bruggeman behandeld.

Op 8 december 1730 werden in Utrecht twee akten verleden voor notaris H. van Hees waarin David Pouchoud, agent van de koning van Groot-Brittannië, optrad als gemachtigde voor Willem Carel Hendrik Friso, prins van Oranje en Nassau.⁸⁶ Hij was even daarvoor op 30 november in Den Haag gemachtigd om die leningen af te sluiten en de contanten in ontvangst te nemen. Het betrof een lening van f24.000 à 3,5% per jaar verstrekt door Catharina van Heusden, weduwe van Joan Fredrik Mamuchet en van f11.000 eveneens à 3,5% per jaar verstrekt door haar schoonzoon Jan Jacob van Westrenen.⁸⁷ Beide schuldeisers kregen als onderpand een deel van een obligatie van f39.543 d.d. 6 augustus 1683, die ten laste stond van het Kwartier van Nijmegen en op naam gesteld was van de prins. Catharina kreeg hiervan twee delen en Jan Jacob één deel. Ieder deel was f13.180 groot.

10 Dubbelportret van
Willem IV en Anna van
Hannover. Prent Johan
Faber. Inst Coll Nederland
inv.nr. AB 486.

De problemen die deze leningen zouden veroorzaken hielden de Pouchouds bezig tot in 1736. Op 29 december deed David per brief verslag aan de prins over de lening.⁸⁸

Uit de brief die Arnoldi op zes januari 1731 uit Leeuwarden aan David Pouchoud stuurde bleek dat de prins zeer tevreden was over het werk van Pouchoud en hem vervolgens dechargeerde van deze machtiging. Arnoldi memoreerde dat de zoon van Pouchoud f 27.600 aan de bankiers Reus te Amsterdam had overhandigd. Vervolgens wilde hij weten welke problemen Van Westrenen maakte bij het geven van het geld van de lening. Men begreep er in Leeuwarden niets van, terwijl toch alles naar zijn genoegen was geregeld. Pouchoud had kopieën van de obligaties laten maken en de stukken in onderpand afgegeven. Arnoldi waarschuwde zorgvuldig om te gaan met de obligaties.

Over de jaren 1731 en 1732 is geen documentatie over de lening gevonden. In 1733 en 1734 was de strijd in volle hevigheid aan de gang.⁸⁹ Kennelijk wilde men gaan aflossen en het onderpand terug nemen. Van Westrenen bedacht alle mogelijke bezwaren over de autorisatie van de volmachten aan Pouchoud en over de manier waarop de obligaties gedeponereerd waren. Voor het gerecht van de stad Utrecht werd één en ander tot in de kleinste finesses betwist en weerlegd. De gemoederen liepen hoog op. Het hierop volgende jaar werden de onderhandelingen over het terugbrengen van de rente van 3,5% tot 3% voortgezet.

Op 15 juni 1735 had de zoon van David Pouchoud, Jacob, een volledige volmacht van de prins gekregen om onderhandelingen te voeren over het verminderen van de rente van de lening van Van Westrenen.⁹⁰

Jacob stuurde begin februari 1736 per brief een plan voor een schikking tussen de prins en Van Westrenen. Het plan werd niet nader beschreven. Maar dat hoefde ook niet want zeer waarschijnlijk heeft hij dat plan met de prins besproken toen deze op 1 november 1735 met zijn vrouw Anna op bezoek was in huize Fresenburg om de Engelse koning te ontmoeten, die daar logeerde op doorreis naar zijn koninkrijk.⁹¹

De onderhandelingen vlotten niet erg. Volgens Pouchoud traineerde en chicaneerde Van Westrenen. Hij verwachtte dat de onderhandelingen op deze manier nog wel tien jaar zouden kunnen duren. Hij wond zich enorm op over de gang van zaken. In een brief noemt hij hem 'un diable en chicanes'. Pouchoud had zich bij laten staan door verschillende leden van de Raad uit Utrecht. Maar ook zij hadden geen beter resultaat bereikt. Hij schreef de prins daarom de lening af te lossen en over te sluiten tegen 3% bij iemand anders die zich daartoe bereid had verklaard. De naam van deze persoon werd niet genoemd in de briefwisseling.

Deze oplossing beviel Arnoldi niet. Hij dacht dat er meer te bereiken zou zijn door de in Den Haag woonachtige thesaurier Radermacher in te schakelen.⁹² Radermacher schreef eerst een uiterst vriendelijke brief aan Van Westrenen. Maar dat pakte verkeerd uit: Van Westrenen dreef de spot met de brief en riep: ha, de ministers hebben mij nodig. Radermacher was nu van plan om de boot te pakken naar Utrecht als het bevroren water weer bevaarbaar was (over land werd te duur bevonden). Pouchoud probeerde zijn komst tegen te houden, schrijvende dat hij zelf volledige volmacht had gehad om de kwestie af te handelen en dat Radermacher toch geen beter resultaat zou bereiken. Tenslotte schreef Arnoldi op 6 maart 1736 uit Leeuwarden twee brieven. In de brief aan Radermacher schrijft hij dat de prins het wel een goed idee vond als Radermacher het ook eens probeerde. In de brief aan Pouchoud schreef hij dat de prins de hoop had dat Radermacher de kwestie zou beëindigen.

'en als het niet mogelijk is een beter resultaat te verkrijgen dan u ter goedkeuring hebt voorgesteld aan Zijne Hoogheid, is er niets verloren en is het bewijs dat u alles hebt gedaan wat mogelijk was. Tenslotte kunt u overleggen met mijnheer Radermacher over de onderhandelingen over de 3% die u noemt in de uwe.'

Hiermee eindigt de briefwisseling. Hoe de kwestie uiteindelijk is afgelopen kan alleen geraden worden.

De Engelse koningen George I en II op doorreis door de Republiek⁹³

De belangrijkste taak van David en Jacob Pouchoud als agent van de koning van Groot-Brittannië was het transport van de koninklijke bagage van Hannover naar Londen vice versa. Welke waren die reizen?

Over de reizen van de Engelse koningen door de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw werd bericht in Nederlandstalige maar ook Frans- en Duitstalige contemporaine periodieken. De verslagen waren nu eens kort en dan weer uitgebreid.

George I hield niet van ophef en probeerde met zo min mogelijk oponthoud bij zijn reisdoel te komen.⁹⁴ Zijn eerste reis was een uitzondering hierop. Hij was in Hannover, toen hij het bericht kreeg dat koningin Anna op 1 augustus overleden was. Het was zaak om zo snel mogelijk de regering over te nemen in Londen. Maar echt snel ging de reis niet.⁹⁵

De bestuurders van de Republiek wilden de nieuwe vorst niet zomaar door het land laten reizen en stelden gardes ter beschikking voor de begeleiding en bescherming. Langs de route waren erehagen neergezet en stonden deputaties klaar voor een ontvangst. De koning en de kroonprins kwamen 16 september 's middags om vijf uur aan in Den Haag. De volgende dagen werden zij uitvoerig gefêteerd. Er was een aaneenschakeling van ontvangsten, rijtoeren en diners. Een reden voor de Staten-Generaal om de koning zo uitvoerig te onthalen, kan geweest zijn dat men hoopte op zijn steun bij de kwestie van de Barrière in de Zuidelijke Nederlanden. Men verwachtte dat hij meer dan koningin Anna op de hand van de Republiek zou zijn. Op 27 september was de wind gunstig om over te steken en vertrok het Engelse gezelschap via Hellevoetsluis naar Engeland.

De volgende reizen van George I gingen met minder ceremonieel gepaard. Wel werd voor een detachement van de garde te paard gezorgd ter bescherming. In Hellevoetsluis werd de

11 Koning George I geportretteerd in 1714 door Sir Godfrey Kneller.

koning bij aankomst of vertrek opgewacht door officials. Hij ging van de zeehaven per jacht naar Schoonhoven. Vandaar ging hij per koets naar Hannover. George I bezocht Hannover vijf maal. Over zijn reis in 1727 door de Nederlanden is in de kranten uitvoerig bericht, omdat het tevens zijn laatste reis was. Hij stierf op weg naar Hannover net over de grens in Osnabrück.

Van George I wordt nergens vermeld waar hij onderweg logeerde. Van George II ook niet altijd, maar meestal wel dat hij via Utrecht ging en daar verbleef bij Pouchoud.

Een Duits periodiek⁹⁶ uit 1755 vermeldt zelfs dat na aankomst in Hellevoetsluis, direct doorgereisd werd “und langte gegen 4 Uhr zu Utrecht an, wo er gewöhnlicher maassen bei seinem Agenten, Herr Pouchoud, speisete und übernachtete, den 30 April frühe um 6

Uhr aber von dar wieder aufbrach.” Het was kennelijk een bekend gegeven dat de koning bij Pouchoud langs ging. Het was niet zo dat er geen ander geschikt onderdak voor een koning in Utrecht was. In dat zelfde jaar maakte de koning van Pruisen een toeristische reis door de Republiek. Hij logeerde op 21 juli in Utrecht in het logement het Nieuwe Kasteel van Antwerpen, vlak bij Fresenburg aan de Oudegracht gelegen. Deze Duitse bron wist een ander opmerkelijk detail te beschrijven dat zich voordeed op de terugweg. De koning kwam omstreeks 6 uur’s middags aan in Utrecht bij Pouchoud. Om naar zijn appartement te gaan, moest hij door de voorzaal, die gevuld was met dames en heren die zich verzameld hadden om hun respect te betonen. Aangenomen kan worden dat dit niet de enige keer was dat er bezoek voor de koning was als hij langs kwam.

Utrecht lag ongeveer aan het eind van een dagreis vanaf Hellevoetsluis. George II kwam meestal tegen het eind van de middag in Utrecht aan. Het valt op in de reisbeschrijvingen dat er vroeg werd opgestaan. Het vertrek vond zo rond 7 uur ’s morgens plaats. De koetsen en paarden van de koning en zijn gevolg zullen gestald zijn op het terrein van Fresenburg. Soms werden de in zijn koets meereizende personen met naam genoemd zoals zijn kamerheren baron Von Peterswaldt en de markies De la Fort. Er werd ook melding gemaakt van het voorbijkomen in Utrecht van een deel van de kanselarij van Hannover of die van Londen. Waar deze personen onderdak vonden werd niet de moeite van het vermelden waard gevonden.

Opvallend is dat zijn vrouw koningin Carolina nooit meeging. Na haar dood in 1737 ging de gravin van Yarmouth, zijn maîtresse, wel mee en logeerde ook bij Pouchoud.⁹⁷ De koning en de gravin reisden niet gezamenlijk en kwamen op verschillende tijdstippen aan. Zijn zoon, de hertog van Cumberland, maakte in 1743, alvorens naar het slagveld te vertrekken, incognito onder de naam baron Alderny een toertje door Holland en Utrecht. Hij logeerde bij Pouchoud. Het jaar 1743 was een druk jaar voor Pouchoud. Hij moest de enorme bagagetrein die George

12 Stadhouder Willem V als kind. Hij heeft de versierselen van orde van de Kouseband om. Pastel door Jean-Etienne Liotard, 1756. Willem ontmoette in 1755 zijn grootvader George II tijdens het wisselen van de paarden in Huis ter Heide. RKD nr. 32523.

II meenam naar het slagveld in Duitsland organiseren. Aan het eind van het jaar trouwde prinses Louise, de jongste dochter van de koning, met de toekomstige koning Frederik V van Denemarken. Ook zij logeerde op weg naar Hannover bij Pouchoud. Zij kwam met een gevolg van vier koetsen en had gezelschap van de gravin d'Albemarle en baron Solenthal, de ambassadeur van de koning van Denemarken. Op 9 november kwam zij aan in Hannover waar zij werd

opgewacht door haar vader en broer. Na de feesten gingen beiden terug naar Londen via Utrecht. Zij logeerden daar weer.

In de periode 1728 tot 1756 werden in de kranten elf reizen van George II vermeld van en naar Hannover. Hij verbleef, net zoals zijn vader, vier tot zes maanden in Hannover, meestal in de zomermaanden.

De overtocht over de Noordzee werd gemaakt van Harwich of Gravesend naar Hellevoetsluis vice versa. De koning ging per jacht. Zijn gevolg en bagage werden met andere jachten vervoerd. Zij werden beschermd door een aantal oorlogsschepen. De wind stond vaak niet gunstig zodat er soms dagen gewacht moest worden. Het kwam ook voor dat de vloot teruggevoerd werd op de kust. Als alles vlot ging, duurde de overtocht 23 uur. De wachttijd werd benut om mensen te ontvangen. In 1752 moest George II in Hellevoetsluis zes dagen wachten op een gunstige wind. Hij verleende dagelijks een uur gehoor aan voorname personen. De hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel en graaf Bentinck kwamen eten en het koninklijk jacht bezichtigen.

George I ging vaak na aankomst in Hellevoetsluis verder per Statenjacht naar Schoonhoven, waar koetsen op hem wachtten met wisselpaarden. Varen was veel comfortabeler dan over de slechte wegen rijden met koetsen. Maar varen was ook veel trager. Dat bleek bijvoorbeeld in 1719.⁹⁸ De koning was zoals hiervoor al werd verteld, afkerig van officieel gedoe. Toch was er een afvaardiging samengesteld om hem op 23 mei 's morgens op te wachten in Maaslandsluis. Maar de wind was zo gunstig dat hij eerder was aangekomen. Het ontvangstcomité kwam te laat. De koning had niet op hen gewacht en was meteen doorgereisd. De heren lieten dat niet op zich zitten en gingen snel per postkoets naar Utrecht, en vandaar naar Schoonhoven, waar zij de koning 's avonds nog troffen.

George II maakte de doorreis helemaal per koets, getrokken door zes paarden, en dineerde en sloiep dan bij Pouchoud. In 1752 en 1755 ging hij op de terugreis vanaf Utrecht per jacht naar Hellevoetsluis. Bij die reizen dineerde hij bij Pouchoud en vertrok na een uur al weer naar de boot. Pouchoud werd elf maal in de periodieken met name genoemd als gastheer van de koning. De Engelse gezant in Den Haag verzorgde de aanvragen voor passen en escortes. In 1741 en 1743 werd daarbij de volgende route opgegeven: Hellevoetsluis, Brielle, eiland

13 Gezicht op het varende Utrechtse statenjacht. Ets B Reindersma. Afbeelding uit 1999 van het schip dat van 1997 tot 2003 is gebouwd als replica van het oorspronkelijke Utrechtse statenjacht uit 1746. HUA cat. nr. 35664.

Rozenburg, Maaslandsluis, Schiedam, Rotterdam, de Schuur, Gouda, Bodegraven, Harmelen, Utrecht, Huis ter Heide, Amersfoort, Deventer, Holten, Delden, Couranten-Paal⁹⁹, Bentheim. Vanaf de laatste plaats werd de tocht door het hof van Hannover georganiseerd.

De stadhouderlijke familie regelde soms een ontmoeting met George II als hij op doortocht was door de Republiek. Hij was immers na het huwelijk van zijn oudste dochter Anna op 24 maart 1734 met Willem IV schoonvader van de stadhouder en grootvader van Willem V.

Hoewel Anna vaak met haar gezin op Soestdijk verbleef als haar vader op doorreis was, kwam hij niet op Soestdijk langs: dat lag niet direct aan de doorgaande route, maar aan een zijweg. Het Loo daarentegen werd wel aangedaan. Zo kon het op 10 september 1755 gebeuren dat terwijl de paarden van de koninklijke koets in Huis ter Heide werden gewisseld, de koning aangenaam verrast werd door het onverwachte bezoek van zijn zevenjarige kleinzoon, de erfstadhouder, die van Soestdijk kwam. De jonge prins wilde naar de koets lopen om zijn grootvader de hand te kussen. De koning was zo verheugd de jongen te zien, dat hij uit zijn koets kwam en hem omarmde. Bij het afscheid wenste de koning hem alle zegeningen van de hemel toe die hem in staat konden stellen om met roem de hoge waardigheden die aan hem opgedragen waren te vervullen. Aldus de verslaggever van de *Europische Mercurius*.¹⁰⁰

Dezelfde periodiek maakte melding van twee andere ontmoetingen. Op 3 november 1735 logeerden zowel de koning als de prins en prinses van Oranje bij Pouchoud in Utrecht. In 1748 kwam de koning aan in Hellevoetsluis vlak na de geboorte van zijn kleinzoon, de latere stadhouder Willem V. De volgende dag kwam hij al om zeven uur in de ochtend langs bij de prinses in Maaslandsluis. Zij had daar haar intrek had genomen in het logement De Moriaan. Hij begroette zijn dochter teder. De stadhouder ging alvast naar Utrecht waar hij een gesprek met zijn schoonvader had.

Ter herinnering aan al deze bezoeken is in 1965 een lantaarnconsole geplaatst bij Fresenburg met het wapen van George II.

Transport van de koninklijke bagage

De periodieken vonden het zelden de moeite waard om iets te vermelden over het transport van de koninklijke bagage door de Republiek en aangrenzende landen. Alleen in uitzonderingsgevallen namen zij een bericht op. De laatste reis van George I naar Hannover verliep buitengewoon ongelukkig.¹⁰¹ Het eerste deel van de reis werd afgelegd met het Statenjacht.

14 Console Groot
Fresenburg met het wapen
van koning George II.
Beeldhouwer J. Bürgi. Foto
F.I. Kappers.

Vanaf Schoonhoven ging hij per koets verder. Hij werd onderweg onwel. De koets schommelde enorm, maar zijn bed was met de bagage vooruit gestuurd en moest worden teruggehaald. Hij overleed 22 juni 1727 net over de grens in Osnabrück.

In 1740 brak de Oostenrijkse Successieoorlog uit. George II was als keurvorst sterk betrokken bij de oorlog. In april 1748 kwam er een eind aan die oorlog met de Vrede van Aken. George II nam persoonlijk deel aan de campagne van 1743, die deels uitgevochten werd in de Zuidelijke Nederlanden en net over de grens in Rijnland. George II was de laatste Engelse koning die daadwerkelijk in het veld leiding gaf aan zijn troepen. Hij werd vergezeld door zijn zoon William, hertog van Cumberland.

Zijn troepen hadden zich in 1742 in de Zuidelijke Nederlanden verzameld. Vandaar uit gingen zij in 1743 langzaam richting Duitsland. George II had zijn hoofdkwartier bij Aschaffenburg gevestigd. De biograaf van George II vertelt dat hij een persoonlijke bagagetrein meenam van 662 paarden, dertien berlines, 35 bagagewagens en 54 karren. Hij nam onder andere 900 dozijn servetten mee.¹⁰² Ook op het slagveld wilde hij het comfortabel hebben.

Aan Jacob Pouchoud de taak om te zorgen voor vervoer van de koninklijke bagage naar het slagveld. Hij trof al in 1742 voorbereidingen. Dit bleef niet onopgemerkt. Een Duitse periodiek¹⁰³ berichtte op 3 oktober 1742 vanuit Ostende dat de voor de koning te Utrecht gereedgemaakte equipage twee dagen daarvoor op 26 wagens via Breda naar Gent vervoerd was. Dertig karossen en bagagewagens, elk bespannen met zes paarden, waren ook op weg daarheen evenals de 94 overige wagens die mijnheer Pouchoud, agent van zijne Majesteit, had laten gereedmaken.

De contracten die Jacob Pouchoud sloot met leveranciers van paarden zijn vastgelegd in notariële akten.¹⁰⁴ Vier zijn er bewaard gebleven. Via die akten krijgen wij enig inzicht in zijn werkzaamheden. De contracten zijn te uitgebreid om hier in zijn geheel weer te geven. Volstaan wordt met een samenvatting.

Op 7/18 september¹⁰⁵ 1742 tekende de Engelse koning te Kensington een order waarin Jacob Pouchoud opdracht kreeg om paarden en wagens in te huren. Hij sloot op al 24 september

15 Console Groot Fresenburg, in 1965 geplaatst ter hoogte van Oudegracht 113 te Utrecht. Beeldhouwer J. Bürgi. HUA cat nr 66746.

een overeenkomst over levering en gebruik in Gent van vijftig span paarden van elk zes paar. Bij elk gespan moesten twee knechten meekomen. De voertuigen, paarden en knechten moesten uiterlijk 12 oktober in Gent afgeleverd worden. Op 5 oktober 1742 bestelde hij voor dezelfde bestemming nog eens twaalf bolderwagens ieder met een voerman en met vier paarden bespannen.

In mei 1743 volgden nog twee aanbestedingen. Op de veertiende werden paarden en voerlui besteld voor de twee koetsen van de hertog van Cumberland, elf koetsen van het Engelse gevolg van de koning, drie koetsen van de Hanoveriaanse kanselarij, acht bagagewagens van de koning en nog eens drie voor de kanselarij en zestien wagens voor de Engelse *green cloth*.¹⁰⁶ Bovendien waren er karren voor het werkvolk, 3 smitskarren en reserve paarden. Totaal ruim vierhonderd paarden. Per koets met zes paarden dienden twee knechten mee te komen. Voor een voertuig met minder paarden per span kon volstaan worden met één knecht.

De teksten zijn niet erg duidelijk over de totale aantal ingehuurde paarden, maar in ieder geval ging het om ruim 750 paarden. Voor 67 span van zes paarden en een span van vier paarden zouden de aannemers 642 gulden en 16 stuivers hollands per dag krijgen.

Alle contracten hadden een looptijd van drie maanden of zoveel langer als de koning het nuttig achtte. Er werden afspraken gemaakt wie zou zorgen voor de tuigage en wie de uitgaande rechten, tollens, passage- en weggelden, poortgelden enzovoorts zou betalen. Regelingen werden getroffen voor betaling in termijnen van de leveranties. De eindafrekening zou pas plaats vinden nadat alle voertuigen waren afgeleverd en de paarden terug waren in Utrecht. Voorzien werd dat niet alle paarden het er levend af zouden brengen. Voor vertrek moesten zij gekeurd worden. Het was voor rekening van de contractanten als de paarden tijdens de dienst dood gingen. Maar als zij op het slagveld door de vijand buitgemaakt zouden worden of gedood werden, dan moest de opdrachtgever betalen. Voor een dood paard werd 80-100 gulden betaald en voor een verloren wagen 120. Mits dit verlies behoorlijk aangetoond kon worden. De contractanten moesten zelf voor voer voor de paarden zorgen, maar konden in noodgevallen gebruik maken van de koninklijke voorraden.

16 Koning George II in 1743 slag bij Dettingen Op weg naar dit slagveld nam George II de enorme bagagetrein mee. Portret geschilderd door John Wootton.

In de verslagen van de Londense *Treasury* staan elf notities over uitbetalingen aan Jacob Pouchoud voor het jaar 1743.¹⁰⁷ Hij mocht op 14 april zelf zijn voorstel komen toelichten over de voorzieningen die hij dacht te treffen voor de voertuigen bestemd voor de bagage van de koning in het buitenland. In dat jaar ontving hij voor rekening van de *Civil List* totaal £10750 voor het vervoer van de koninklijke bagage. Het jaar daarop drong hij aan op een voorschot van £5000 om zijn opdracht uit te kunnen voeren. Hij meldde al f 25000 voor de paarden betaald te hebben. In de rekeningen van dat jaar zijn nog uitbetalingen te vinden van £1500 en £500. Hierna zijn er geen berichten meer aangetroffen over rekeningen en uitbetalingen. Het ging om forse bedragen. Om een idee te krijgen is f 25.000 uit 1744 omgerekend naar 2010 met de calculator van de IIHS-website. Dat leverde f 585.509 of €265.692 op. Het vereist een apart onderzoek om de kosten van het vervoer van de koninklijke bagage goed te kunnen berekenen.

Het zat dat jaar overigens niet mee: op de heenweg, ergens tussen Rotterdam en Utrecht, verdwenen 72 stuks tafelzilver, waarvan een deel met koninklijk monogram, uit de bagage. De Rotterdamse agent Wolters loofde beloningen uit voor aanwijzingen waar het zilver gebleven kon zijn. Men mocht anoniem melden. Het zilver bleef zoek.¹⁰⁸

Nadat de campagne was afgelopen, wachtte in Hannover een feestelijk slot van het jaar. Prinses Louise, de jongste dochter van George II, ging trouwen met de Deense troonopvolger. Ook haar bagagetrein moet niet mis geweest zijn. De rekeningen van de *Treasury* geven een overzicht van de bruidsschat en de uitzet.¹⁰⁹ Ook dit transport is door Pouchoud geregeld. Omdat de rijtuigen en paarden in Hannover of elders bleven en niet terug keerden moesten er douanerechten over betaald worden.¹¹⁰

Al met al een bijzonder druk jaar voor Jacob Pouchoud. Of het metéén profijtelijk voor hem was kan betwijfeld worden, gezien zijn klacht over het uitblijven van betalingen.

Slot

Mijnheer Pouchoud is nu geen onbekende meer. Het blijken twee personen geweest te zijn, vader David en zoon Jacob Pouchoud. Er konden vele activiteiten opgespoord worden en met elkaar in verband gebracht worden. De naam Pouchoud duikt op verschillende plaatsen

terloops op zonder enig verband. En wel op zulke verschillende plaatsen dat deze naam niet snel tegen gekomen zal worden bij klassiek archiefonderzoek. Verspreide teksten kunnen nu dankzij gedigitaliseerde teksten op internet met elkaar in verband gebracht worden.

Mijnheer Pouchoud (zonder voornaam) blijkt in vele berichten in de nationale en internationale periodieken voor te komen. Opvallend is dat vrijwel nooit vermeld wordt waar de Engelse koning logeert, maar wel dat hij in Utrecht bij zijn agent Pouchoud verblijft. Het lijkt er op dat mijnheer Pouchoud een zekere bekendheid genoot. Een tipje van de sluier wordt opgelicht door het verslag van Friedrich Graf von Kielmansegge over zijn reis naar Engeland in 1761-1762.¹¹¹ Hij ging naar Londen om de kroning van George III op 22 september 1761 bij te wonen. Hij vertelde daar het volgende over.

Hij vertrok 4 september 1761 om 7 uur 's avonds per eigen koets uit Hannover. Omdat de wegen onveilig waren, namen zij een omweg. Maar omdat de koetsier die weg niet kende, verdwaalden zij. Verder oponthoud ontstond door gebroken spaken van de wielen. Door al die pech was er helaas geen tijd over om in de vermaarde stad Utrecht te sightseen want hij moest zijn paspoort ophalen bij de Engelse ambassadeur in Den Haag en snel door naar de pakketboot om op tijd te zijn voor de kroning. Hij vertelde: 'we contented ourselves by going to the English resident, Pouchoud, to whom we had directed, in order to arrange the necessary storage of our carriage.' Nadat het gezelschap een hapje gegeten had, ging het per trekschuit verder richting Den Haag.

Het gezelschap huurde een aparte kajuit voor zichzelf zodat men uit kon rusten van de vermoeiende tocht per koets. Nadat hij op de terugweg naar huis een plezierreisje per trekschuit langs de Vecht had gemaakt, haalde hij op 30 april 1762 zijn koets weer op in Utrecht.

De terloopse opmerking dat hij zijn koets zeven maanden bij Pouchoud liet staan doet vermoeden dat dit een gewone gang van zaken was. Reizigers uit oostelijke streken kwamen per eigen koets naar Utrecht, vanwaar de reis met de veel comfortabeler trekschuit werd voortgezet. Deze reizigers moeten over ruime middelen beschikt hebben. De graaf von Kielmansegge was niet de eerste de beste. Hij was geparenteerd aan de Engelse koninklijke familie. Zoals hiervoor al opgemerkt is, beschikten de Pouchouds achter Fresenburg over een ruim terrein met koetshuis en stallen. Geconcludeerd kan worden dat zij er voor zorgden dat welgestelde reizigers hun koetsen voor langere tijd veilig konden achterlaten als zij met de trekschuit verder gingen. De *Europische Mercurius* geeft meer voorbeelden van de elite die op toeristische reizen de trekschuit prefereerden en vanaf Utrecht verder gingen per koets. De diensten van Pouchoud waren daarbij een belangrijke schakel.

Met dank aan mijn zuster M. Vulsma-Kappers. Zij was mijn klankbord en hielp met het ontcijferen van lastige handschriften.

Archivalia

Het Utrechts Archief (HUA)

Stadsbestuur van Utrecht, 1577-1795, toegang 702: resoluties vroedschap; finantiekamer, inv. nr. 1081 contractboek
Notariële akten toegang 34-1 (gedigitaliseerd op website HUA)
Doo-, trouw- en begraafregisters stad Utrecht
Registers liberale gifte en 100e penning stad Utrecht
Registers transporten en plechten stad Utrecht
HUA-Bibliotheek typoscripten en scripties genoemd in de literatuurlijst
Archief familie Martens toegang 1002

Tresoar Leeuwarden (Rijksarchief Friesland)

Stadhouderlijkarchief
Archief Van der Haer-Arnoldi

The National Archives, Kew

Secretaries of State: State Papers Domestic, George II SP36, Anne SP44, State Papers Foreign, Holland SP84,
Treasury Board: letters and papers 1557-1920: 1557-1719 Calendar of Treasury Papers, 1660-1718 Calendar of Treasury Books, 1729-1745
Calendar of Treasury Books and Papers (gedigitaliseerd op de website British History on line.)

Niedersächsisches Staatsarchiv, Hannover

Archiv Haus zu Rhenen in het Hauptstaatsarchiv Hannover: Hann 76a (regesten zijn gedigitaliseerd op website van Niedersächsisches Landesarchiv)

Websites

aidaonline.niedersachsen.de
www.british-history.ac.uk
www.dbnl.org
www.europeana.eu
www.hetutrechtsarchief.nl
holliscatalog.harvard.edu
www.iisg.nl
www.inghist.nl
www.nationalarchives.gov.uk

Afkortingen

CTP	Calendar of Papers
CTB&P	Calendar of Treasury Books and Papers
Dbnl	Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren
Eur.Merc.	Europische Mercurius
HUA	Het Utrechts Archief
IISG	Internationaal instituut voor sociale geschiedenis
ING	Instituut voor Nederlandse geschiedenis
Not.akte	notariële akte
NSA	Niedersächsisches Staatsarchiv
NS	datum nieuwe stijl
OS	datum oude stijl

Gedrukte bronnen en literatuur

Amsterdam ➤ avec privilège de nos seigneurs Les Etats de Hollande et de West-Frise. Verscheen een paar maal per week. Hierbij gebonden Suite des nouvelles d'Amsterdam.

De jaren 1738, 1741, 1742, 1743, 1748, 1750, 1751 zijn in te zien op holliscatalog.harvard.edu.

Bannier, 1934 ➤ W.A.F. Bannier, 'De Vrede van Utrecht 11 april 1713', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1934, 103-137.

Barnes, 1938 ➤ A Barnes, *Jean le Clerc (1657-1736) et la République des lettres*, Paris, 1938.

Beattie, 1967 ➤ J.M. Beattie, *The English court in the reign of George I*, Cambridge, 1967.

Biema, Van, 1918 ➤ E. van Biema, *Les Huguetan de Mercier et de Vrijhoeven. Histoire d'une famille de financiers huguenots de la fin du XVIIIe jusqu'à la moitié du XVIIIe siècle. D'après des documents inédits*, 1918, Den Haag.

Broek, Ten, 1936 ➤ J. ten Broek, 'De Utrechtse zijde-industrie', Typoscript, 1936.

Bruggeman, 2007 ➤ M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, Hilversum, 2007.

Brugmans, 1895 ➤ H. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland in 1892 op last der regering ingesteld*, 's-Gravenhage, 1895.

Bruin, De, 2000 ➤ R.E. de Bruin e.a., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000.

Clerc, Le, 1706-1718 ➤ Jean le Clerc, *Epistolario*, dl 3, 1706-1718. Bewerkt door Maria Grazia & Mario Sina, Firenze, 1987-1997.

Deys, 1997 ➤ H.P. Deys, 'Frederik V van de Palts en zijn bezittingen in Rhenen', *Oud- Rhenen*, 1997, 29-32.

Deys, 2008 ➤ H.P. Deys, 'Hoog bezoek voor het Koningshuis, 1630-1665', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (reds.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 2008, 226-235, 561-562.

Deys, 2009 ➤ H.P. Deys, 'De landaanwas en hovenierswoning behorend bij het Koningshuis te Rhenen', *Oud-Rhenen*, 2009, 5-12.

Europische Mercurius of Nederlandsch Jaarboek ➤ *Europische Mercurius* (1690-1756) verscheen ook onder de naam *Nederlandsch gedenkboek*. Als ondertitel: berichtende de gesteltenissen der zaaken van staat en oorlog, in alle heerschappijen en landschappen van Europa. Het verscheen éénmaal per jaar. Is in te zien op www.europeana.eu.

Faucher, 1777 ➤ C. Faucher, *Histoire du cardinal de Polignac, archevêque d' Auch*, Paris, 1777.

Frederiks, 1871 ➤ J.G. Frederiks, 'Jean Henri Huguetan', *Vaderlandse letteroefeningen*, 1871, 735-755.

Geyl, 1922 ➤ P. Geyl, 'De agent Wolters over de woelingen van 1747 en 1748', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 1922, dl 43, 45-128.

Geurts, 1960-1961 ➤ P.M.M. Geurts, 'Polignac's Anti-Lucretius en Nederland', *Het Boek deel XXXIV*, 142-163.

Gijswijt, 1984 ➤ M. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd*, Dieren, 1984.

Harskamp, 1712 ➤ E. Harskamp, 'Journaal of dagelijxe annotatie van 't gene ontrend de vredehandel tot Utrecht de heeren, daertoe den 16 December 1711 van stadswege gecommiteert, is voorgekomen.' Gepubliceerd door P.N. Visscher in *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 1851, dl 3, 2^e stuk, 171-220.

Hatton, 1978 ➤ R. Hatton, *George I. Elector and king*, London, 1978.

Heinsius, 1711 ➤ A. Heinsius, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, Dl 12. Bewerkt door A.J. Veenendaal, 1976, 's-Gravenhage.

Kappers, 2009 ➤ F.I. Kappers, 'De IJseren Hoet', *Steegoed* nr 48, Utrechts Monumenten Fonds, 2009.

Klück, 1986 ➤ B.J.M. Klück, 'Fresenburg', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1986, 197-204.

Kielmansegge, 1902 ➤ F. Graf van Kielmansegge, *Diary of a journey to England in the years 1761-1762*, London, 1902.

Klinkenberg, 1991

J. Klinkenberg, 'Meesters, kooplieden, fabrikeurs. Vroegkapitalisme in de Utrechtse textielnijverheid in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd', doctoraal scriptie Universiteit Amsterdam, 1991.

Kooimans, 1997 ➤ L.Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1997.

Krelage, 1942 ➤ E.H. Krelage, *Bloemenspeculatie in Nederland. Tulpomanie van 1636-37 en de Hyacintenhandel 1720-36*, Amsterdam, 1942.

Molhuysen, 1918 ➤ P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 1918, Dl 4, Leiden.

Rommes, 1999 ➤ R.N.J. Rommes, 'De gilden, de manufactuur en het stadsbestuur in Utrecht, ca. 1500-1800', in: C. Lesger en L. Noordegraaf (reds.), *Ondernemers en bestuurders*, Amsterdam, 1999.

Scholte-Tourton, 1711 ➤ E. Scholte-Tourton, *Memorie instructyf, met de bylagen, in de zake van de weduwe Jean Tourton, in zyn leven koopman tot Amsterdam, tegens Jean Henry Huguetan. S.l.*

Schumann, 1756 ➤ G. Schumann, *Europaisches Genealogisches Hand-Buch in welchem die neuesten Nachrichten von allen Hausern jetzt-regierender Europischer Kaiser und Konige, und aller geist- und weltlicher Chur- und Fursten, wie auch Grafen des Heiligen Romischen Reichs*, Leipzig, 1756.

Schutte, 1976 ➤ O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland, 1584-1810*, 's-Gravenhage, 1976.

Schutte, 1983 ➤ O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland 1584-1810*, 's-Gravenhage, 1983.

Spek, Van der, 1998 ➤ J. van der Spek, 'Leven als God in Utrecht'. Typoscript. Scriptie Universiteit Utrecht, 1998.

Trench, 1973 ➤ C.C. Trench, *George II*, London, 1973.

Uiterlinden, 1978 ➤ P. Uiterlinden, *De Utrechtse vredehandel in Europees perspectief*. Typoscript. Scriptie Universiteit Utrecht, 1978.

Wijburg, 1987 ➤ W.A. Wijburg, 'Het Utrechtse geslacht Van Resant (oudtijds Van Rosant)', *Nederlandse Leeuw* jg CIV, nr 1-2 kolom 31 732, 1987.

Bijlage zakenrelaties David Pouchoud

Relatie	Jaar	Bron HUA notariële akte
(aangetrouwde) familie		
Arent Haeck (Amsterdam)	1687	U80a009 nr 255
Wilhelm Ploos van Amstel	1695,1697	U110a004 nr 235, U122a002 nr 33, U065a003 nr 200
Zakenrelatie		
Hocher, David d'	1689	U103a001 nr 217
Lebbink, Johannes	1689	U110a003 nr 28
Pereneau, Maria weduwe van Louis la Borde	1697	U123a002 nr 123
Enspet, Herbert Jansz van	1697	U120a001 nr 235-2
Brieux, Andre	1698-1699	Zie paragraaf over krip
Fabre, Francois	1698-1699	Zie paragraaf over krip
Serdenel, Peter	1700	U134a001 nr 65
Platel, Philippus	1702-1711	U110a006 nr 233; U110a007 nr 62; U110a008 nr 220
Caux, Pierre de	1707	U110a008 nr 1

Egidy, Henriy	1709	U110a008 nr 126
Bosch, Adriaan van den	1710	U125a001 nr 221
Scholten, Elisabeth, weduwe Jean Tourton (Amsterdam)	1711	U120a002 nr 26
Rietman, Johan Bartholomeus (Amsterdam)	1711	U120a002 nr 27
Mesplet, Joseph (Amsterdam),	1711	U140a001 nr 84
Verbeeck, Abraham	1711	U110a008 nr 235
Milner, James & Josiah (Londen)	1712	U140a001 nr 96
Keetel, NN	1712	U150a002 nr 13
Bleijswijck, Abraham (Delft)	1718	U144a005 nr 156
Rapin, Thoiras	1719/1729	U144a006 nr 122/125; U167a003 nr 102
Lovié (Londen)	1720	U169a001 nr 27
Terwen, Jacques	1721	U110a0011 nr 99
Maria Paviljoens weduwe Daniel Heijnsius	1722	U144a009 nr 63
Cupius, kinderen van Wouter	1722	U144a009 nr 100
Cornelia van Kempen, echtg. van Johannes de Leeuw (Schoonhoven)	1722	U162a004 nr 95
Maillart, Jaques (Amsterdam)	1729	U150a009 nr 46
Perne, Jan Herman	1730	U169a004 nr 23
Graaf Anthonie d'Aldenburgh	1732	U127a0021 nr 4

Noten

- 1 Europese Mercurius (Eur.Merc.) 1729 deel 2, 177, 178.
- 2 De invoering van de Gregoriaanse kalender vond niet overal gelijk plaats. Holland ging over op 1 januari 1583, Utrecht op 30 november 1700, Friesland op 31 december 1700, Frankrijk op 9 december 1582, protestants Duitsland op 18 februari 1700, Engeland op 19 september 1752. Door het heen en weer reizen tussen deze gebieden door verschillende personen genoemd in deze publicatie zou er verwarring kunnen ontstaan. In deze publicatie zijn de data aangehouden die op de documenten staan. Door het tijdsverschil liep Engeland 11 dagen achter op de Republiek. De datums in de geciteerde teksten uit de Treasury registers zijn in oude stijl (OS). In een aantal gevallen is de datering als breuk geschreven OS/NS.
- 3 Eur.Mer. 1735, deel 1, 307: marquis de la Fort, grootkamerheer aan het keurvorstelijk hof.
- 4 HUA not.akte Uo66a005 nr 53.
- 5 HUA not.akte Uo80a9 nr 129.
- 6 Arent Haeck was getrouwd met Margriet van Bolwerck. Zij was een zuster van ds Thomas van Bolwerck, predikant te Beusichem. Zijn zoon Gerard (1684-1760) was koopman en bankier te Londen en vanaf 1748 consul aldaar tot zijn dood. Zie Schutte, 1976, 125.
- 7 Fabriek: afkorting van fabriekmeester, hier soort directeur van openbare werken. Hendrick van den Bosch (1643-1699) was een zoon van de Utrechtse stadstimmerman Melchior van den Bosch die aldaar op 23 juni 1639 trouwde met Engeltje Thonisdr van Vianen, een zuster van de bekende Utrechtse metselaar/bouwkundige Gijsbert Thonis van Vianen (1614-1707). Zie Wijburg, 1987.
- 8 Crijn of Quirinus van Resant overleden voor 1730 en Mechteld Haeck aangifte overlijden Utrecht 17 december 1666. Zij waren 15 december 1663 te Utrecht in ondertrouw gegaan. Crijn hertrouwde 25 april 1667 met Jannichie van Bokholt.
- 9 Wijburg, 1987 en DTB registers uit HUA.
- 10 HUA not. akte U184a19 nr 188, d.d. 16-8-1753.
- 11 HUA not.akte U144a5 nr 170.
- 12 Kappers, 2009. Margareta Constantia Ruland was eigenaresse van Oudegracht 293. Bij de studie naar de geschiedenis van dit huis kwam de schrijfster voor het eerst de Pouchouds tegen.
- 13 Omdat zich bezittingen in Parijs bevonden zijn in 1758 vanwege de afwikkeling van de erfenis van Maria Elisabet van Beuningen de juiste namen notarieel vastgelegd: Margritta Constantia Ruland getrouwd met Jacob Pouchoud, dochter van Jean Gerard Ruland en Maria Elisabet van Beuningen, dochter van Hendrik van Beuningen en Marie Lethoor. Zie HUA not.akten U237a1 nrs 55, 56, 63, 69.
- 14 Datum uit CTB&P, 28 februari 1739.
- 15 Spek, van der, 1998.
- 16 Schutte, 1976.
- 17 HUA familie archief Martens toegang 1002: inv nrs 81, 82, 158.
- 18 De analyse van de brieven en aanvullend genealogisch onderzoek naar de familie Ruts werd uitgevoerd door M. Vulsma-Kappers.
- 19 HUA not.akte U118a3 nr 201; de transportakte volgde pas op 11-5-1723 (HUA transporten & plechten 1723, 197-201); tegenwoordig Oudegracht nr 113. Over de geschiedenis van het huis in de achttiende eeuw is weinig bekend.
- 20 De gegevens zijn ontleend aan Klück, 1986.
- 21 HUA register transporten & plechten 11-10-1728, 769-774; 1-5-1732, 185-190; 3-7-1732, 305-310. Nb: plecht = hypotheek.
- 22 HUA register transporten & plechten 8-11-1795, 94-97.
- 23 Het verschil in prijs in 1728 & 1732 en 1795 lijkt groot. We weten niet of die f 15.000 een reële prijs was of dat er sprake was van overhypothekering. Naar de prijsontwikkeling van de huizenmarkt in de stad Utrecht is geen onderzoek gedaan. Piet Eichholtz maakte op basis van historische gegevens een index van de huizenprijzen aan de Amsterdamse Herengracht. Hij stelde een prijsrecord vast in 1736 en een dieptepunt in 1795.

- 24 HUA not.akte U146a3 nr 18o.
- 25 HUA not.akte U169a7 nr 34.
- 26 HUA klapper liberale gifte 1747 en klapper 100e penning 1793.
- 27 HUA register transporten & plechten 18-2-1747, 46-49.
- 28 HUA not. akte U242a19 nr 7.
- 29 Krelage, 1942. Omrekening van f 25 in 1758 met de calculator van www.iisg.nl levert voor 2010 een bedrag op van f 470 of €213 per bol.
- 30 Calendar of State Papers, domestic series of the reign of Anne, vol IV 1705-1706, SP44/390 inv nr 2215.
- 31 Bijvoorbeeld voor Willem Henrick Ploos van Amstel, commandeur van de Johanniter Commanderie van Wemeldingen. Hij was getrouwd met Sara van Resant, de zuster van zijn vrouw Anna. HUA not.akte U110a4 nr 235; U122a2 nr 33.
- 32 HUA not.akte U110a6 nr 233 en akten in de volgende jaren bij notaris H. van Hees te Utrecht.
- 33 Zie bijvoorbeeld HUA not. akte U110a8 nr 235.
- 34 CTB&P February 1739, nr 30, d.d. before Feb.28.
- 35 HUA not. akte U144a9 nr 158.
- 36 HUA bezit over op- en neergang van de manufactuur de volgende not. akten over 1668 en 1669: U093a36 nr 95; U100a12 nr 21; U110a5 nrs 196, 200, 209; U110a6 nrs 38, 39; U123a2 nrs 241, 257, 258, 276.
- 37 Het contract is bewaard gebleven in HUA tg 702-2 archief stad Utrecht, finantiekamer, inv. nr 1081 contractboek, blz 109.
- 38 De opmerkingen over de (zijde)industrie in Utrecht zijn ontleend aan Ten Broek, 1936, Klinkenberg, 1991 en Rommes, 1999.
- 39 HUA not.akte U120a002 nr 257: Pouchoud werd marchand genoemd en Brieux en Fabre fabriqueur.
- 40 HUA vroedschapsresoluties d.d. 20 juni 1698, 17 april 1699, 5 februari en 4 november 1700, 5 september 1701.
- 41 Dat wil zeggen vrijstelling van de schutterij en betaling van het familiegeld.
- 42 Gijswijt, 1984.
- 43 In de literatuur zijn de data van geboorte te Lyon, vertrek naar Amsterdam en overlijden te Kopenhagen niet eenduidig. In de stamboom van J.F.S. Casado, gepubliceerd in *Gens Nostra* jaargang 16 (1961), is hij opgenomen als voorvader met de gegevens: geb. Lyon 30-3-1667, gest. Kopenhagen 14-6-1749.
- 44 HUA not.akten U120a2 nrs 26 en 27.
- 45 Scholte-Tourton, 1711. Deze Memorie is aanwezig in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht.
- 46 Clerc, le, 1706-1718. Brieven van en aan Gisbert Cuper (1644-1716), nrs 465 (13-10-1708), 467 (30-10-1708), 468 (2-11-1708), 470 (16-11-1708), 473 (19-12-1708). De briefwisseling is in het Frans.
- 47 Molhuysen, 1918. Barnes, 1938. Jean le Clerc noemde zich ook wel Joannes Clericus.
- 48 Barnes, 1938.
- 49 HUA not.akte U144a006 nr 86, d.d. 5-5-1719.
- 50 Veel details uit dit hoofdstuk zijn ontleend aan Harskamp, 1712, Uiterlinden, 1978, Bannier, 1934 en de vroedschapsresoluties van de stad Utrecht. Uiterlinden gaat uitgebreid in op de keuze voor Utrecht als Congresstad.
- 51 Heinsius, 1711. Brief nr 916 van Buys aan Heinsius d.d. 2 december 1711.
- 52 Faucher, 1777, 111.
- 53 *Eur.Merc.* 1711, 314; 12 januari (NS). Heinsius, 1711. Brief nr 899 van Buys aan Heinsius d.d. 27 november 1711.
- 54 *Eur.Merc.* 1713, 72.
- 55 HUA not. akten d.d. 29-3-1719 (geleverde kaarsen), 18-8-1719 (slager), 1-7-1723 (huur), 14-7-1727 (10 schuldeisers wilden hem in Rome aanspreken op zijn schulden; hij was 1724-1732 ambassadeur te Rome).
- 56 Geurts, 1960-1961. Faucher, 1777, 152.
- 57 CTP vol 191, end of aug. 1715; warrant books 1715 vol 29, 23 december 1715.
- 58 CTB&P February 1739, nr 30, d.d. before Feb.28.
- 59 Schutte, 1983, 21. Jean-Gabriel de la Porte du Theil.
- 60 Het keurvorstendom Hannover heette officieel Kurfürstendom Braunschweig-Lüneburg. Gebruikelijk is om het naar de hoofdstad Hannover te noemen. In de teksten uit de besproken periode werd Hannover meestal gespeld als Hanover, ook in de Republiek.
- 61 Hatton, 1978, 74.
- 62 Schutte, 1983, 295-296.
- 63 Beattie, 1967, 143.
- 64 CTB&P, February 1739.
- 65 Schutte, 1983, inleiding.
- 66 HUA not. akte U110a11 nr 99 d.d. 12-4-1721.
- 67 Schutte, 1983, 140.
- 68 Geyl, 1922, 46.
- 69 CTB&P February 1739, nr 30, d.d. before Feb.28.
- 70 Chesterfield: Philip Dormer Stanhope, 4th earl of Chesterfield. Tot 1726 bekend als lord Stanhope. Diplomaat.
- 71 Brugmans, 1895, 164, 169 en 172.
- 72 Robert Brown woonde in de Wittevrouwenstraat te Utrecht. Hij werd genoemd in notariële akten als agent van de koning van Groot-Brittannië tussen 1767 en 1776.
- 73 Beattie, 1967. Hoofdstuk 4 Financial problems and the cost of the court.
- 74 *Eur.Merc.* 1741, 244: op 5 april om 's avonds tien uur brandde een deel van de kanselarij te Hannover uit, waarbij veel akten en handschriften verloren gingen. Het hoofdarchief werd gered, maar de schade was groot. Deys (2008, 2009) veronderstelde dat de brand tussen 1730-1740 was uitgebroken. Hij trof nog stukken aan uit 1735.

- 75 The National Archives: Secretaries of State Papers Foreign, Holland, SP84/579-586.
- 76 Schumann, 1756, 278.
- 77 Wolters, Chur- Braunschweigischer Agent zu Rotterdam.
- 78 Deys, 1997.
- 79 Eur.Merc. 1741, 244.
- 80 HUA not. akten U169a002 nr 5, U162a005 nr 125, U165a002 nr 53. Door Deys is de tekst van akte nr 53 aangetroffen in Hann. 76a nr 108 en gepubliceerd in 2009.
- 81 De nog aanwezige stukken zijn opgenomen in het Archiv Haus zu Rhenen in het Hauptstaatsarchiv Hannover: Hann 76a nrs 107-122 (periode 1735-1805). De regesten zijn te raadplegen op <http://aidaonline.niedersachsen.de>. H.P. Deys onderzocht dit archief ter plaatse in 2008. Hij stelde zijn aantekeningen en relevante foto's van documenten belangeloos ter beschikking van de schrijfter. Waarvoor hartelijk dank.
- 82 Willem Carel Hendrik Friso van Nassau-Dietz. In de hier behandelde periode stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Gelre. In de stukken werd hij ook wel Prins van Oranje en Nassau genoemd. Tresoar toegang 330 archief familie Van der Haer-Arnoldi, inv nr 163: briefwisseling tussen Nicolaas Arnoldi en David Pouchoud (1731-1733).
- 83 Tresoar. Nb: de inventarissen geven geen specificatie van de correspondenties.
- 84 Bruggeman, 2007, hoofdstuk 2.
- 85 Nicolaas Arnoldi (1696-1777) vanaf 1731 particulier secretaris van stadhouder Willem IV en in 1735 thesaurier generaal. Hij was het stadhoudelijk huis oprecht trouw (inleiding inventaris archief familie van der Haer-Arnoldi).
- 86 HUA not. akte U10a14 nrs 47 en 48.
- 87 Bruin, De, 2000, 300: bijschrift portret door J.M. Quinckhard, 1731: de zeer vermogende Jan Jacob van Westrenen (1685-1769) bekleedde belangrijke functies als raadsheer in het hof van Utrecht en deken van Oudmunster, maar maakte geen deel uit van de vroedschap. Opmerking: zou zijn querulante gedrag hier misschien mee te maken hebben?
- 88 Tresoar toegang 330 archief familie Van der Haer-Arnoldi, inv nr 163: briefwisseling tussen Nicolaas Arnoldi en David Pouchoud (1731-1733). Hierin kopiën van brieven over verschillende financiële zaken waaronder de lening van Van Westrenen: 2x David Pouchoud aan Nicolaas Arnoldi; Pouchoud aan brigadier de Park; Arnoldi aan Pouchoud.
- 89 HUA toegang 702-7 stadsarchief, schepen gerecht (1577-1795), inv nr 3068: Stukken betreffende de procedure voor schepenen-commissarissen naar aanleiding van twee excepties, ingesteld door mr. Jan Jacob van Westrenen, heer van Lauwenrecht, in het proces van David Pouchoud, als gemachtigde van den prins van Oranje-Nassau, tegen hem over het lenen van gelden aan de Prins. 1733/34.
- 90 Tresoar toegang 7 Stadhoudelijk archief, inv nr 26: correspondenties o.a. Jacob Pouchoud, adviseur Willem IV (1736). Hierin kopiën van 6 brieven over de lening van Van Westrenen: van Jacob Pouchoud aan de Prins, aan Nicolaas Arnoldi, aan Johannes Cornelis Radermacher, van Radermacher aan Arnoldi; van Arnoldi aan Radermacher, aan Pouchoud.
- 91 Eur. Merc. 1735
- 92 Johan Cornelis Radermacher (1700-1748) was in 1731 benoemd tot thesaurier en rentmeester-generaal van de domeinen.
- 93 In de Europese Mercurius werden reizen van de Engelse koningen gevonden in de volgende jaren: 1714, 1716, 1719, 1720, 1723, 1725, 1727 (laatste reis George I), 1729, 1735, 1736, 1740, 1741, 1743, 1748, 1750, 1752, 1755. In Amsterdam: 1741, 1743, 1748, 1750. Verder reizen in Lettre historique et politique vol 49, Novembre 1735 en oct 1740; Leeuwarder Courant 10 mei 1755; Opregte Groninger courant 6 mei 1755; Neue genealogisch-historische Nachrichten 1756 vol. 70, 973-983; Mercure juin 1719 en juin 1748.
- 94 De opmerkingen over George I zijn ontleend aan Hatton, 1978 en Beattie, 1967.
- 95 Uitvoerige verslagen in Eur.Merc. 1714, deel 2, 170, 218 e.v.
- 96 Neue genealogisch-historische Nachrichten vol 70, 973-988, Leipzig 1756. Hetzelfde bericht stond in de Leeuwarder Courant van 9 september 1755.
- 97 Eur. Merc. 1740, 1741, 1755.
- 98 Eur. Merc. 1719, 257.
- 99 Deze plaats lag ten zuiden van Oldenzaal.
- 100 Dit bericht stond in iets andere bewoordingen ook in de Leeuwarder Courant en in de Opregte Groninger Courant.
- 101 Hatton, 1978, 283.
- 102 Trench, 1973, 217. In de tekst staat: napkins. Dit kan ook vertaald worden met vingerdoekje.
- 103 Schlesische Privilegierte Staats-, Kriegs- und Friedens-Zeitung van 19 oktober 1742, nr 123, blz 578.
- 104 Akten van aanbesteding HUA U169 a9 nrs 73 en 112; U169 a10 nrs 33 en 37. De contractanten waren Nicolaas Burger te Utrecht, Hendrik Ryne Reniers te Amsterdam en Hendrik de Rode, roskammer te Beusichem. De overeenkomst van 5-10-1742 was met Jan Bort te Utrecht.
- 105 Datering oude en nieuwe stijl.
- 106 Dit sloeg op de Board of Green Cloth, het gezelschap van de hoogste officials aan het hof die vergaderden aan een tafel met een groen tafelkleed. Zij onderzochten de rekeningen van de koninklijke huishouding en regelden de koninklijke reizen. Het gezelschap bestond tot 2004.
- 107 CTB&P vol. 5, 1743 en 1744.
- 108 Amsterdam LXXXVIII, 1 novembre 1743.
- 109 Zie b.v. CTB&P vol.5 van 4-10-1744 nr 170. Voor de uitzet van prinses Louise werden besteld: furniture, bedding, portemanteaus, travelling tea equipage.
- 110 HUA not. akte U169a010 nr 39 d.d. 4-6-1743.
- 111 Kielmansegge, 1902. Het dagboek is niet in originele vorm gepubliceerd. Een ver familielid heeft het ruim een eeuw later uit het Duits in het Engels vertaald.